

DOKTORAN- DUSZOK A NYELV- TUDOMÁNY ÚTJAIN

PARAPATICS
ANDREA

A 6. FÉLÚTON KONFERENCIA, ELTE BTK
2010. OKTÓBER 7–8.

SZÉCHENYI TERV

T Á L E N T U M S O R O Z A T

DOKTORANDUSZOK
A NYELVTUDOMÁNY
ÚTJAIN

SOROZAT-
SZERKESZTŐK

KULCSÁR SZABÓ ERNŐ
SONKOLY GÁBOR

T Á L E N T U M S O R O Z A T • 2.

DOKTORAN-
DUSZOK
A NYELV- | PARAPATICS
TUDOMÁNY ANDREA
ÚTJAIN

A 6. FÉLÚTON KONFERENCIA, ELTE BTK
2010. OKTÓBER 7-8.

ELTE EÖTVÖS KIADÓ • 2012

TÁMOP 4.2.1/B-09/1/KMR-2010-0003

„Európai Léptékkal a Tudásért, ELTE – Kultúrák közötti párbeszéd alprojekt”

A projekt az Európai Unió támogatásával,
az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

SZÉCHENYI TERV

Nemzeti Fejlesztési Ügynökség
www.ujszechenyiterv.gov.hu
06 40 638 638

MAGYARORSZÁG MEGÚJUL

A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

Főszerkesztő: Parapatics Andrea

Szerkesztők:

Csernák-Szuhánszky Debóra és Illés-Molnár Márta

Lektorok:

Bañcerowski Janusz, Bóna Judit, Csepregi Márta, Gósy Mária,
Gyuris Beáta, Horváth László, Kárpáti Tünde, Kiss Jenő,
Korompay Klára, Laczkó Krisztina, Oravecz Csaba, Pátrovics
Péter, Pusztai Ferenc, Raátz Judit, Slíz Mariann, Szabó Mária
Helga, Szentgyörgyi Rudolf, Szili Katalin, Tátrai Szilárd,
Tolcsvai Nagy Gábor, Zelliger Erzsébet

© Szerzők, 2012

© Szerkesztők, 2012

ISBN 978 963 312 097 2

ISSN 2063-3718

**E L T E
EÖTVÖS
KIADÓ**

www.eotvoskiado.hu

Felelős kiadó: az ELTE Bölcsészettudományi Kar dékánja

Felelős szerkesztő: Pál Dániel Levente

Borító: Váraljai Nóra

Tördelőszerkesztő: Péter Gábor

Nyomdai kivitelezés: Prime Rate Kft.

TARTALOM

BARANYINÉ KÓCZY JUDIT

Az időjárás mint szemantikai összetevő a magyar népdalokban 7

CSERNÁK-SZUHÁNSZKY DEBÓRA

A 23. zsoltár korai fordítás-változatainak összehasonlító vizsgálata 21

DEME ANDREA

Az énekelt magánhangzók fonetikai elemzése 33

DORKOTA DÓRA

So, tanulás! – A magyar szókincs és szókészlet tanításának problémái
(nem csak) német közvetítő nyelv esetén 47

DYEKISS EMIL GERGELY

Szövegek értelmezése elnagyolt szintaktikai elemzés alapján 61

FAZAKAS ORSOLYA

Kódváltási stratégiák a romániai internetes naplók nyelvhasználatában .. 72

HOBOTH KATALIN

Kétnyelvűség a szaknyelvhasználatban és -oktatásban 81

HORVÁTH LAURA

Az úgynevezett páros igék aspektuális szerepe, grammatikalizációja
az udmurt (és a mari) nyelvben 91

ILLÉS-MOLNÁR MÁRTA

A származási nyelv mint terminus technicus
– A származási nyelv fogalma és kutatása 109

KERTES PATRÍCIA

Érvelő szövegek szövegtipológiai sajátosságai
– A diskurzusdeixis mint a metapragmatikai tudatosság jelzése 121

MAJOR HAJNALKA

Hogyan érvelnek a tizenévesek? 135

PARAPATICS ANDREA

Köszövé váló személynevek a mai magyar szlengben 156

PATONA MÁRIA

A lengyel nyelv két fókuszpozíciója 170

SIMON GÁBOR

Utak a rímhez – a rímfogalom alakulása a huszadik században 189

SÓLYOM RÉKA

Becéloz, betámad, bevállal – be igekötős neologizmusaink
szemantikájáról 203

SVINDT VERONIKA

A gesztikuláció szerepe és működése afáziás betegeknél 214

SZABÓ T. ANNAMÁRIA

Kétnyelvűség: kétnevűség? 227

SZTRÁKOS ESZTER

Névadási szokások a budapesti állatkertben 245

VARGA ÉVA KATALIN

Tükörjelenségek az anatómiai nevekben 255

AZ IDŐJÁRÁS MINT SZEMANTIKAI ÖSSZETEVŐ A MAGYAR NÉPDALOKBAN

WEATHER AS A SEMANTIC COMPONENT IN HUNGARIAN FOLKSONGS ■ The various representations of weather in Hungarian folksongs reflect their ways of conceptualisation, which is a crucial question of study within the framework of cognitive grammar. The present article presents the numerous profiles of wind and cloud or clouded sky, focusing on the spatial and thus metaphorical features of the two. The author reveals the schematic pattern that lies behind their representations, points out the contextual differences, and attempts to decide if they should be taken negative or positive after all. Finally she comes to the conclusion that metaphors have different spheres of effect, they have more levels of interpretation and therefore not one single context but two or more according to the text.

1. A népdalszövegek kognitív nyelvészeti keretben történő vizsgálata a nagy hagyományra visszatekintő szövegtipológiai kutatás új szempontrendszerű folytatásaként jelentkezik. A korábbi, egymással párhuzamosan végzett tanulmányok első-sorban a szemantikai – főként motívumok, szimbólumok, ezek szociokulturális vonatkozásait érintő – jellemzők feltárását irányozták (köztük említendő többek között ERDÉLYI ZSUZSÁNNA, KÜLLŐS IMOLA, LÜKŐ GÁBOR, MONA ILONA, VARGYAS LAJOS munkássága), valamint szövegtani – szövegszerkezeti jellemzőkre és a variálódás folyamatainak megállapítására, beleértve a műdalokhoz fűződő intertextualitás jelenségeire irányuló – jellemzők bemutatását tűzték ki célul (például MONA ILONA, KATONA IMRE, KÜLLŐS IMOLA, VARGYAS LAJOS munkássága). Az említett kutatások hozadékához képest teljesen új nézőpontból hoznak eredményeket a kognitív nyelvészet szövegvizsgálati módszerei a szövegek leírásában. E vizsgálat kezdeti státuszát jelzi, hogy a holista funkionalista nyelvelmélet hátterén belül az érintett szövegtípusra (egyáltalán folklór szövegekre) alkalmazható fogalmi készlet és módszertani keret kidolgozása még jórészt hátravan. A kognitív szövegvizsgálat főbb előnyei az alábbiakban összegezhetők (BARANYINÉ 2010): a) A szöveg szemantikai egységként való szemlélete átfogóbb, sokrétűbb elemzést tesz lehetővé; b) a képi elemeket nem dekontextualizálva, hanem természetes közegükben vizsgálja; c) a szövegértést dinamikus folyamatként képzei el, melyben mind a szövegfelépítés, mind pedig a szövegtípus szerepe előtérbe kerül;

d) az elhomályosult tartalmak feltérképezése mellett e megközelítés az empirikus alapokon történő vizsgálat érvényességét is hangsúlyozza; e) a szövegértelem mint skalárisan mérhető részleges interpretációk együttese jelenik meg.

A népdalok fogalmi rendszerének megközelítése, tágabb perspektívából szemlélve, a „nyelvi világkép” fogalmával hozható összefüggésbe, mely szerint a nyelv implicit elmélet a minket körülvevő fizikai, társas, kulturális környezetről (SZILÁGYI N. SÁNDOR 1996). Másfelől a folklór szövegek nyelvi kifejezései „megfelelnek a népnyelv általános világleképező módjainak” (TOLCSVAI NAGY 2005: 269), népi vagyis konvencionizált tapasztalati kategorizáláson alapulnak. A cél azonban nem csupán a népdalra mint szövegtípusra jellemző nyelvi világkép rekonstruálása, hanem ezzel összefüggésben vagy egyidejűleg a szövegekben folyamatosan konstruálódó kontextus dinamikájának szemléltetése is. A szerző érdeklődésének középpontjában álló, a népdalokban gyakorta megfigyelhető úgynevezett természeti jelenet, így a hozzá kapcsolódó fogalmi háló is jellemzően metaforikus. E jelenet értelmezésének problematikáját korántsem jelzi a folklorisztikában elterjedt „természeti kezdőkép” terminus, mivel szövegbeli elhelyezkedése, kiterjedése, hatóköre rendkívül változatos. Ezért, a kognitív nyelvészet hasonló fogalmaihoz igazodva, a fenti megjelölés használatát javaslom.

A dolgozat célja a természeti jelenetekben az időjárás szemléltetésének funkcionálását vizsgálándó, rávilágítani az időjárás elemek profilálódási mechanizmusaira. A vizsgálattal kapcsolatban számos elméleti és módszertani kérdés merül fel, melyre a dolgozat keretei között nem adható kielégítő válasz. Először is, általános vezérelvként szeretnénk leszögezni azt, hogy a nyelvi adathoz fűződő tartalmi észrevételek és formai meglátások egyensúlya az elemzés során érvényesüljön. Másodszor, statikus és dinamikus szempontok együttese kell, hogy megjelenjen abban a vizsgálatban, mely az időjárás körülményeinek megjelenítését összetett reprezentációként értelmezi, s melyben az egyes elemek dinamikus egymásra épülésének folyamatát követjük nyomon. Módszertanilag releváns egy jeleneten belül a figyelem irányításának módját értelmezni, valamint azt megállapítani, hogy mi tekinthető olyan lokális fókusznak, amely köré a jelenet többi eleme szerveződik. Ehhez kapcsolódik a strófát mint mezoszintű szövegegységet alapul véve a sorrendiség szerepének jelentőségét is kérdés tárgyává tenni. Feladat maradt továbbá annak vizsgálata is, hogy hogyan vannak megkonstruálva a jelenetek a szubjektívizáció szempontjából. E kérdéskör a természeti jelenetek nézőpontoszerkezetének elemzését egészítené ki, mely szintén fontos értelem-összetevő. Itt jegyezném meg, hogy a címbe is szereplő „szemantikai” jelző értelemszerűen tágan, pragmatikai keretben értelmezendő. Végül, az időjárás jelenetek más népdaltípusokra kiterjesztendő vizsgálata minden bizonnyal olyan elrendeződéseket eredményez, mely a hagyományos, folklór terminusokkal elkülönített típusokhoz képest új, kognitív szempontok alapján helyezi egymás mellé

amelyekre az éppen aktuális megnyilatkozás megalkotásakor számítunk, illetőleg amelyek az éppen aktuális megnyilatkozás sikeres értelmezését lehetővé teszik a számunkra. Továbbá: hogy ezen ismeretek hogyan aktualizálódnak. Annak ellenére ugyanis, hogy elvileg az összes összetevővel kapcsolatos ismeretanyag szerepet kaphat, a kontextus létrehozásakor ezen ismereteknek csak egy részét mozgósítjuk” (TÁTRAI 2004: 489). „Ennélfogva a kontextus ismerete a szituációval, vagyis a közlés személyközi, valamint térbeli és időbeli viszonyaival kapcsolatos ismereteket, a megnyilatkozásnak keretet adó társadalmi cselekvéssel kapcsolatos ismereteket, továbbá azokat a világról való ismereteket jelenti, amelyek a megnyilatkozás témájával függnek össze. [...] A megnyilatkozások kontextusa azonban nem előre adott, hanem az értelmezés folyamatában jön létre. A kontextus létrehozása azt jelenti, hogy a résztvevők erőfeszítéseket tesznek annak érdekében, hogy a fizikai, szociális és mentális világból származó ismeretek mozgósításával biztosítsák a megnyilatkozás relevanciáját” (i. m. 492). Látni fogjuk, hogy a népdalban a kontextus alakulásának dinamizmusa, valamint a kontextualizálás érdekében tett erőfeszítés mértéke változó. A természeti jelenet – főleg szövegkezdő pozícióban – és a nem-természeti rész kontextusa, ezek gyakran disszonáns viszonya a népdal sűrített nyelvi reprezentációjában a szövegtípus meghatározó jegye.

3. Az alábbiakban a szerelmi dalokban az időjárás elemek előfordulási arányát célzó vizsgálat összefoglaló eredményét ismertetem:

1. TÁBLÁZAT *Az időjárás elemek előfordulási aránya a szerelmi dalokban*

Szerelmi dalok: 445 népdal; összesen 1181 strófa								
Természeti elem/jelenet: 319 népdalban (népdalok arányában 72%); 493 természeti elem/jelenet								
Időjárás elemek: 94 népdalban (= nd.), ezen belül 102 jelenetben (= jel.) (jelenetek arányában 20,7%)								
Szél/ szellő	Eső/ zivatar	Felhő/ borult ég	Napsütés/ derős ég	Harmat	Szivárvány	Hó	Jég	Vihar
27 nd.; 29 jel.	20 nd.; 22 jel.	19 nd.; 20 jel.	13 nd.; 14 jel.	5 nd.; 6 jel.	4 nd.; 4 jel.	4 nd.; 4 jel.	2 nd.; 2 jel.	1 nd.; 1 jel.
28,4%	21,5%	19,6%	13,7%	5,9%	3,9%	3,9%	2%	1%

A magyar népdalok szerelmi dalokként meghatározott csoportjában a természeti jelenet igen gyakori reprezentációs mód: a dalok mintegy 72%-ban szerepel. Az időjárás elemek e jelenetek együtödében találhatók meg. Az időjárás-reprezentáció magját képező, mintegy helyi fókuszként működő, meghatározó időjárás elemek közös jellemzője, hogy többnyire könnyen hozzáférhető alapkategóriák:

szél, eső, felhő, hó, jég, szivárvány, vihar. A leggyakoribb reprezentációk a szél, az eső illetve zivatar, a felhő és a borult ég, valamint a napsütés vagy derűs égbolt. Néhány esetben nem egyértelmű (csak valószínűsíthető), hogy pontosan mely jelenségről van szó, mint a következő népdalban:

Szomorú az idő,
Meg akar változni.
Talán a rózsámtól
Kelletik elválni? (374:1)

A „szomorú” idő megállapítás egy közeljövőben bekövetkezendő változás sejtelmének megjelenítése, a változás az elválással párhuzamos. A „szomorú” idő értelmezése homályos: jelenthet esőt, borús eget, jellegzetes őszi időt széllel, hulló levelekkel. Az is érzékelhető, hogy a jelenetben visszafogottabb fizikai erőhatások érvényesülnek. A vihar, a zivatar, a nagyobb erejű szél ilyen alapon kizárható. A „szomorú” jelző olyan attribútum, mely nem csupán tapasztalati, hanem a tapasztalati élmény által keltett általános érzelmi benyomáson alapul. Megjegyzendő, hogy ez esetben az „idő” másik értelmezési lehetősége is felvetődik: jelenthet esetleg időszakot, napszakot is (a népdalokban gyakori az átmeneti évszakok, napszakok reprezentációja). Hasonlóan nem egyértelmű a szöveg elemzésénél az időjárás elem metaforikus hatókörének értelmezése. A második sor *akar* igéje például már szubjektumra utal, hiszen csupán az emberi tevékenységek mögött rejlik többnyire akarat. Ebben a szövegben az 1–2. sor és a 3–4. sor természeti reprezentációja, illetve emberi-érzelmi reprezentációja között érdekes párhuzamok és opozíciók fedezhetők fel: a szándék, akarat a természetben érvényesül, míg a *kelletik* igében implikált tehetetlenség az emberhez kapcsolódik, mely ellentmond az általános emberi tapasztalatoknak. Ráadásul a tehetetlenség a természeti akarathoz való függőségben jelenik meg. Ezt mind a reprezentáció sorrendisége, mind a tényszerű megállapítás ↔ bizonytalan kérdés szembenállása sugallja. Az erőviszonyok ilyen furcsa megfordulása újabb metaforikus értelmezési szinthez vezet.

A) A szél definíciója szerint „a levegő mozgása, áramlása, illetve az így mozgó levegő” (Ért.: 1453). Bár e meghatározás szerint nem egyértelműsíthető, a hétköznapi tapasztalat szerint azonban főként horizontális irányú mozgás értendő a konceptualizáció szerint. Mivelhogy a levegő nem látható, a szél hatásmechanizmusában, azaz a tárgyra ható erejében érzékelhető: a nézőpont alapját képező kiindulópont origójában elhelyezkedő „én” számára ez, ha a tárgy rajta kívül esik, akkor vizualitáson alapul (a szél hatása itt mozgatás), ha pedig ő maga a tárgy, akkor tapintáson keresztül jelentkezik. Az előbbi sematikusán úgy ábrázolható, hogy egy tárgy egyik térbeli pozícióból egy másikba kerül, tehát térbeli pozíciója

megváltozik. Ez a változás az, amely a különböző metaforizációs lehetőségek alapját képezi. A változást pedig egy, a szóban forgó tárgyon kívül eső külső ok, erőhatás váltja ki, melyben a tárgy tehetetlensége profilálódik, vagyis az erőhatásra semmiféle ellenreakciót nem produkál. A térbeli pozícióváltás valamilyen szituációváltással: esemény bekövetkeztével és/vagy érzelmi alapállás megváltozásával állítható párhuzamba. A pozícióváltás ismétlődhet (ezt nevezem „megmozgatásnak”), vagy egyszeri is lehet, ezáltal végleges (melyet a „elmozdítás” fogalmával jelöltem). A szél tapintáson keresztül érzékelése kapcsán szintén a mozgás, metaforikus értelemben változás kerül a figyelem előterébe, de itt a levegő mozgásáról van szó, s inkább maga a történés alapvető (mely egyben az idő folyásának tapasztalati élménye).

A szél gyakori jelzői az átmeneti évszakok: tavaszi szél, őszi szél. E kettő között a mozgásbeli jellemzők eltérése tapasztalható: a tavaszi szél jellemzően nagy erejű horizontális mozgást feltételez, áradást okoz, azaz nagy tömegeket mozgat. Metaforikus jelentésben a mozgatás érzelmi változást idéz elő, a tág perspektíva pedig a párválasztás, keresgélés – *utat szárazszt* (2:1) – lehetőségek érzékeltetője. Az őszi szél ezzel ellentétben vertikális irányú – *Felülről fúj az őszi szél* (127:1) –, levelet fúj le a fáról, mozgatási tevékenysége az elválasztás. Metaforikus értelmezése az elválás és néha a felejtés (vö. 331:1).

*Őszi szél fúj a hegyekről.
Megbocsáss már mindenekről!
Édes rózsám ablakába
De sokat álltam hiába! (123:1)*

*Szél fújja le, szél fújja le a fáról a levelet;
Szőke kislány, szőke kislány, felejtsd el a nevemet;
Ne tarts engem, ne tarts engem abb' az árva szívedbe!
Öleltelek, csókoltalak mostanáig kedvemre. (253:3)*

A hegyekről fújó szél kapcsán megemlíthető, hogy „a néphit szerint a szél egy nagy hegyen (vagy a világvégén az égen) levő lyukból fúj” (MNL). Talán ez a feltételezés állhat a kép mögött. Bizonyos viszont, hogy a szél, és ezzel együtt a változás egy, az ember/közösség számára ismeretlen helyről érkezik.

A mozgással összefüggésben kétféle jelenségről beszélhetünk: vagy egy tárgy elmozdításáról, vagy pedig helyben történő megmozgatásáról. Az elmozdítás időben állandósult folyamata jelenik meg láncreakcióban (szél → víz → malom) a következő szövegben, ahol a szél ereje profilálódik, valamint absztrakt értelemben az ok-okozati összefüggés.

Szél hajtja a habot,
Víz a vízimalmot.
Szerelem csinálja
Az atyafiságot. (88:4)

Utóbbi szövegben az udvar zárt terület, melynek kapcsán a kint–bent térvizony-
 oppozíció is előtérbe kerül: a kiindulópont külső. Érdekes, hogy a pántlika moz-
 gása pozitív és negatív értékű is lehet, vagyis az érzelmi szabadság, a szerelmi/
 kapcsolati kötöttségtől való mentesség pozitív és negatív kontextusban is megje-
 lenhet. A különbség abban érzékelhető, hogy ez az állapot a kötött állapot előtt
 vagy után jelentkezik. Számos népdal bizonyítja, hogy a szerelmi viszony állapo-
 tába kerülés az ember életében olyan határvonalat jelent, amelynek átlépése visz-
 szafordíthatatlan folyamat, vagyis ennek megtörténtével többé nem lehetséges
 az azelőtti pozitív állapotba való visszakerülés. A szerelmi viszony története két
 irányba mutathat: vagy kiteljesedés, vagy pedig szakítás követi.

A mozgatás valamely mentális folyamat bekövetkeztére is utalhat. A levél moz-
 gatása kellemetlen zajt eredményez, mely a rossz sejtélem megjelenítése:

14

*Felülről fúj az őszi szél;
 Zörög a fán a falevél.
 – Ugyan, babám, hova lettél?
 Már két este el nem jöttél. (127:1)*

A szél–szellő a levegő „élő” változata, az élet feltétele, az élő tárgyat körülvevő tér.

*Sárga vagyok, nem ér a szél,
 Mind ősszel a nyírfalevél.
 Nyírfalevél hideg miatt,
 Én mög a szerelöm miatt. (157:2)*

*A szép gúnya szellő nélkül,
 A szép gúnya szellő nélkül,
 Az én szívem a téd nélkül;
 Az én szívem a téd nélkül. (222:4)*

A szélnek az akusztikum fogalmi tartományában való profilálódása (zaj) nagy
 erejű horizontális mozgásra utal, ezáltal horizontálisan kitágított tér képzetét
 eredményezi. A *zúgás-zuhogás-jajszó* hármas élménye a hallás percepciójának
 előtérbe kerülését, sőt annak kizárólagosságát jelenti. Ez azért lényeges, mert,
 mint fentebb kifejtettem, a szél alapvető érzékelési formája a látás, másodsorban
 a tapintás.

*Nem hallok egyebet,
 Csak a szél zúgását,
 Meghallom cethalnak
 Vízbe zuhogását.*

*Meghallom cethalnak
Vízbe zuhogását
Kedves galambomnak
Keserves jajszavát. (35:1-2)*

Mindezek összegzéseként elmondható, hogy a szél térbeli profilálódása erőteljes, ezen belül legprominensebb a tárgyakra való hatása: a mozgató és az elmozdítás. Főként horizontális, ritkán vertikális irányú mozgás jellemzi, időnként forrása, irányultsága definiált, valamint az a tárgy, amelyre hat. Az elmozdítás-mozgató metaforizációs alapsémája A MOZGÁS VÁLTOZÁS, melynek kontextusban megkonstruált lehetőségei az elválás, a hír (elsősorban negatív), a szóbeszéd, az emlékezés illetve az érzelmi állapot (változása).

15

Szárnya, szárnya, szárnya a fecskének.
Jobb a lánynak, mint a menyecskének.
Mert a lánynak befonják a haját,
Fújja a szél selyempántlikáját. (117:2)

*Pántlikás kalapom
Fújdogálja a szél.
Köszönöm, galambom,
Hogy eddig szerettél. (306:1)*

Látható, hogy a szél egy adott elemi jelenetben profilálódik, tehát rendelkezik egy szűkebb kontextussal, valamint e jelenet szintén beágyazódik egy tágabb, metaforikus jelentéssel bővülő kontextusba. Ez a jelenség fölveti a metafora hatókörének kérdését. A második szövegben az első két sorban a *pántlika*, a *fújdogálja* kicsinyítő forma, s játékos mozgás együttese adja a jelenet pozitív hatását. Ezzel ellentétben a búcsú az elválást mint negatív kontextust idézi. A jelenet első pozitív metaforikus értelmezését (szabadság) tehát a második rész negatívvá fordítja át (elválás). Hasonló figyelhető meg a *Nem messze van, nem messze van* kezdetű népdalban is. Ezzel szemben az első fenti szöveg esetében az alapvetően pozitív kicsengésű dal második sora okoz fejtörést: a látnyság pozitív állapotával szemben ellentétként, tehát negatív minősítésben jelenik meg a menyecskéé. A bizonytalanság

forrása a nézőpont érvényesítésének hiánya: a lány vagy a menyecske mentális-érzelmi alapállása tekinthető-e kiindulópontnak. Annak ellenére, hogy az előbbi dominál a szövegegységben, mégis az utóbbi felé hajlunk, mivel az utóbbi állapot tekinthető érvényesnek: egyrészt két állapot szembesítése (még ha általános tapasztalatról is van szó) a kettő ismeretében lehetséges; másrészt az élettörténet szempontjából a népdalok jellemzően vagy a jelen állapotra, vagy retrospektív módon a múltra referálnak. Ha a közeli jövőre tekintenek, akkor a szerelmi beteljesedésen túli állapotra (a határvonalon túlra) jellemzően már nem terjednek ki. Itt tehát a pozitív állapot hiányolása, az emlékezés a fő szemantikai tartalom. A két szövegben jelentős eltérés az is, hogy a természeti jelenet a szöveg mely részén: elején vagy végén található. A második szövegben a jelenet tágabb értelmezési keretet kínál, kevesebb támpontot ad, és a hozzá fűződő kontextualizáció nagyobb erőfeszítést kíván. Maga a képi séma az, amely elsősorban működteti az értelmezést. Ezzel szemben az első dalban már pontosan kifejtett kontextusba ágyazottan jelenik meg ugyanaz a jelenet.

Mindezek figyelembevételével a szél fogalmi tartományai és a hozzájuk kapcsolódó értékminősítések vizsgálata csupán megközelítőlegesen eredményt hozhat. Mindazonáltal egy ilyen összesítés igen szemléletes és módszertani szempontból érdekes lehet a jellemzőbb fogalmi együttállások bemutatására.

2. TÁBLÁZAT A szél profilált fogalmi tartományai és kapcsolódó értékminősítéseik

	Pozitív értékminősítésű reprezentáció	Negatív értékminősítésű reprezentáció
mozgásbeli profil	fúj, lenget (kis erejű ismétlődő megmozgatás); érint (kis erejű mozgás); áraszt (nagy erejű horizontális mozgás); szárít	körbefúj, lenget, eltávolít, szállít (nagy erejű horizontális mozgás-mozgás és elválasztás); lefúj, elválaszt, fúj (vertikális irányú mozgás)
egyéb profilok		zaj, zörget (megfoghatatlan)
attribútumok	tavaszi	ősz

Bár található olyan mozgásbeli profil, mely mind pozitív, mind negatív értékminősítésű jelenetben is szerepelhet, kimutatható az, hogy egyes mozgásformák jellemzően bizonyos kontextusban jelennek meg. Ugyanígy, bár az ábra ezt nem jelzi, az évszakok és egy-egy mozgásforma között is szoros kapcsolat van: tavasz – áraszt és szárít; ősz – fúj (még hozzá vertikális irányban). A negatív megjelenítés egyébként gyakoribb és változatosabb is.

B) A felhő és a borult ég hasonló időjárási jelenség két eltérő megjelenési formája. Elsőként a felhő, majd a borult ég profilálódásának elemzése következik. A felhő profilálódása a mozgás, az alak, s a szín tartományaiiban a legerőteljesebb. A mozgást céltalanság jellemzi a *bolyong* fogalomban.

*Gyászba borult fölöttem az ég is;
Elhagyott a régi kedvesem is. (56:2)*

A felhő időnként valamely kommunikációs cselekvési szándék eszköze. Eszerint áldás: *Bánatnak fellege téged elkerüljen* (296:4), átok: *Boruljanak rád a sűrű fellegek* (444:2).

A borús ég ↔ derűs ég ellentéte a szöveg szemantikai szerkezetének alapját képező ellentétpárjainak mintája: *szembe jön ↔ kikerül; kerül ki ↔ fel van jegyezve*. A közelre mutató térdeixis és a *kerek* jelző közeli viszonyt reprezentál (nem távolságtartással, hanem „ismerősként” referált entitás az ég). Az időjárás változékonysága van fókuszban (rossz → jó időbeni egymásutánisága). A megnyilatkozó mentális alapállapota először elutasított, majd a nézőpont felcserélődik, elutasítónak válik. Ez játékos, sőt ironikus hatást eredményez.

*Sej, ez a kerek ég, ha beborul, kiderül.
Szembe jön rám a szeretőm, kikerül.
Kerülj hát ki, barna babám, örökre!
Sok szép szavaid fel van nálam jegyezve.*

*Sej, ez a kerek ég, ha beborul, kiderül.
Házunk előtt van egy lóca, rá ne ülj!
Ha ráülsz is, úgy vigyázz, hogy le ne ess!
Voltál szeretőm, de már nekem nem kellesz. (411)*

Összegezve, jellemzően a felhő/borult ég lokalizációja a kiindulópont-hoz képest definiálódik, amely a megnyilatkozó tér- és időbeli origójával azonosítható (*felettem, amott, jön*). A referenciális kiindulópont áttevődhet más szubjektumra: *Bánatnak fellege téged elkerüljen* (296:4), ritkán látszólagosan más objektumra: *Mit tehetek már én arról, / Hogy a nap alulról borúl?* (326:1). A vizsgált elemet viszonylag nagy távolság jellemzi a nézőponthoz képest. Hatása vertikális, az alatta tartózkodóra hat (fenyegető eső vagy eső formájában). A felhő → eső kapcsolat metaforikus implikációi: időbeli egymásutániság (jövőre vonatkozó predikció), fenyegetés → baj, rossz sejtelen → bizonyosság. A felhő közeledő mozgása a fenyegetés, sejtelen metaforikus ábrázolása. Sajátos eset, amikor a felhő beborít. Ez olyan korábbi példával állítható párhuzamba, mint *Nem hallok egyebet, / Csak a szél zúgását; Hej, esik előttem az eső* a felhő itt is „fal”, mely elzár a külvilágtól azáltal, hogy tompítja, lehetetlenné teszi annak érzékelését.

A felhő és a borult ég hasonló kontextuális jellemzőik mellett megjelenésükben is különbségeket mutatnak:

3. TÁBLÁZAT *A felhő és a borult ég profilált fogalmi tartományai és kapcsolódó értékminősítései*

	felhő	borult ég
dimenzionális jellemzők	kerek, lezárt entitás, tömege sűrű (<i>terhes, fekte</i>), lokális hatású	többnyire kupolaszerű forma, határa nem jelölt, ebből következően tág horizontot eredményez; néha kerek, lezárt
mozgási jellemzők	mozgásra hajlamos (célzottan egy személy fölé), mely jellemzően horizontális irányú, ritkán vertikális	nem jellemző
időbeli vetület	változékonny	tartósabb állapot

4. A két gyakori időjárási elem vizsgálatában szerzett tapasztalatok szerint az időjárási jelenségek különböző dimenzionális és térben történő mozgási jellemzői eltérő tematikai kontextusokhoz kapcsolhatók. Az időjárási jelenségek profilálódásának dimenziói: a nézőponthoz való viszonyítás, a perspektíva hatóköre; prominens jelenség a mozgás, annak minősége, irányultsága; az egyes időjárási elemek jellegzetes, eltérő dimenzionális jellemzőkkel bírnak; az egyes fogalmi tartományok bizonyos tematikai kontextusokkal, metaforizációs lehetőségekkel hozhatók összefüggésbe.

A fenti vázlat elmunkálatnak tekinthető olyan értelemben, hogy az egyes időjárási elemek csoportja felől közelítve igyekszik arra választ kapni, miként profilálódnak azok a népdalok természeti képeiben külön-külön. Azonban arra, hogy ezek az elemek valóságosan hogyan konstruálódnak, a kontextus hogyan épül lépésről lépésre a nyelvi reprezentációban, s ezen összetevők hogyan vesznek benne részt, csak helyenként tudtunk egy-egy megjegyzéssel utalni. A figyelem irányításának módjai, a sorrend szövegalkotási szerepe, a lokális fókuszok megállapítása, a szubjektívizáció vizsgálata mind-mind olyan kérdéskör, mely további, részletes kutatást igényel. A dolgozatnak, a fent ismertetett eredmények mellett, e kutatási feladatok megjelölése is célja volt.

A HIVATKOZOTT IRODALOM

- BARANYINÉ KÓCZY JUDIT 2009. Az erdő konceptualizációja a magyar népdalokban. Kézirat.
- BARANYINÉ KÓCZY JUDIT 2010. A folklór szövegek kognitív megközelítésű vizsgálatának tanulságai. In: ILLÉS-MOLNÁR-KALÓ-KLEIN-PARAPATICS szerk. 2010: 5-14.
- Ért. = EÖRY VILMA főszerk. 2007. Értelmező szótár. Tinta Kiadó, Budapest.
- ILLÉS-MOLNÁR MÁRTA – KALÓ ZSUZSA – KLEIN LAURA – PARAPATICS ANDREA szerk. 2010. Félúton 5. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola – L'Harmattan Könyvkiadó és Terjesztő Kft., Budapest.

- KognNy. = TOLCSVAI NAGY GÁBOR. Bevezetés a kognitív nyelvészetbe. Kézirat.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I.* Mouton de Gruyter, Stanford, California.
- LANGACKER, RONALD W. 1999. *Grammar and Conceptualization.* Mouton de Gruyter, Berlin, New York.
- MNL = ORTUTAY GYULA főszerk. 1982. *Magyar néprajzi lexikon V. (Szé–Zs).* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ORTUTAY GYULA – KATONA IMRE szerk. 1975. *Magyar népdalok I–II.* Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- SZATHMÁRI ISTVÁN szerk. 2003. *A retorikai-stilisztikai alakzatok elemzése.* Tinta Kiadó, Budapest.
- SZEMERKÉNYI ÁGNES szerk. 2005. *Folklór és irodalom.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR 1996. *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára.* Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.
- TÁTRAI SZILÁRD 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 479–94.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2003. Az alakzatok kognitív nyelvészeti megalapozása. In: SZATHMÁRI szerk. 2003: 218–27.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2005. Líra és folklór. Kognitív nyelvészeti megközelítés. In: SZEMERKÉNYI szerk. 2005: 265–76.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2006. A nézőpont szerepe a mondatban. *Magyar Tudományos Akadémia. I. Osztály. Archívum, Doktori előadások.* URL: mta.hu/fileadmin/nytud/drea2k6/Tolcsvaidrea.doc [Letöltve: 2010. 06. 30.]

A 23. ZSOLTÁR KORAI FORDÍTÁS-VÁLTOZATAINAK ÖSSZEHASONLÍTÓ VIZSGÁLATA

THE 23. PSALM'S EARLY TRANSLATION-VARIATIONS COMPARATIVE EXAMINATION ■ This paper begins with the difficulties of the Bible translation. I think NIDA's functional equivalence is the most efficient theory in this ground. My analysis is based on the early Hungarian Bible translations from the 16th and 17th century. One of the purposes was to seek out the differences and similarities between the different denominational translations. In principle the primeval languages (Latin, Greek and above all the Hebrew) determine the issue, but many times the tradition is also relevant, like in the case with the *valley of the shadow of death*'s translation. ■ szdebora@freemail.hu

21

1. Fordítás, sőt bibliafordítás ■ A legáltalánosabb meghatározás szerint fordítási tevékenység során az eredeti, forrásnyelvi szöveget a fordító egy másik nyelvre, a célnyelvre kódolja át (l. KLAUDY 2006: 152). Fel kell azonban hívni arra is a figyelmet, hogy bármiféle fordítás szükségképpen eltérésekhez vezet, ez adódhat nyelvi, kulturális, társadalmi vagy egyéb különbségekből. A fordítás ezért szükségképpen változtatás is, ahány fordító, annyiféle értelmezés.

A fenti definíciót ki kell egészítenünk. A sokféle fordításelmélet közül vegyük itt magunk elé NIDA elméletét, mely szerint „a fordítás folyamata azt a célt szolgálja, hogy a befogadók úgy értsék a lefordított szöveget, ahogyan az eredeti befogadók értették az eredeti szöveget” (WAARD–NIDA 2002: 49–50). Ez a funkcionális ekvivalenciának a meghatározása, melynek fő kritériuma, hogy a szövegnek célnyelven ugyanazt a hatást kell elérnie, mint forrásnyelvi környezetben.

WAARD és NIDA arra is felhívják a figyelmet, hogy a fordított szöveg megértése nem csak a nyelvi különbségektől függ, sokkal inkább a kultúrák közötti eltérések nehezítik meg a fordító és az olvasó dolgát. NEIL ANDERSON könyvében a Pápua új-guineai bibliafordításról azt írja: „A szavak fogalmak címkéi, ha azonban bizonyos fogalmakra soha nem gondoltak, azok a szavak egyszerűen nem léteznek. Bármilyen új fogalomhoz, melyet megpróbálunk bevezetni egy kultúrába, szavak hosszú sorára van szükség magyarázatként, vagy leleményes párhuzamokra a már ismert dolgokkal. De még így is akadnak megmagyarázhatatlan fogalmak” (ANDERSON–MOORE 2003: 159). A bibliafordítás nehézségeiről szóló

tanulmánykötetekben olvashatunk ebből fakadó konkrét problémákról. Például ide sorolhatjuk a hiányzó szavak helyébe a megfelelő új szavak megkeresését, de ennek ellenkezője is gondot okozhat: ha egy nyelvben a kérdéses szóra több megfelelés áll a rendelkezésünkre, akkor nem könnyű feladat ezek közül a legjobbat kiválasztani.

Sok helyen felhívják a figyelmet arra, hogy fontos vallási szimbólumokat, ún. üdvtörténeti jelentőségű kulcsszavakat nem szabad kihagyni vagy mással helyettesíteni bibliafordítás során. Ide sorolják a *kereszt*, az *áldozat* és az *Isten báránya* kifejezések átültetését más nyelvekre. De erre is találunk ellenpéldát, az eszkimó Bibliában az *Isten báránya* kifejezés helyett *Isten fókája* szerepel, hisz csak ezzel lehetett azonos hatást, azonos reakciót kiváltani a célnyelvi olvasóközönségből.

A földrajzi, kulturális, társadalmi különbségekből fakadó problémákon kívül a bibliafordítónak az is feladata, hogy úgy teremtsen újra a szöveget, hogy az érthető legyen teljes jelentőségében és legfőképp aktualitásában, hisz a bibliai könyvek eredeti befogadói évezredekkel előttünk éltek. CZEGLÉDY SÁNDOR így fogalmazta ezt meg: „a bibliafordítás [...] nemcsak irodalmi érték, hanem teológiai jelentőségű tény is s mintegy szent kísérlet arra nézve, hogy Istennek az évszázadokon keresztül szüntelen hangzó Igéje minden kor gyermeke számára úgy tolmácsolassék, ahogy azt az egyes nemzedékek legjobban tudják megérteni” (CZEGLÉDY 1940: 160).

2. A zsoltárfordítások kutatása ■ Minden bibliafordítás (kódexirodalmunktól napjainkig) a nyelvi változás egy-egy állomása. 16–17. századi bibliafordítóink saját koruk nyelvvaltoztatában írtak. Ez pedig nemcsak az írott nyelvet, hanem a beszélt nyelvi sajátosságokat is jelenti, annak ellenére is, hogy a bibliafordítás műfajában több archaikus elem őrződik meg például a hagyományok tisztelete vagy a korszak erős latin hatása miatt. Mégis tudjuk, hogy már ezeket a korai fordításokat is hangos olvasásra szánták, hisz egyik fő céljuk az volt, hogy a magyar nép között magyarul terjedjen az ige.

A bibliai részletek fordításai két okból is alkalmasak a nyelvtörténeti kontrasztív elemzésre. Elsőként azért, mert több változat készült belőlük már a 16–17. században, másodsor pedig, mert alapszövegeik kisebb változásoktól eltekintve ma is ismertek. A szöveg-összehasonlítások hangtani, alaktani és grammatikai változásokra derítenek fényt, de szókészletteni és stilisztikai szempontból is vizsgálhatóak. E két utóbbi terület látványosabb történeti változásokat mutathat, de fontos szem előtt tartanunk, hogy a lexikai választások – fordításról lévén szó – az alapul vett forrásnyelvi szöveg-hagyománytól is függenek.

Alapigazságnak szoktuk elfogadni, hogy míg a protestáns bibliafordítások a héber és görög eredeti szöveget veszik alapul, addig a katolikus fordítások inkább a Vulgátát, a latin szöveg valamely változatát. A kutatások azóta bebizonyították,

3. A 23. zsoltár ■ Vizsolyi Biblia. Hasonmás kiadás.
Helikon Kiadó, Budapest, 1981.

*Az WR az én pásztorom, azért fennmiben meg nemfogyátkozom.
Gyönyörűséges és füues helyeken legeltet engemet, és kies vizec mellé vífzen engemet.
Az én lélkemet meg vidamíttya és vífel engemet az igaffágnac öfüénin az ő neueiért.
Még ha fzinthe az halálnac árnyékánac völgyében iároki, nem félec az gonofztól,
mert te én velem vagy: Az te vefzfzöd és az te botod vigafztalnac engemet.
Afztalt fzfzrefzf én előttem azoc ellen kic énnékem ellenfégim, meg hizlalod olajjal az
én feiemet, és meg tölted az én poháromat böufégejfen.
Söt még bizonynyal az te ió vóltod és irgalmaffágod köuetnec engemet életemnec
minden ideiébe, és lakozom az Wrnac házában hofzfzu ideiglen.*

24

A 23. zsoltár a legtöbbet idézett részei közé tartozik nemcsak a Zsoltárok könyvének, hanem az egész Bibliának is. Ez a zsoltár műfaját tekintve a bizalomzsoltárok közé tartozik. A bizalom-motívum legtöbbször a panaszénekekben szerepel, itt azonban csak utalásszerűen jelenik meg panasz azzal kapcsolatban, hogy a zsoltárosnak ugyan oka lehetne félelemre, ezt azonban rögtön el is oszlatja Istenbe vetett bizalma.

A zsoltárt felirata szerint Dávid király írta. A héber szövegben szereplő *le-prepozíció*nak több jelentése is lehet. A 23. zsoltár esetében így szerepel: *mízmör l^e david*. Ez az általánosan elfogadott fordítás szerint jelentheti azt, hogy 'Dávid zsoltára', 'Dávid utódaitól, Dávid házából származó zsoltár', de ugarit párhuzamra, az Akhatnak, Baalnak, Keretnek címzett énekek mintájára jelenthetné azt is, hogy 'Dávidé', a 'dávidi gyűjteményhez tartozó zsoltár'-ról van szó (KARASSZON 1995: 541). A 23. zsoltárt valóban Dávidnak tulajdoníthatnánk, hisz a Biblia szerint Dávid fiatal korában pásztorként szolgált apja házábanál (*Majd megkérdezte Sámuel Isaitól: Minden fiad itt van? Hátra van még a legkisebb – felelte ő –, de ő éppen a juhokat őrzí. ISám 16,11a*), tehát jól ismerte a zsoltárban leírt idilli pásztoreletet. Dávid szerzősége ellen szól viszont a hatodik vers, mely az *Űr házát* említi, ami a jeruzsálemi templomot jelentheti, ez a templom pedig nem állt még Dávid király idejében.

A zsoltár két hasonlatot bont ki: Isten mint pásztor (1–4. vers) és mint vendéglátó (5–6. vers) jelenik meg előttünk. Az ókori keleti népeknél a pásztorkodás gyakori foglalkozás volt. Mivel a nyáj nagysága határozta meg a családok vagyonát, ezért nemcsak felbérelt szolgák, hanem maguk a családtagok is pásztorkodtak nyájuk mellett. Babilóniában a királyt is a népek pásztorként nevezték. A pásztor képe a gondoskodás fogalmával kapcsolható össze, így érthető, hogy Izrael népe is gyakran nevezte magát nyájnak, amit Isten mint pásztor igazgat.

4. Elemzés

A) A szókészlettan köréből ■ A zsoltár első sorában már eltérést találhatunk a forrásnyelvi szövegek tekintetében. A stuttgarti Deutsche Bibelgesellschaft kiadásában megjelent Biblia Sacra Vulgatában, mely párhuzamosan közli a latin szöveget külön a görög (Septuaginta, LXX) és külön a héber eredetire visszavezetve, a következő táblázat két oszlopának fejcímét olvashatjuk:

1. TÁBLÁZAT 23. zsoltár 1. vers

	<i>Dominus regit me (LXX)</i>	<i>Dominus pascit me (hebr.)</i>
DöbrK.	<i>Űr bir engem</i>	
KeszthK.	<i>Vr byr engemeth</i>	
KulcsK.	<i>VVr byr engemeth</i>	
BatthyK.	<i>Az Űr legeltet engemet</i>	<i>Az Űr legeltet engemet</i>
Székely		<i>Az vr azz en pásztorom</i>
Károli		<i>Az Wr az én pásztorom</i>
Szenczi		<i>Az Ur az én pásztorom</i>
Káldi	<i>Az Űr igazgat engem</i>	

Magától értetődő, hogy élesen elválnak egymástól a különböző felekezetű fordítások, de nézzük meg a forrásnyelveket tüzetesebben.

A Septuagintára visszamenő latin fordítás *rego* igéjének jelentései a következők lehetnek: 'irányít, vezet, igazgat'; 'meghatároz'; 'szabályoz'; 'kormányoz, ural-kodik' és 'vezényel'. A görög szövegben itt a Κύριος ποιμαίνει με, átírva *kūriosz poimainei me* szerepel, a *poimainei* ige jelentései viszont 'legeltet, nyáját őriz, óv, oltalmaz, gondoz'. A héber szövegben יהוהררשׁ egyszerű átírással JHWH (=Ado-nai) roí, 'Úr pásztorem', tehát egy 'pásztor' jelentésű, névelő nélküli, birtokos sze-mélyjeles főnevet találunk, de ugyanez a szó 'ört' is jelent. Itt kell azonban felhívni arra is a figyelmet, hogy a héber nyelv magánhangzókat fel nem tüntető írásképe miatt több olvasata is lehet egy-egy szövegnek, mely komoly jelentésbeli eltérésekhez is vezethet, és ez az egész Ószövetségre kiható szöveghagyományozódási problémákat okoz. Itt például a héber szó nomenverbumi tulajdonságából ered, hogy nemcsak 'pásztort', hanem akár 'pásztorkodást' is jelenthetne. A héberből fordított latin szövegben, valamint a Nova Vulgátában (1979) a *pasco* ige egyik alakját látjuk, mely 'legeltet'; 'táplál, nevel, tart'; 'növel'; és 'gyönyörködtet' jelen-tésű, Liptay György Zsoltároskulcsa szerint jelenthetné még, hogy 'vezet' vagy 'kormányoz' a Úr.

A zsoltáriró a héber eredetiben nominális állítmányt használ (*Isten pásztor*), míg a latinban egy ige szerepel állítmányként: *Dominus regit me*, tehát 'az Úr legeltet engem'. A három katolikus fordítású, szerzetesek által másolt kódexünkben

egy egyszerű birtoklást kifejező igét találunk: *Úr bir engem* (DöbrK.); *Vr byr engemeth* (KeszthK.); *VVr byr engemeth* (KulcsK.). Ezek magyarázatához segítségül hívhatjuk a TESz.-t, mely szerint a *bír* ige 'birtokol' jelentésén kívül 'uralkodik valakin' jelentésű is lehet, s Nyelvtörténeti Szótárunk is említést tesz a *rego* ige *bírként* való fordításáról: Virginia-kódex: *Nem akaryuk azt, hogy mynketh te biry*; Weszprémi-kódex: *Vinek őttet Pilatushoz, ki akaron bir vala Jerusalemmel a cza-zar vtan*. Káldi egy évszázaddal később visszatér a kódexek igei megoldásához: *az Úr igazgat engem* (vö. Babits Mihály Zsoltár gyermekhangra című versének első sorával: *Az Úristen őriz engem*.) Nem is tehetett mást, hisz a tridenti zsinat határozata alapján a kötelező alapszöveg a latin maradt. Káldi és a korábbi katolikus fordítások tehát biztos, hogy a görögből fordított Vulgatát használták, és nem az eredeti szöveget.

A protestáns fordításokban már ekkor megjelenik a ma is ismert sor: *Az Wr az én pásztorom* (Károli). A Batthyányi Kódex, mely bár protestáns énekeskönyvnek készült, de kutatások szerint katolikus felekezetű fordításból másolták, itt látszólag inkább a Vulgata szövegét követi (*az Úr legeltet engemet*), és bár ahhoz hasonlóan igei állítmányt használ, de megmarad a pásztorkodás fogalomkörénél (l. korábban a héber nyelv nomenverbumairól írottakat).

A mai bibliafordításokban már egységesen a pásztori képpel találkozunk:

Katolikus fordítások:

Az Úr az én pásztorom, Semmi sem hiányzik énnekem.

Az Úr az én pásztorom, nem szenvedek hiányt.

Protestáns fordítások:

Régi fordítás: *Az Úr az én pásztorom; nem szűkölködöm.*

Új fordítás: *Az Úr az én pásztorom, nem szűkölködöm.*

B) A mondatköréből ■ Az első versben, a héber és a héberre visszamenő latin szövegben nincs kötőszó (*Isten pásztorom, nem szűkölködöm*). Erről a versről KÖHLER zürichi professzor külön tanulmányt írt (idézi KARASSZON 2003: 199 és KRAUS 1972: 188). Ő hívja fel a figyelmet arra is, hogy az első tagmondat nominális állítmányú a héber eredetiben, két szóból áll, melyek közül a *pásztor* az állítmány, mely a második helyen áll, és az első helyen álló *Úr* az alany. KÖHLER arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen mellékmondatról lehet itt szó. Ha időhatározóiról, így hangozna: *Ameddig az Úr a pásztorom, nem szűkölködöm*. Ez azonban ellentmondana annak, hogy mindig az Úr a pásztorunk. Feltételes mellékmondat sem lehet (*Ha az Úr a pásztorom, nem szűkölködöm*), mert itt határozott állításról van szó. Végül KÖHLER okhatározói mellékmondatról beszél: *Mivel*

C) Egy frazéma ■ Ha a 23. zsoltárról szólunk, nem hagyhatjuk ki a 4. vers *halál árnyékának völgyében* frazémáját: *Meg ha fízinte az halálnac árnyékánac völgyében iárokis, nem félec az gonofztól, mert te én velem vagy* (Károli).

A negyedik versben Isten megszólítására egyes szám harmadik személyből második személybe vált át a zsoltáríró, így téve személyesebbé a továbbiakat. Az igaz út nem mindig könnyű, és nem mindig veszélytelen. A pásztor a hegyekkel körülvett, sötét völgyekben is hűségesen vezeti nyáját, jóllehet bármelyik szikla mögül támadás érheti őket. Erre a veszélyes, sötét árokra használja a héber a *calmávät*, *calmávet* szót, melyre már a legkorábbi fordításokban a ma ismert kifejezést találjuk: *halaal arnekanak kezepette* (KulcsK.); *halalnac arnekos völgen* (Székely).

A legtöbb bibliai szólásokat, frazémákat vizsgáló cikk és szólásgyűjtemény csak a *Siralom völgye* kifejezéssel foglalkozik, mely földrajzi név, de átvitt értelemben a szenvedések mélységét jelölték vele. A *halál árnyékának völgyéről*, az előbbihez hasonló kifejezésről viszont nem olvashatunk a szakirodalomban, esetleg néhány bibliai lexikon tesz róla említést. Pedig itt is ugyanúgy tükörfordításról lehet szó, bár az nem teljesen világos, hogy a latinból, a héberből vagy esetleg a görögből vették a frazéma magyar alakját.

Nézzük meg, mit ír a Vulgata kétféle szövege, és ehhez képest mit találunk 16–17. századi bibliafordításainkban:

2. TÁBLÁZAT 23. zsoltár 4. vers

	<i>medio umbrae mortis</i> (LXX)	<i>in valle mortis</i> (hebr.)
DöbrK.	<i>halalnak arniika közepin</i>	
KeszthK.	<i>halal arnekanak kezepette</i>	
KulcsK.	<i>halaal arnekanak kezepette</i>	
BatthyK.		<i>halal völge árnekaban</i>
Székely		<i>halalnac arnekos völgen</i>
Károli		<i>halálnac árnyékánac völgyében</i>
Szenczi		<i>halálnac árnyékánac völgyébe</i>
Káldi	<i>halál árnyéka közepett</i>	

A latin *umbra* jelentése 'árnyék, sötétség, homály', de többes számban a 'holtak árnyai'-t és az 'alvilág'-ot is értik alatta. A katolikus fordításokban tehát egysegesen meg sem jelenik a *völgy* szó, de megjelenik helyette a *medio* miatt a *közép*, *közepette*. Tehát katolikus fordításaink honosíthatták meg *halál árnyéka* frazémánkat (*umbrae mortis*) a görögre visszamenő latin forrásnyelv alapján.

A héberből fordított latin szövegben viszont az *árnyék* szó szerint nem jelenik meg. Protestáns fordítóink vagy a latin Vulgata szövegéből merítették itt, vagy

ismerhették a *calmávät* összetett jelentését már a 16. században is. Ez a kifejezés a mai napig vitatott. Néhányan úgy gondolják, hogy a héber szó az akkád *calmut* megfelelője (arra hivatkozva, hogy a héberben birtokos szerkezet összetett szóként nem fordul elő), mindenesetre az akkád szó jelentése 'sűrű sötétség', és természetes, hogy ehhez a sötétséghez a halál képzete is társult, amit a magyar fordítók szó szerint használtak. A The New Interpreter's Bible ezt a héber alakot összetett szónak tekinti: „It appears to be a compounding of words meaning »shadow« and »death«” (The New Interpreter's Bible 1996: 768). A HAAG-féle Bibliai lexikon pedig szintén erről ír az *árnyék* címszó alatt: „az Újszövetségben a héber *salmavet* (tkp. sötétség) népetimológiával szétbontva (*sel* 'árnyék' és *mavet* 'halál'), ill. úgy él tovább, ahogy a LXX görögül visszaadja (*szkia tanaton* 'halál árnyéka')” (HAAG 1989: 96). Kérdés tehát, hogy legelső bibliafordítóink melyik idegen nyelvi előzmény alapján jutottak ugyanarra a megoldásra a *halál árnyékának völgye* kifejezés fordításakor. Ugyanezt a jelzős szerkezetet (a völgy alaptag nélkül) a Bibliában több helyen is megtalálhatjuk (pl. Jób panaszában: *Vegye birtokba sötétség, a halál árnyéka, lakozzék rajta felhő, nappal is sötétség tegye rémessé* – Jób 3,5; és Ézsaiásnál: *A nép, amely sötétségben jár, nagy világosságot lát. A halál árnyékának földjén lakókra világosság ragyog* – Ézs 9,1). Ezek a mai, újfordítású bibliákban is megmaradtak a *halál árnyékának* kifejezésként, mely ezek szerint már 16. századi hagyományunk.

JAKUBINYI GYÖRGY viszont arról számol be a héber *calmavet*-tel kapcsolatban, hogy „ma már a tudósok megegyeznek abban, hogy nőnemű többszámú [sic!] szó lehet, s ez esetben a »*celem*« szóval függ össze, amelynek jelentése: homály, árny” (JAKUBINYI 1995: 78). Az IMIT Bibliája (1997), mely a héber szöveg mellett párhuzamosan magyar fordítást is közöl, már így fordítja a kifejezést: *homálynak völgyében*.

Az egyik angol fordításban megjelenik a halál sötét völgyének képe: *valley of the shadow of death* (King James Bible – Jakab király Bibliája –, 1611), míg egy másik revideált, hagyományos angol nyelvű Bibliából ez kimarad (*the darkest valley*). Luthernél is a héber szöveg sötét, komor völgye van lefordítva: *im finstern Tal*.

A helyes fordítás tehát a *homályos völgy*, *homálynak völgye* lenne, de ahogy láttuk is, ötszáz éves írásbeli, és talán sokkal régebbi szóbeli keresztény hagyomány a frazéma téves fordítása így: *halál árnyékának völgyében*.

5. Kitekintés ■ Dolgozatomban három példát mutattam be, mellyel szerettem volna felvillantani a nyelvtörténeti szöveg-összehasonlítások gazdag kutatási lehetőségeit. Itt a szókészlettan, fordítástechnika, mondattan, frazeológia vizsgálati területeit érintettem, de ezeket kiegészíthetjük a hangtani, grammatikai, alak-
tani stb. vizsgálatok rendszerezésével. A 16–17. századi zsoltárfordítások elemzése

pedig talán új utat is megnyit, a szövegalkotási szokások, a lexikai választások forrásnyelvfüggő kérdésével a történeti szöveggrammatika, történeti stilisztika felé.

FORRÁSOK

■ Régi magyar bibliafordítások

ABBAFFY CSILLA – T. SZABÓ CSILLA 1995. Döbrentei-kódex, 1508. A nyelvemlék hasonmás és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Régi Magyar Kódexek 19. Argumentum Kiadó–Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

HAADER LEA 2006. Keszthelyi Kódex, 1522. A nyelvemlék hasonmás és betűhű átírata, bevezetéssel és jegyzetekkel. Régi Magyar Kódexek 30. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest.

HAADER LEA – PAPP ZSUZSANNA 1999. Kulcsár-kódex, 1539. A nyelvemlék hasonmás és betűhű átírata, bevezetéssel és jegyzetekkel. Régi Magyar Kódexek 23. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest.

VOLF GYÖRGY 1890. Batthyányi codex. Nyelvemléktár XIV. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Székely István Zsoltároskönyve. Krakó 1548. [Hasonmás kiadás: 1991. Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete. Argumentum Kiadó, Budapest.]

Szent Biblia az az: Istennek ő és wy Testamentvmanac prophétac es apostoloc által meg irattott fient könyuei. Magyar nyelvre forittatott egéfilen és wijonnan, Az Iftenne Magyar országban való Anya fzent Egyházának epüléfére. Visolban Nyomtattatott Mantskovit Balint Altal. MDXC Bódog aßßony hauanac 10. napián. [Károli Biblia. Hasonmás kiadás: 1981. Magyar Helikon, Budapest.]

Szent Biblia azaz Istennek O és Uy Testamentomanac prophetac és apostoloc által megíratott szent könyvei. Magyar nyelvre fordította és előljárobészéddel ellátta: Károli Gáspár 1590-ben. Igazgatta, megjobbította és dedikációval kiadta: Szenci Molnár Albert 1608-ban. [Szenci Molnár Biblia. Hasonmás kiadás: 1998. Ötvös László gondozásában. Lux Kiadó, Budapest.]

Szent Biblia. Az Egefz Keresztyénségben bé'-vett Régi deák botúból Magyarra fordította A Jézus-alatt vitézckedő Tárfaág-béli Nagy-Szomnati Káldi Gyoorgy Pap Nyomtatta Béchben A Kolóniai Udvarban, Formika Máté M.DC.XXVI. Efzztendőben. [Káldi Biblia. Hasonmás kiadás: 2002. Faximile Kiadó, Budapest.]

■ Mai magyar bibliafordítások

Őszövetségi Szentírás a Vulgata szerint Káldi György S. J. fordítása nyomán, tekintettel az eredeti szövegre, átdolgozta, bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátta a Szent István Társulat Szentírás-Bizottsága. Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest. 1932.

Biblia. Őszövetségi és Újszövetségi Szentírás. Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest. 1979.

- KLAUDY KINGA 2006. Bevezetés a fordítás elméletébe. Scholastica Kiadó, Budapest.
- KRAUS, HAUS-JOACHIM 1972. Biblischer Kommentar altes Testament. Psalmen 1–63. Neukirchener Verlag, Vluyn.
- LIPTAY GYÖRGY szerk. 1961. Zsoltároskulcs. A zsoltárkönyv szókinszének és kifejezésanyagának latin–magyar gyűjteménye. Szent István Társulat, Budapest.
- MARTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk. 2006. 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. Argumentum Kiadó, Budapest.
- MCCANN, J. CLINTON JR. 1996. Psalm 23: 1–6. Like a child at home. In: The New Interpreter's Bible 1996: 766–71.
- A. MOLNÁR FERENC – M. NAGY ILONA szerk. 2003. Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- SLÍZ MARIANN 2006. Egyházi kifejezések a bibliafordításokban. In: MÁRTONFI–PAPP–SLÍZ szerk. 2006: 59–64.
- SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND 1890–1893. Magyar nyelvtörténeti szótár I–III. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedés, Budapest.
- TESZ. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1967–1984. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VASADY BÉLA szerk. 1940. Károlyi emlékkönyv. A vizsolyi biblia megjelenésének 350. évfordulójára. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest.
- WAARD, DE JAN – NIDA, A. EUGENE 2002. Egyik nyelvről a másikra. Funkcionális ekvivalencia a bibliafordításban. Kálvin Kiadó, Budapest.

AZ ÉNEKELT MAGÁNHANGZÓK FONETIKAI ELEMZÉSE

PHONETIC ANALYSIS OF HUNGARIAN SUNG VOWELS ■ Features of articulation and perception of sung vowels at high fundamental frequencies are declared in several languages. Former studies have shown universal, and language-specific perceptual characteristics of vowels articulated with high fundamental frequency. This paper's aim is to investigate the acoustical, and perceptual effects of singing on Hungarian vowels. A female soprano singer was asked to produce spoken and sung vowels in *mVn* structured nonsense-words. The recorded stimuli were perceptually tested and acoustically analysed in order to describe the perceptual and acoustical differences of spoken and sung vowels. Singing provides several articulatory differences compared to spoken speech, like lower jaw opening and drawing back the corner of the mouth (therefore illabial pronunciation). However, the acoustical measurements of the present study affirmed the vowel (space) reduction with F0-shift for Hungarian, some of the main tendencies of the perceptual experiment showed divergent tendencies of the vowel confusions. Results are presumably specific to the given language. Hence the results propose language-specific characteristics and let further questions arise. ■ andrea_deme@hotmail.com

33

1. Bevezetés ■ Beszélőszerveink a mindennapi beszéd létrehozásán kívül számos alternatív beszédtechnikai produkcióra is képesek. Ezek vizsgálata fontos területét képezi a fonetikai kutatásoknak, különösen akkor, ha a mindennapi életben játszott szerepük is jelentős, hiszen produkciójuk és a produktum percepciója is közel mindennapos feladat. Ilyen technika az éneklés is. Fontossága ellenére az éneklés artikulációs, akusztikai és percepciós jellemzőinek vizsgálata még sok szempontból kiaknázatlan terület: bár a hangszínezet és énekhang kapcsolátát (MOLNÁR 1942), illetve az énekhang akusztikai-fizikai jellemzőit (TARNÓCZY 1982) igen, de az éneklés artikulációjának a magyar nyelv beszédhangjaira gyakorolt hatását a jelen cikk szerzőjének kísérletei előtt nem vizsgálták. A következőkben a beszélt és énekelt magánhangzókra és a két csoport közti különbségekre vonatkozó ismereteket foglaljuk össze a nemzetközi szakirodalom alapján, melyek a jelen kutatás kiindulási hipotéziseinek kialakításában is fontos szerepet játszottak.

In: *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain. A 6. Félúton konferencia, ELTE BTK, 2010. október 7–8. Szerk. PARAPATICS ANDREA. Budapest, 2012. ELTE Eötvös Kiadó /Talentum 2./, 33–46. o.*

A magánhangzók akusztikai jellemzői közül meghatározó az első és második formáns (F1, F2), mert ezek mint az alaphang (F0) legintenzívebb felhangnyalábjai egyértelműen meghatározzák az adott magánhangzót (GÓSY 2004). Bár ez a megállapítás nem az észlelés oldaláról közelít, a következtetés mégis levonható: a hangminőség észlelésében is feltételezhető az alacsonyan lévő, legintenzívebb frekvenciatartomány jelentős szerepe. A következtetés kísérleti úton is bizonyított: egy 2000-ben született kutatás szerint az első két formánst tartalmazó frekvenciasávra szűrt felvételek magánhangzói jó arányban felismerhetőek maradtak (HOLLIEN et al. 2000). Egy magyar nyelvű kísérlet pedig már a második formáns megjelenése előtti alsó frekvenciákra is bizonyította, hogy meglétük elegendő kulcs a magánhangzó-minőség azonosításához (GÓSY 1987).

Artikulációs tekintetben az F1 értéke elsősorban az állkapocs nyitásszögével, a szájüreg nyitottságával, az ajakműködéssel és a nyelv függőleges mozgásával, míg az F2 a nyelv alakjával és vízszintes mozgásával van összefüggésben. A magasabb sorszámú formánsok esetében is meghatározhatók ilyen összefüggések: az F3 értékére szintén a nyelv állása, alakja és az első fogakkal közrezárt tér, az F4 értékére a vokális traktus gégecső és garat szakasza, míg az F5-re a toldalékcső hossza van hatással (LOSCOS 2007: 37). A formánsok létrehozását befolyásoló hangképző szervek és szervszakaszok ismeretében elmondható, hogy a természetes beszéd során leginkább csak az első két-három formáns értékét vagyunk képesek tudatosan változtatni, a többi artikulációs gesztus tudatos irányítása nem vagy csak gyakorlás árán elsajátítható. Mint azt látni fogjuk, az éneklés sajátos artikulációs technikája ezeket a területeket is igénybe veszi.

A magánhangzók észlelését nem csak az akusztikum jellegzetes paraméterei biztosítják – a mindennapi életben felismerésüket megkönnyíti a szemantikai-lag tartalmas hordozóhangsor, amely a nem tökéletesen artikulált hangok esetében is segíti agyunkat az adott hang felismerésében a beszédpercepció mechanizmus visszafelé működő folyamatainak köszönhetően. Ennek megfelelően a csak az ejtési jellegzetességekből fakadó észlelési jellemzők vizsgálatát kizárólag logatomok, azaz értelmetlen hordozóhangsorok használatával biztosíthatjuk. Az értelmetlen hangsorokban az észlelést befolyásolni képes további tényezők a természetes beszédben: a tiszta fázis időtartama, az aktuális hangkörnyezet, a (változatlan formánsszerkezet mellett variált) F0, a formánsok amplitúdója (PETERSON 1961, WENDAHL 1959) és a relatív hangidőtartam (KOVÁCS 1998).

Az énekelt hangzó megkülönböztetése a beszédhangtól auditív úton átlagemberek számára sem igényel különösebb erőfeszítést, ami nem meglepő, hiszen az éneklés artikulációs gesztusai, ebből következően pedig a megváltozott üregeken átjutó zöngé felhangszerkezete (azaz az akusztikum) is jelentősen különbözik a természetes beszédben megfigyelhetőtől.

A beszéd és ének artikulációja közötti legfontosabb különbség a gége süllyesztése, melynek köszönhetően a porcok közötti összekötő szövetek lazakká válnak. Mivel ezen szövetek és izmok mozgatása szükséges a magas alaphangmagasság eléréséhez, a kevesebb munkával is mozgatható lazább izomállapot lehetővé teszi magasabb F0 képzését is – károsodás nélkül (SUNDBERG 1969, 1970). A gége lejjebb csúsztatásának és a gégeüregek térfogat-növekedésének következtében a gége és a garat kitágul, az így megváltozott toldalékcső pedig (megváltozott sajátfrekvenciája lévén) átalakítja a spektrum magasabb tartományát. Így jön létre az énekesformáns, az énekhang egyik legjelentősebb akusztikai jellemzője, mely az F3-F4-F5 eredeti formánsok helyén egyetlen intenzitáscsúcsként, nagy (férfiaknál 1 kHz-es) sáv szélességen megjelenő felhangnyaláb (SUNDBERG 1972).

A második artikulációs különbség az állkapocs nagyobb szögű nyitottsága, mely a gége lejjebb helyezkedésének fiziológiai kompenzációjaképpen lép fel. Erre válaszként megjelenik az ajkak szélesebbre húzása, az illabiális ejtés is, szintén fiziológiai okból. Mindkét artikulációs gesztus célja az F1 értékének emelése. A negyedik jellemző a toldalékcső kiszélesedése a velum területén, melyhez velárisok esetében a nyelv alakjának változása is társul (SUNDBERG 1969). Ez (a toldalékcső keresztmetszetének növekedésével együtt) a beszélőszervek beállítását az [a] hang ejtési konfigurációjához teszi hasonlóvá. Az így ejtett hangok nagyszámú [a]-ra tévesztésének kimutatásával pedig percepció teszteken keresztül is igazolták a magánhangzóknak a legalsó nyelvállásfokú illabiálishoz történő hasonulását (SCOTTO DI CARLO – GERMAIN 1985).

A módosult artikuláció lehetővé teszi a nagyobb intenzitású hangadást és a magas alaphangok elérését, ám sok esetben a természetes beszéd magánhangzóinak artikulációjával ellentétes tendenciákra kényszeríti a beszélőt, ezzel rontva a produkció és percepció teljesítményszintjét.

Az éneklés artikulációs kényszerének következtében az énekelt magánhangzók akusztikai szerkezete számottevően megváltozik. Az egyik változás a már említett énekesformáns megjelenése, mely jelenség a formánsok kompressziójával jár együtt. A kompressziót az artikulációs gesztusok eredményezik, amelyek következtében a magasabb sorszámú formánsok (F3, F4, F5) is (a természetes beszédben mérhetőnél) alacsonyabb frekvenciaértéken jelennek meg (SUNDBERG 1972).

További különbséget jelent az énekelt és beszélt magánhangzók formánsszerkezetében, hogy az éneklés során az F0 (mely a hangmagasságérzet kialakításáért felelős) a beszédben nem jellemző, magas frekvenciaértéket is felvehet. Ez az F1-re is hatással van: ha az éneklés során gerjesztett F0 a beszédben ejtett vokális átlagos F1 értéke fölé emelkedik, az F1 az artikuláció (az állkapocs és az ajkak működésének) segítségével a megemelt F0 értékére hangolódik, és „összeolvad” vele. A toldalékcső kiszélesedése szintén elősegíti ezt a tendenciát (SUNDBERG 1969).

Az akusztikai jellemzők között utolsóként a formánskompresszióval, illetve az F0 és F1 értékek emelkedésével magyarázható centralizációs tendenciát említjük. A formánsértékek változásának következtében a vokálisok akusztikai szerkezete az F0 emelésével párhuzamosan egyre inkább egymáshoz hasonlóvá válik, míg a 800–1000 Hz-es alaphangmagasság elérésével végül teljes magánhangzótér-redukció jön létre (JOLIVEAU et al. 2004, MILLHOUSE–CLERMONT 2007). Ez azt jelenti, hogy ezen az alaphangmagasságon már nem ejthetők az adott nyelv artikulációs bázisára jellemző magánhangzó-minőségek, csak egyetlen, az énekhang kiadásához legkényelmesebb fonációs pozíciót biztosító, centralizált helyzetű hang. E hang F1-e az F0 értékével megegyező (~ 1 kHz), F2-je az első felharmonikus (~ 2 kHz) értékére hangolódik. Az előbbiekből következően fontos konklúzióként kiemelendő az is, hogy az alaphangmagasság emelkedésével párhuzamosan egyre kevésbé várható pregnáns magánhangzóejtés, így az ejtési szándéknak megfelelő hang észlelésének lehetősége is csökken.

A felvázolt jellegzetességek tükrében elmondható, hogy magas alaphang képzésekor az éneklés artikulációs kényszere révén mind a produkció, mind a percepció jelentős akadályokba ütközik. A beszélő természetes beszédében mérhető átlagos alaphangmagassághoz közeli énekelt F0 esetén viszont az énekelt vokálisok formánsszerkezete hasonló a beszédben ejtettekéhez (HOLLIEN ET AL. 2000).

A jelen kutatás célja az énekléstechnika jelenségeinek, illetve a produkció és percepció akadályozottságának vizsgálata a magyar nyelv artikulációs bázisán. Kérdéseinket a nemzetközi (svéd, amerikai, ausztrál, francia és német) szakirodalom eredményeire támaszkodva a következőképpen fogalmaztuk meg. 1. Igaz-e a magyar nyelv magánhangzói esetében is, hogy magas F0 mellett a nagyobb állkapocsnyitás miatt nyitottabb a hangok ejtése, és a percepcióban az ejteni kívánt hangok helyett nyitottabb, alacsonyabb nyelvállásfokú hangok észlelése jellemző? 2. Igaz-e, hogy az illabiális ajakműködés következtében az illabiális hangzók ejtése és észlelése magas F0 mellett is sikeres lehet, míg a labiális hangzókat a hallgatók más, illabiális hangzókként ismerik fel? 3. Igaz-e a magyar nyelv magánhangzói esetében is, hogy a toldalékcso állakjának változása következtében a leggyakrabban az [a:] -ra tévesztés? 4. Létrejön-e a magyar nyelv magánhangzói esetében is a magánhangzótér redukciója, és ha igen, milyen paraméterekkel? 5. Létrejön-e a magyar nyelv magánhangzói esetében is a formánskompresszió?

Hipotézisünk szerint a magyar nyelv artikulációs bázisára elvégzett kísérlet eredményei a nemzetközi szakirodalomban felsorakoztatottakkal összeegyeztethetőek lesznek, de az esetleges eltérések megjelenése nyelvspecifikus sajátosságok létrejöttére utalhat.

Elvégzett kísérletünk a kérdéseknek megfelelően több lépésből áll, mely az akusztikum és a percepció vizsgálatát is lehetővé teszi.

2. Anyag, módszer, kísérleti személyek ■ A kutatás célkitűzéseinek megfelelően egy három fázisból álló kísérletsorozatot hajtottunk végre. Az első fázis során megadott hangsorok bemondására és feléneklésére kértük az énekest, a második fázisban percepciók tesztelésnek vetettük alá a rögzített hangsorokat, míg a harmadik fázisban akusztikai elemzéseket végeztünk, különös tekintettel a hangok formánsstruktúrájára. Mivel az éneklésre jellemző hangszínezetet és hangmagasságot a beszélő alapvetően a magánhangzók képzése során alkotja meg, ezért kutatásunk is kizárólag ezen hangok vizsgálatára szorítkozott.

A produkciós fázis hangmintáinak előállítására egy 50 éves koloratúr szoprán hangkategóriájú női szólistát kértünk fel, aki hangját a klasszikus nyugati énekechnikának megfelelően képezte. Mivel a technika egyik legfontosabb jellemzője a magánhangzók hosszú hangoztatásában van, így a kutatás során is csak a hosszú vagy hosszan is ejthető magyar magánhangzókat vizsgálhattuk: [a:], [u:], [i:], [ɔ], [o:], [e:], [ɛ], [ø:], [y:]. A hangmintákat csendesített szobában rögzítettük, a mikrofont az énekes szájától állandó, 20 cm-es távolságban helyeztük el, a felvételeket pedig 44,1 kHz-en, 16 biten digitalizáltuk. 80 db CVC felépítésű logatomot vettünk fel 4 alaphangmagasságon: a beszélő 200 Hz-es beszélt alaphangmagasságán, illetve 500, 550 és 650 Hz-es átlagos énekelt alaphangmagasságon, vibrató nélkül, nem mozgó dallammenettel.

A második, percepciók fázis során az így előállított logatomokból kiválasztottuk az énekeztékai szakkönyvek szerint a hangképzéshez legelőnyösebb nazális hangkörnyezetet tartalmazóakat (KERÉNYI 1959), melyeket auditív megítélés alapján is a legjobb hangminőségűnek tartottunk, ezeket pedig disztraktor hangsorokkal vegyítettük. Így 36 megfigyelt és 194 disztraktor hangsorral folytattuk a kísérletet mind a 4 alaphangmagasságon. A stimulusokat randomizált sorrendben vágtuk össze. Az előzetes kísérletek alapján megállapítottuk milyen hosszúságú szünet ad elegendő időt az adatközlőknek az azonosított hang leírására, a jelen kísérletben pedig az így kimért időtartamoknak megfelelő hosszúságú szüneteket toldottunk a logatomok és bemondott számok közé. Így egy közel 22 perces tesztanyagot készítettünk, melyet 22 darab, darabonként 1 perces blokkra tördeltünk, hogy a blokkok között szükség esetén hosszabb pihenési időt hagyhassunk a tesztelő személyeknek. A vizsgált hangsorok kétszer szerepeltek a kísérlet anyagában. A vágást és összeillesztést az Audacity programmal végeztük.

A hallgatók feladata az volt, hogy a felvétel lejátszásakor lejegyezzék az észlelt magánhangzót egy, a mássalhangzó-környezetet C_C alakban tartalmazó tesztlapon. Ha a tesztelő személy bizonytalan volt a magánhangzó-minőséget illetően, több hangot is megjelölhetett, amelyek között nem tudott egyértelműen dönteni, így egy személy egy stimulusról akár 3-4 adatot is szolgáltatathatott. Emellett lehetőség volt a hangsorok újbóli meghallgatására is. A hallgatók nem vettek részt külön „betanításon”, az énekes hangjával a kísérlet során találkoztak először, de az

első blokk eredményeit nem vettük figyelembe, hogy elkerüljük az ismeretlenségből fakadó, esetlegesen rossz eredményeket. Ez a blokk később még egyszer szerepelt a hanganyagban, az erre kapott adatokat már figyelembe vettük.

A percepció kísérletben részt vevő 10 személy (4 férfi és 6 nő) átlagos életkora 23 év volt. Az énekelt beszéd észlelésében egységesen átlagos gyakorlottsággal rendelkeztek, azaz a tesztben nem vettek részt ének- vagy beszédtechnikával foglalkozó személyek.

A kutatás harmadik fázisában a korábban észlelési tesztnek alávetett hangsorok magánhangzóinak formánsértékeit mértük a Praat program segítségével. A méréseket manuálisan, a tiszta fázisnak ítélt szakasz közepén, egy pontban végeztük el. Mivel a nazális környezetben ejtett magánhangzók szegmentálása problémás kérdés, fontos megemlíteni, hogy azokban az esetekben, ahol a hanghatárok nem voltak egyértelműek, illetve ahol folyamatos volt a formánsmozgás, a mérést a formánsátmenet számtani középpontjában végeztük el. A mért adatok alapján megvizsgáltuk a formánskompresszió megjelenését, a magánhangzók centralizálódásának tendenciáját, a magas alaphangon is jól felismerhető vokálisok akusztikai szerkezetének változását, és a következetesen tévesztett hangok akusztikai szerkezetének hasonlóságát is. Megmértük a legmagasabb alaphangon jó arányban felismerhető magánhangzó-realizációk időtartamát is, annak vizsgálatára, hogy van-e összefüggés a realizáció időtartama és a beszélő ejtési szándékának megfelelő észlelés között.

1. ÁBRA A tévesztési mátrixok: F0 = 500 Hz, F0 = 550 Hz, F0 = 650 Hz

Ejteni szándékozott magánhangzó	Észlelt magánhangzó								
	a:	ɔ	o:	u:	ø:	y:	ɛ	e:	i:
a:	5	12	5	1					
ɔ		17	4	1					
o:		2	13	6					
u:			3	17					
ø:					1	15		3	5
y:						11		2	9
ɛ							16	5	1
e:								5	16
i:								2	19

Ejteni szándékozott magánhangzó	Észlelt magánhangzó								
	a:	ɔ	o:	u:	ø:	y:	ɛ	e:	i:
a:	20								
ɔ	3	15	3						
o:		5	12	5					
u:		3	9	9					
ø:					11	11			
y:					6	15			
ɛ							1	19	
e:								15	10
i:							2	8	14

Ejteni szándékozott magánhangzó	Észlelt magánhangzó								
	a:	ɔ	o:	u:	ø:	y:	ɛ	e:	i:
a:	6	12	2	3					
ɔ		2	7	13					
o:		3	6	11					
u:		9	3	9					
ø:					0	1	2	4	15
y:						15		5	3
ɛ							14	3	4
e:								1	9
i:								7	14

3. Eredmények ■ A percepció tesztelés során adott válaszokat alaphang-magasságonként tévesztési mátrixokban összesítettük. A beszélt alaphangmagasságon rögzített stimulusok felismerési aránya közel 95%-os volt, mely eredmény biztositékot jelentett arra nézve, hogy a beszélő artikulációja tiszta. Az ejtési szándéknak megfelelő hangazonosítás aránya a további alaphangmagasságokon csökkent, bár nem az elvárt, lineáris módon: 500 Hz-es F0 esetén 53%, 550 Hz-es F0 esetén 67%, 650 Hz-es F0 esetén 38% volt.

Az első énekelt alaphangmagasságon (F0=500 Hz) nagy szórásban mutatkoztak tévesztések. A veláris csoporton belül a nyíltabbra tévesztés helyett kizárólag zártabb hangzóra tévesztések fordultak elő, a legalsó nyelvállású illabiális [a:] hang felismerési aránya az elvárthoz képest alacsony, 22% volt. A palatálisok között nyíltabbra tévesztés két esetben fordult elő (az [i:] hang esetében), minden egyéb esetben (a veláris csoportnál láthatóhoz hasonlóan) zártabb hangzót észleltek a hallgatók. Ezek között nagy számban jelent meg az [e:]–[i:] tévesztés (76%), illetve az [ø:]–[y:] tévesztés (63%). A labiálisok illabiálisra tévesztése az [y:] és [ø:] hangok esetében is előfordult, az [ø:] esetében 33%-ban, az [y:] esetében 55%-ban érvényesült a tendencia. A legjobb felismerési arányt a zárt illabiális [i:] hang (90%), a veláris csoportban pedig az [u:] hang (85%) mutatta. A legrosszabb arányban felismert hangzó az [ø:] volt (4%).

A második énekelt alaphangmagasságon (F0=550 Hz), az elvárttól eltérő módon, az előzőhöz képest jobb arányban sikerült a hallgatóknak az ejteni kívánt hangok pontos azonosítása. Ezen a magasságon két hangzó felismerése maradt a legstabilabb: az alsó nyelvállású illabiális veláris [a:] (100%) és az alsó nyelvállású illabiális palatális [e] (95%) hangoké. A két hang ejtése az éneklés artikulációs kényszerének kedvez, így jó arányú felismerésük az elvárásainknak megfelelő. A nyíltabbra tévesztés tendenciája az előzőekhez mérten számottevően erősebben érvényesül: [ɔ]–[a:] 14%-ban, [o:]–[ɔ] 23%-ban, [u:]–[o:] 43%-ban, [u:]–[ɔ] 14%-ban, [y:]–[ø:] 29%-ban, [i:]–[e:] 33%-ban. A labiális hangzók illabiálisra tévesztése kis számban jelenik meg, és kizárólag a veláris csoportban, az [ɔ] hang esetében: 14%-ban [a:]–ként ismerték fel a hallgatók. A legnagyobb számú következetes tévesztés ismételt az [ø:]–[y:] (50%) és [e:]–[i:] (40%) hangokat érinti.

A legmagasabb alaphangon a válaszok szórása az előzőekhez képest nagyobb, ami azt jelenti, hogy a téves válaszok egyöntetűsége csökkent. A legjobban felismerhető veláris hangzó (nem várt módon) a felső nyelvállású labiális [u:] hang (43%), a palatális csoportban ugyanez a zárt labiális [y:] (65%), a középső nyelvállású illabiális [ɛ] (67%) és a zárt illabiális [i:] (67%) hangokról mondható el. Az [y:] hangzó jó felismerési aránya képzési jegyeiből következően nem várt eredmény, az [i:] hangzó illabialitása révén részben, az [ɛ] pedig nyitottsága és illabialitása révén teljesen kiszolgálja az éneklés artikulációs kényszerűségeit, így ezek pontosabb artikulációját és észlelését elvártuk. A legtöbb következetes tévesztés

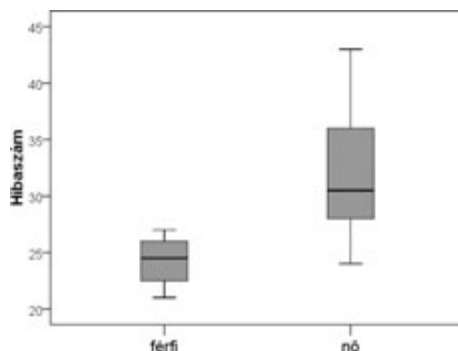
az [ø:]–[i:] (68%) és [e:]–[i:] (58%) hangpárokat érintette. Mindkét esetben a zártabb hangzót észlelték a tesztelők, bár az [ø]–[i:] pár esetében a labiális hangzó helyett az illabiális jelölték, mely ajakrészessége révén valóban közelebb áll az éneklés által megkívánt artikulációhoz. Ezekhez képest a nyíltabb hangzó észlelésének tendenciája alacsonyabb rátát mutat: a veláris csoporton belül az [u:]–[o:] (14%), az [u:]–[ɔ] (43%) és az [o:]–[ɔ] (15%) párokat, a palatális csoporton belül a [ø:]–[ɛ] (9%), az [y:]–[e:] (21%), az [i:]–[e:] (33%), az [e:]–[ɛ] (4%) párokat érintette. Az illabiális hangzók észlelése az ejteni kívánt labiális helyett szintén kisebb arányban jelentkezik: a veláris csoportban nem találunk [a:] jelölést bármely más veláris helyett, a palatális csoportban a tendencia a már említett [ø:]–[i:] (68%), illetve az [ø:]–[e:] (18%), az [ø:]–[ɛ] (9%), az [y:]–[e:] (22%) és az [y:]–[i:] (13%) párok esetében érvényesült.

A beszédpercepció kísérletben a legnagyobb számú hibás válaszként az [i:] jelent meg, azaz az ejteni kívánt énekelt magánhangzó helyett legnagyobb számban ezt a felső nyelvvállású illabiális hangzót jelölték a hallgatók. A hang 27%-ban szerepelt a hibás válaszok között. A velárisok között legnagyobb számban az ajak-kerekítéses alsó nyelvvállású [ɔ] hangot (16%) jelölték a hallgatók. Az éneklés artikulációs kényszerének legjobban megfelelő ejtési konfigurációjú [a:] hangzóra mindössze a hibás válaszok 1%-ában tévesztettek.

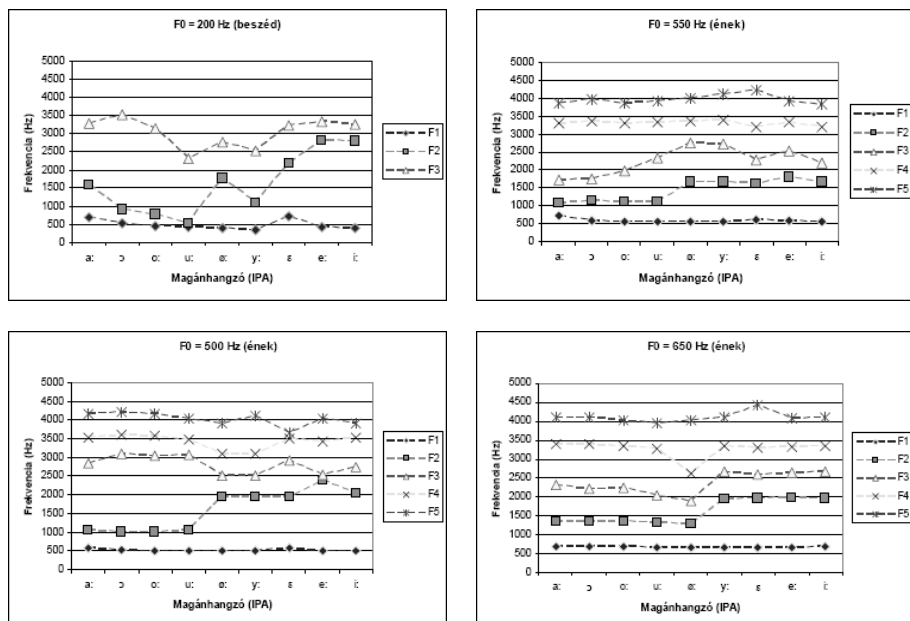
A nők és férfiak eredményeinek megoszlásából azt látjuk, hogy a nők átlagosan több hibát és nagyobb szóródásban produkáltak. A 4 férfi összesen 97-szer, míg a 6 nő összesen 192-szer tévesztett. A nők csoportjában két, az átlaghoz képest kiugróan nagy számú hibás eredményt (36 és 43 hiba) is találunk.

Az akusztikai mérések során megvizsgáltuk 1. a formánskompresszió megjelenését, 2. a magánhangzótér redukcióját és annak mértékét, 3. a legmagasabb alaphangon is az ejtési szándéknak megfelelően jó arányban felismerhető hangok akusztikai szerkezetének változását, illetve 4. a nagy számú következetes hang-

2. ÁBRA A női és férfi tesztelők tévesztéseinek szóródása

3. ÁBRA A magánhangzók formánsértékeinek változása alaphang-magasságonként

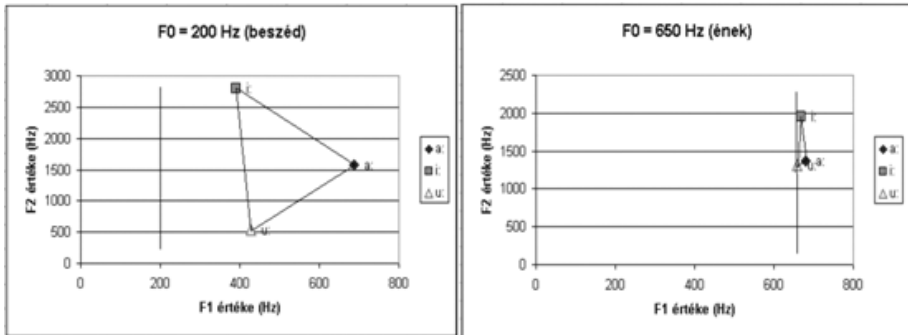
tévesztésekben szereplő vokálist párokat, különös tekintettel arra, hogy ez utóbbiak az éneklés artikulációs kényszerével ellentmondásban nyíltabbról zártabbra tévesztésben kerültek kapcsolatba.

A formánskompresszió megjelenését és mértékét szemlélteti a 3. ábra.

Az ábráról leolvasható, hogy az énekelt vokálisok formánsai a beszédben mérhető frekvenciaértékeihez képest jelentősen alacsonyabb frekvenciaértéken realizálódnak. Főként a magasabb sorszámú formánsok értéke csökken: míg a beszédben mérhető F3 a 2,5–3,5 kHz-es tartományban jelenik meg, addig az éneklés során az alaphangmagasság emelésével egyre szűkebb tartományban, egyre alacsonyabb frekvenciaértéken mértük. Az ábra ezen kívül rámutat az akusztikai szerkezetek egymáshoz történő hasonulására is: a hasonulás alacsonyabb F0 esetén veláris és palatális csoporton belül, magasabb F0 estén, a két csoport között is jelentkezik. A diagramokon megfigyelhető még, hogy azokban az esetekben, mikor az F0 a beszédben megjelenő F1 értéke fölé kerül, az F1 az (elvártan megfelelően) valóban az alaphang frekvenciájára hangolódik.

Az [a:]–[i:]–[u:] hanghármast a magyar nyelv artikulációs bázisában a három egymástól legtávolabb eső hang, így F1–F2 értékeik függvényében ábrázolva meghatározzák nyelvünk magánhangzóterét. Ennek redukciója, tehát a hangok ejtésének centralizálódása figyelhető meg a 4. ábrán.

4. ÁBRA A magánhangzó-minőségek elkülönülése és az F0 emelése során centralizálódó ejtés (függőleges vonal jelöli az F0 értékét, a hangokat jelölő pontokat összekötő élek pedig a magánhangzóteret határozzák meg)

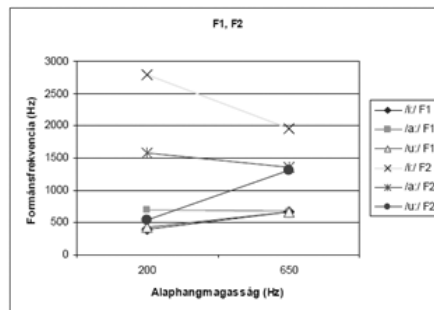
42

A centralizáció szempontjából kritikus alaphangmagasságot a kísérlet első fázisa során nem sikerült elérnünk, így a hangok teljes „összeolvadása” nem látható, de a tendencia így is érzékelhető. A redukálódott magánhangzóteret egyértelműen azt jelenti, hogy a nyelvünkre jellemző magánhangzó-minőségek elkülönülésének mértéke csökkent, aminek következtében perceptuális differenciálásuk is nehezebbé válik. A hangok formánsértékeinek változását szemlélteti az 5. ábra.

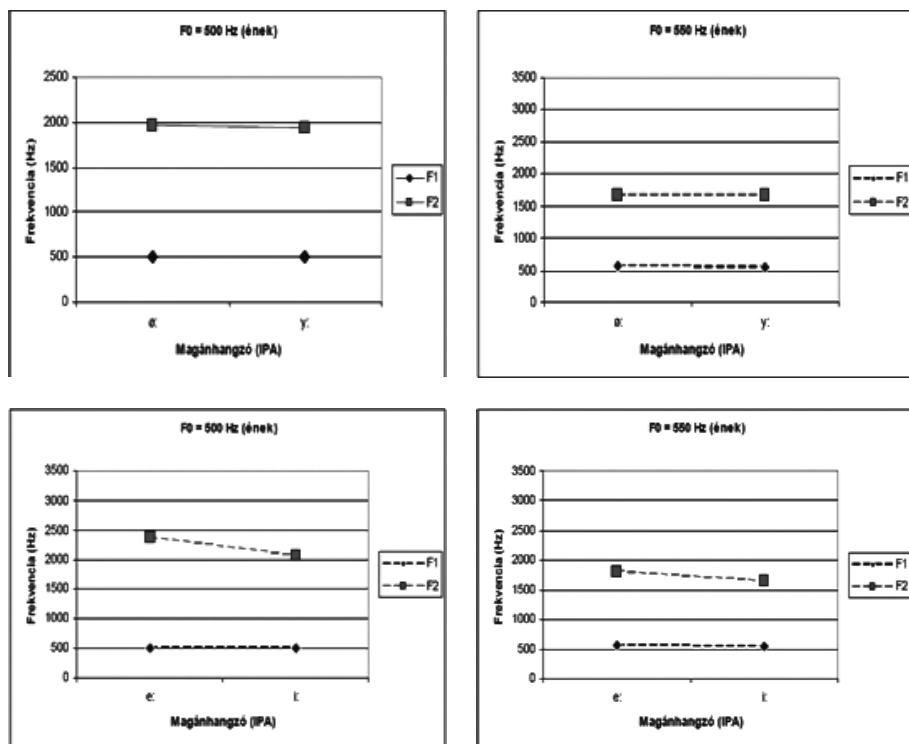
A legmagasabb alaphang mindhárom vokális első formánsának értékét saját frekvenciájára hangolta. A centralizált helyzetű vokális F1-F2 értékeire a vizsgált hangok megfelelő formánsértékeinek változási tendenciája utal.

A legmagasabb alaphangon is az ejtési szándéknak megfelelően legjobb arányban felismert három hang közül kettő ([i:], [y:]) jó eredményeit nem magyarázza maradéktalanul az artikuláció: a vokálisok képzéséhez a mindennapi beszédben működtetett artikulációs gesztusok és az éneklés artikulációs kényszere nem azonos irányba mutató tendenciák. E zárt állkapoccsal képzett hangok akusztikai

5. ÁBRA Az [a:], [i:] és [u:] hangok F1-F2 értékeinek változása

6. ÁBRA A következősen tévesztett magánhangzó-
realizációk összevetése alaphang-magasságoként

szerkezetének változása jelentős: 1. az $[y:]$ F1-F2 értékének aránya a beszédben 3:1 volt, míg 650 Hz-es alaphangmagasság mellett 2:1-re változott, 2. az $[i:]$ F1-F2 értékeinek aránya a beszédben megjelenő 7:1-ről 2:1-re változott. A változás mindkét esetben arra utal, hogy jelentősen átalakult az eredeti hangszerkezet, így tehát a jó felismerési arányt az akusztikum stabilitása sem magyarázza.

A következősen tévesztett vokálisok vizsgálatára kapott eredményeket a 6. ábrában összesítettük.

Az első két énekelt alaphangmagasságon a következőkes tévesztésekben szereplő hangpárok tagjainak akusztikai szerkezete nagymértékben hasonlóvá vált: F1 értékeik azonos, az F0 értékével megegyező frekvenciaértéken realizálódtak, F2 értékeik kicsi, maximum 300 Hz-es különbséggel jelentek meg. Az akusztikum ilyen mértékű hasonulása az oda-vissza tévesztést feltételeznél, ellenben illet csak az F0=550 Hz-es felvételen találunk az $[\emptyset:]$ – $[y:]$ – $[y:]$ – $[\emptyset:]$ esetében, ugyanis itt 50-50%-ban találkoztunk mindkét párral. A többi esetben nem lép fel nagy számban az ellenoldali tévesztés, ami tehát azt jelenti, nem egyértelmű,

hogy az akusztikum hasonlósága indokolja a zártabb hangzó észlelését. A harmadik ($F_0=650$ Hz) alaphangmagasságon anomáliát mutat az [ø:]–[i:] hangpár, itt ugyanis nagyobb a hangrealizációk F_2 értékének eltérése (750 Hz), míg a percepció tesztelés azt is kimutatta, hogy az [ø:] ezen a magasságon egyáltalán nem felismerhető. A hangtévesztést az akusztikai hasonlóság nem magyarázhatja, az [ø:] ejtésének akadályozottságát viszont egyértelműen leolvashatjuk.

A kutatás során felmerült kérdés a hangidőtartamok és az észlelés közötti összefüggés. A jelen mérések alapján nem mutatható ki egyértelmű összefüggés a tiszta fázis időtartama és az ejtési szándéknak megfelelő észlelés között, hiszen a legmagasabb alaphangon az egyik legnagyobb arányban felismert [ɛ] realizációja volt a legrövidebb (39 ms), míg az egyik legkisebb arányban felismert [ɔ] realizációja a leghosszabb (78 ms). De ezt a kérdést további kutatásainkban tervezzük részletebben is vizsgálni.

4. Következtetések ■ Jelen kutatás az első magyar nyelven született, az éneklés artikulációs és akusztikai jellemzőinek a magyar nyelv artikulációs bázisára és vokális-realizációira gyakorolt hatását vizsgáló munka. A nemzetközi szakirodalom korábbi eredményeivel sajátjaink csak részben feleltethetőek meg: 1. Igazolódott, hogy bizonyos mértékben megjelenik az éneklés artikulációs kényszerét követő tendencia, a nyíltabb hangzók zártabbként észlelése (ami valószínűsíti, hogy az ejtés is zártabban történik), de jellemző volt, hogy nagyobb arányban talákoztunk ennek fordított esetével, a zártabbként észleléssel. Minden alaphangmagasságon ezt mutatták a legnagyobb számban következetesen tévesztett hangok is. A nyílt magánhangzók elvárt jó felismerési aránya csak az [ɛ] hang esetében következett be, a két másik jó arányban pontosan észlelt hangzó az artikulációs kényszerrel csak részben (illabiális zárt [i:]), vagy egyáltalán nem segítő ejtési konfigurációjú (labiális zárt [y:]) vokális volt. 2. Az éneklés során az illabiális ejtésre törekvés az elvártan megfelelően megmutatkozik, a három legmagasabb F_0 mellett legjobb arányban felismerhető magánhangzó közül kettő ([ɛ], [i:]) illabiális. A delabializálódással ellentétes tendenciát, azaz az illabiális helyett labiális ejtést és észlelést elvárásainknak megfelelően csak elenyésző számban találtuk meg a hibák között. 3. A hibák hierarchiájában az [a:] -ra tévesztés nagy aránya nem igazolódott. A hang pontos felismerése a legmagasabb alaphangon az elvárthoz képest jelentősen kisebb rátával teljesült (főként, hogy az elvárásainktól eltérően nem ez volt a legjobb arányban felismerhető vokális), a legtöbb tévesztés a zárt illabiális [i:] -re született. Ez az eredmény magyarázható azzal, hogy érvényesült az illabialitás mint az éneklés egyik fontos artikulációs kényszere, de kételyeket hagy afelől, hogy hogyan lehet az, hogy az egyik legzártabban képzett hangzóról van szó. Az akusztikumra vonatkozó elvárások a percepció teszteléshez képest egyértelműbben teljesültek: 4. létrejött a formánskompresszió, és

5. egyértelműen be tudtuk bizonyítani a magánhangzótér redukcióját is. Az énekesformáns megjelenését nem állt szándékunkban igazolni, hiszen annak megjelenése női hangkategóriánál nem elvárt jelenség. Ellenőrző méréseink nem bizonyították a megjelenését.

A nemzetközi eredményekkel részben össze nem egyeztethető adatok magyarázataképpen egyrészt nyelvspecifikus jellemzők megjelenését feltételezzük: további kutatások igazolhatják, hogy az ejteni kívánt hangzók helyett nagyobb számban jelölt vokálisok észlelését a magyar nyelv magánhangzó-gyakorisága, illetve a magánhangzók realizációjának specifikus időtartama is befolyásolhatta. Másodsorban fontos lehet a hangkörnyezet hatása, hiszen jelen kutatásunk csak a nazális hangkörnyezetben ejtett magánhangzókra szorítkozott. Ebből következően a további kutatások egyik irányát képezheti más akusztikai kontextusok vizsgálata is. Harmadrészt: a nem egyenletes csökkenő felismerési arány megjelenésében szerepe lehet a vizsgált hangmagasságoknak is. Egy korábbi kísérlet (SCOTTO DI CARLO – GERMAIN 1985) leírta a regiszterváltás jelenségét, amely megmagyarázza az alaphangmagasság emelése és a hang ejtése közötti nem lineárisan változó összefüggéseket. Megfigyeléseik szerint a hangskála személyspecifikus regisztereinek felső határán a produkció romlik, a magánhangzó-minőségek kevésbé különíthetők el, míg a következő, magasabb regiszter alsó tartományának elérése, és ezáltal egy új fonációs pozíció létrehozása javít a produkción, így az (ejtési szándéknak megfelelő) azonosíthatóságon is. E jelenség vizsgálata szintén kutatási terveink között szerepel, ehhez szélesebb hangtartomány és kisebb F0-lépések rögzítése válik szükségessé. A negyedik, további kutatást igénylő terület a magánhangzótér teljes redukciójának elérése, és az ehhez szükséges akusztikai paraméterek (főként F0 értéke), illetőleg az így keletkező centralizálódott hang akusztikai paramétereinek (F1-F2 értékek) vizsgálata. Az ötödik, és jelen esetben egyben utolsó terület az énekesformáns jelensége. Az énekesformáns vizsgálatához férfi hangkategóriákkal tervezünk kísérletet, míg szándékunkban áll e nagy sáv szélességű intenzitás-erősödés kimutathatóságának ellenőrzése (további akusztikai elemzési technikákkal) a női hangkategóriákban is. Mivel jelen kísérletünk résztvevője mindössze egy énekes és tíz hallgató személy volt, további kérdésekre ad választ a kutatás nagyobb számú kísérleti személlyel történő elvégzése is.

Az énekléstechnika produkciós és percepció-s nehézségeinek deklarálása komoly következményekkel jár gyakorlati szempontból az énekes szakmára nézve is. Mivel a magas alaphangmagasság mellett a vokális artikulációs igénye sok esetben nem vág egybe az éneklés által megkívánttal, így egyértelművé válik, hogy a felismerhető beszéd generálásához inkább a mássalhangzók pontos ejtésének gyakorlása segítheti az énekest. Ennek megfelelően az énektanítás újragondolása is szükséges lehet. Másfelől az eredmények megnyugtatóak lehetnek az énekművészek számára is, hiszen az artikuláció nehézsége, mint láttuk, nemcsak

egyedi technikai megoldások, hanem univerzális artikulációs kényszerűségek következménye is. Ezen kívül pedig hangsúlyozható, hogy az operákban a közönség (anya)nyelvén tartott előadások feliratozása is kívánatos (ez Magyarországon jelenleg még nem, külföldön sok helyütt már inkább jellemző), hiszen az énekelt beszéd értése, bizonyított módon, az anyanyelvünkön is nehézségekbe ütközik.

A HIVATKOZOTT IRODALOM

- GÓSY MÁRIA 1987. A formánsszerkezet változásának hatása a magánhangzók felismerésére. *Magyar Nyelv* 49–59.
- GÓSY MÁRIA 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KERÉNYI MIKLÓS GYÖRGY 1959. *Az éneklés művészete és pedagógiája*. Zeneműkiadó, Budapest.
- KOVÁCS MAGDOLNA 1998. A spektrális minőség és az időtartam szerepe a magánhangzók percepciójában. *Beszédkutatás* 35–46.
- HOLLIEN, HARRY – MENDES-SWARTZ, ANA P. – NIELSEN, KENNETH 2000. Perceptual confusions of high-pitched sung vowels. *Journal of Voice*, Vol. 14., No. 2: 287–98.
- JOLIVEAU, ELOIDIE – SMITH, JOHN – WOLF, JOE 2004. Vocal Tract resonances in singing: The soprano voice. *Journal of Acoustical Society of America*, Vol. 116, No. 4: 2434–9.
- LOSCOS, ALEX 2007. Spectral processing of the singing voice. Pompeu Fabra University, Barcelona. Doktori disszertáció. URL: http://www.tesisenxarxa.net/TDX-o813107-163951/index_an.html. [Letöltve: 2009. 01. 30.]
- MILLHOUSE, THOMAS – CLERMONT, FRANTZ 2007. Acoustic description of a soprano's vowels based on perceptual linear prediction. 16th International Congress of Phonetic Sciences, Saarbrücken, 6–10 August, 2007: 901–4.
- MOLNÁR IMRE 1942. *Eufonétika. A szép beszéd és éneklés tana*. Kis Akadémia, Budapest.
- PETERSON, GORDON E. 1961. Parameters of vowel quality. *Journal of Speech and Hearing Research*, Vol. 4, No. 1: 10–29.
- SCOTTO DI CARLO, NICOLE – GERMAIN, ALINE 1985. A perceptual study of the influence of pitch on the intelligibility of sung vowels. *Phonetica* 42 (4): 188–97.
- SUNDBERG, JOHAN 1969. Articulatory differences between spoken and sung vowels in singers. *STL-QPSR*, Vol. 10, No. 1: 33–46.
- SUNDBERG, JOHAN 1970. Formant structure and articulation of spoken and sung vowels. *Folia Phoniatrica*, Vol. 22, No. 1: 28–48.
- SUNDBERG, JOHAN 1972. An articulatory interpretation of the 'singing formant', *STL-QPSR*, Vol. 13, No. 1: 45–53.
- TARNÓCZY TAMÁS 1982. *Zenei akusztika*. Zeneműkiadó, Budapest.
- WENDAHL, RONALD R. 1959. Fundamental frequency and absolute vowel identification. *Journal of Acoustical Society of America*, Vol. 31, No. 1: 109–10.

SO, TANULÁS! – A MAGYAR SZÓKINCS ÉS SZÓKÉSZLET TANÍTÁSÁNAK PROBLÉMÁI (NEM CSAK) NÉMET KÖZVETÍTŐ NYELV ESETÉN

SO, LET'S LEARN! THE PROBLEMS OF TEACHING THE HUNGARIAN VOCABULARY AND WORD-STOCK, USING (NOT ONLY) GERMAN AS INTERMEDIARY LANGUAGE ■ This paper is the summary of linguistic and pedagogical expertise gained at Ludwig-Maximilians University; Faculty of Finno-Ugric Studies, Munich. The scope of the research focuses on the difficulties that Indo-European language speakers face when they try to learn the Hungarian vocabulary and word-stock. The paper offers methods and ideas for the associative, creative and fun way of learning words compared to swotting. The paper mainly builds on German–Hungarian examples but it endeavours to give a new and wider perspective for language teaching and learning in general. ■ dorkota.dori@gmail.com

47

1. Bevezetés ■ A tanulás, ahogy a tanítás is, élmény. Hogy jó vagy rossz, az viszont már sok tényezőn múlik. A cikk szerzőjének rendkívül pozitív élmény volt a müncheni Ludwig-Maximilians-Universitätén tanulással-tanítással eltöltött négy, Erasmus-ösztöndíjas hónap. Ebből az élményből, a különböző magyar-órák és magyar nyelvű hungarológiai órák tapasztalataiból építkezik jelen dolgozat alapfelvetése, példaanyaga is.

Témám a szótanuláskor felmerülő nehézségek és az azok áthidalását elősegítő módszertani eljárások bemutatása és rendszerezése német–magyar nyelvi adatokon alapuló összevetéssel, de szélesebb kitekintést is kívánok adni, hogy bármilyen anya- és idegen nyelv tanításához, tanulásához hasznosítható ötletekkel szolgálhassak.

A problémakör nyelvészeti kidolgozatlanságának és a témát középpontba állító kutatómunka szükségességének felismeréséhez a bajor fővárosban magyarul tanuló hallgatókkal való interakciók vezettek. A felhasznált lexémák forrásául is a müncheni gyakorlótanítás során látogatott kurzusokon vagy az azok után készített jegyzetek szolgáltak. A kutatás így egyrészt empirikus módszereken, különböző nyelvi szintű csoportokban végzett hospitáláson, hibaelemzésen alapszik. Az itthoni kidolgozásban pedig nagy segítséget jelentettek a dolgozat végén a források alatt feltüntetett egy- és kétnyelvű (magyar–német, német–magyar)

szótárak, valamint a német anyanyelvűeknek írt magyar mint idegen nyelv tankönyvek és azok szövegei, szöszedetei.

A kommunikatív nyelvoktatás korszakában talán a lexika elsajátítása az egyetlen, amiben a grammatizáló-fordító módszer szellemétől nem sikerült teljesen megszabadulni. Érzékeltetésül: a kommunikatív irányzat egyik magyarországi alapmunkájának számító *A kommunikatív nyelvoktatás* című könyv szerzője, MEDGYES PÉTER számos kérdésben leszámol a korábbi irányzatok merevségével, a szituatív oktatás, a játék nevelő-tanító szerepe mellett törve lándzsát. Ám a szótanulásról még e művének megjelenése után tíz évvel is így vélekedik: „A szókincs fejlesztéséért meg kell szenvedni” (MEDGYES–MAJOR 2004: 138).

Dolgozatomban arra vállalkozom, hogy a szakirodalom nagy része által is csak magolással elérhető szótanulási folyamatot megkönnyítsem. Mintákat kínálok a humor, a játékoság, a megdöbbenés, a felismerés erejére alapozó, a diákok és a tanár asszociatív képességét kiaknázó szótanítási módszerekre és azok gyakorlati működtetésére.

2. Asszociatív gondolkodás ■ Nem vonható kétségbe, hogy a magyar nyelv szavai az indogermán nyelvek szókészletéhez képest idegen hangzásuk miatt komoly memotechnikai-asszociációs-lexikális kihívás elé állítják a német anyanyelvű diákokat (FAZEKAS 2002: 108). A cél, hogy ez a kihívás mégse tűnjön kilátástalan küzdelemnek, inkább egy kreatív kalandnak, vagy, amikor csak lehet, játékos színezetű agytornának. A szóasszociáció az anyanyelvünkön is játékos időtöltés. Egy adott szóról mindig eszünkbe jut egy másik, a mentális lexikonunkban tárolt szó, majd arról egy harmadik, és így tovább. Lehet ez a folyamat hasonló jelentésen vagy hangzáson alapuló, sőt bizonyos esetekben igen bizarr képzettársítások eredménye is.

A dolgozatban bemutatott, egymással összekapcsolt egy- vagy többnyelvű lexemapéldák a nyelvtanuló asszociációs képességére, gondolkodására alapoznak. Az asszociációs pszichológia tanulásfelfogása szerint ugyanis bizonyos kapcsolódási pontok, például a hasonlóság, illetve különböző effektusok révén végtelen számú képzettársítást tudunk létrehozni. Igaz ez szó és szó, tárgy és megnevezés, hangalak és jelentés viszonyában egyaránt. A kapcsolatképzést, a fogalompárok alkotását osztályozhatjuk is pszichológiai, nyelvi, logikai szempontok alapján. E kapcsolatok formálódásának fontos szerepe van a megismerésben és a tanulásban (NAHALKA 2003: 108–9). Pedagógusként kifejezetten építhetünk az asszociatív gondolkodásmódra, hiszen a szóbeli tanulás során ennek irányításával segíthetjük egy új nyelvi elemnek a már meglévő ismeretekhez kötését, vagyis megjegyzését.

Az egyválaszos, annotációs asszociációs vizsgálatok komoly adalékokkal szolgálnak az egyes beszélők aktív szókincsének nagyságáról, minőségéről, szerveződéséről. Mindez kifejezetten hasznos az adatközlőkre jellemző asszociációs

Tanórai keretek között az első nyelvtanulást elősegítő dokumentum a magyar ábécé, amelynek első felolvasása után vagy mosolygós vagy kétségbeesett arcokat láthatunk magunk előtt. Számos idegen csengésű, furcsa hangzású elem egymásutánja ez, melynek írott képe is mintha egy teljesen új világot tárna fel.

A feszültséget oldandó már ekkor biztatóan léphetünk fel. Az első óra kezdetén leszögezhetjük, hogy nemcsak a szép mennyiségnek számító 14 magán- és 30 mássalhangzóval, hanem jóval több mindennel: a magyar nyelv alapjait érintő szabályszerűségekkel is megismerkedhetünk csak ennek az egy A/4-es lapnak a segítségével. A hallgatók kíváncsiságát fokozandó hozzátehetjük, hogy mindezen túl csak erről az egy oldalról megtanulhatunk több magyar fogalmat is, valamint a segítségével egy grammatikailag korrekt mondatot is képezhetünk.

Tegyük fel a kérdést: hány szót, és ezekhez kapcsolódóan hány jelentést olvashatunk a kiosztmányunkon? Szemfülesebb diákjaink érteni fogják a tréfát, és a hármassal számolnak majd. Bízva abban, hogy egy nyelvről kézzel kapott dokumentum címe jelentéssel bír, meg is tudják fejteni azokat: az ABC betűszót felismerik, valamint nagy valószínűséggel a *magyar* lexémát is, az *a*-ról pedig sejtik, hogy névelő. A tanárnak mint minden titkok tudójának azonban összesen 5 jelentésről kell lerántania a leplet. Az előbbiekben felsoroltakon túl ugyanis az ABC nemcsak az egy nyelv betűit összefoglaló rendszer elnevezése, hanem az élelmiszerbolt, a szupermarket közismert magyar megfelelője is. Ha célnyelvi környezetben, vagyis magyar nyelvterületen szerveződik a kurzus, különösen hasznos ez az információ, hiszen a hallgatók a magyar városok számos pontján találkozhatnak ezzel a 3 betűből álló felirattal. Célnyelvi környezetben még valamire felhívhatjuk diákjaink figyelmét: a magyar áruházláncra, melynek nevét az ABC betűk visszafelé olvasásával kapják meg. Ezzel a kis anagrammával, nyelvi leleménnyel újra utalhatunk arra, mennyi kreativitást, érdekességet, játékoságot tartogat az első percekben még egzotikusnak hangzó magyar nyelv. Már csak az ötödik szavunk maradt ismeretlen, a tisztelt olvasónak is elegendő időt hagyva a gondolkodásra. A keresett elem nem más, mint az *ő*, vagyis ez az egy betű hosszúságú harmadik személyű névmásunk. A speciális rövidség mellé azonban egy lényegesebb, a magyar nyelv alapjait érintő információt is fájdalom nélkül becsempészhetünk a tanítás folyamatába. Az *ő* németre *er/sie*-ként, angolra *he/she*-ként való fordítása ugyanis rávilágít arra, hogy nyelvünkben nincsenek grammatikai nemek.

Miután ezt tisztáztuk, rögtön tudatosíthatjuk, hogy az *Ő magyar* egy grammatikailag teljesen tökéletes, egész mondat, mert a magyar nyelvben 3. személyű személyes identifikáció esetén semmiféle (lét) igét nem kell használnunk. Másképpen megfogalmazva: a nominális mondatokban 3. személyekben jelen időben zéró morfémat találunk, ahogy az *Ő magyar* példánkban is. A magyar helyett állhatna, de minden esetben szigorúan *van* nélkül, bármilyen más nemzet-, vagy foglalkozásnév, életkorra vonatkozó számadat stb.: *Ő diák*; *Ő német*; *Ő 24 éves* (SZILI 2006: 133).

4. A játék ■ Az ötletesség többé-kevésbé mindig is része volt a nyelvoktatásnak, de közvetlenül csak az elmúlt egy-két évtized törekvései tették lehetővé, hogy a játék átkerüljön a kiegészítő anyagból a törzsanyagba. A későbbiekben még hivatkozott wittgensteini nyelvfilozófia alaptéziseit elfogadva tovább árnyalhatjuk, nyomatékosíthatjuk a nyelvtanulásban betöltött szerepét. MEDGYES PÉTER szavaival élve „[t]ágra értelmezve a játék fogalmát, abszurd voltából következően az egész nyelvoktatás egyfajta játéknak fogható fel” (MEDGYES 1995: 83). Miért maradna ki ebből a körből a szótanulás folyamata, amelynek játékos elemei az anyanyelvet elsajátító kisgyermek számára még a világ legtermészetesebb dolgainak egyike.

A) A polisziémia és a homonímia ■ A magyar nyelv különösen alkalmas terepe a játéknak. Az ABC példájával már szemléltetett jellegzetessége, hogy a diákok által ismert más nyelvekhez képest igen nagy számban és minden nyelvi szinten felbukkannak benne alakazonosságok. Például: a *vár*; a *szív* stb. főnév és ige egyszerre, a *nem* tagadó válasz és a biológiai nemet jelölő szó, gyakran kitöltendő rubrika egy adatlapon. Az *igen-nem* már az első óra anyagát képezi. A *nem* említett második jelentésével együtt megtaníthatjuk a *férfi* és *nő* szavainkat is.

Nyelvünkben igen gyakoriak az úgynevezett homomorf alakok is, különösen az igei paradigmában: a *kérnék* többek között más-más tárggyal, de egyaránt állhat egyes szám 1. személyben, illetve többes szám 3. személyben (TOLCSVAI NAGY 2000: 264). Kimondhatjuk, hogy bizonyos értelemben gazdaságos nyelv a magyar, hiszen egy hangalak több jelentéssel párosulhat, vagyis nem kell olyan sok jelölőt, hangalakot használni, sem memorizálni, s ez biztatóan hathat a nyelvtanulóra is. A tanár feladata pedig az, hogy ezt újabb és újabb példákkal bizonyítsa, vagyis az ABC és a *nem* jelentéseinek bemutatását hasonló prezentációk kövessék.

Az azonos alakúság fajtái attól függően, hogy milyen két nyelvi adat között valósulnak meg, a következők: 1) szótári homonímia: szótári szavak között, például a főnévi és igei jelentéssel egyaránt bíró, már szerepeltetett *vár*, *szív*, valamint *ég*, *sejt*, *tűz* szavak, illetve az igei és melléknévi, határozószói funkciójú *fél*. 2) nyelvtani homonímia: ragozott, jelezett szavak között keletkezhet. A már említett *kérnék* mellett ilyen többek között a *néznék*. 3) vegyes homonímia: alaki egyezés a szótári és jelezett, ragozott szavak között, amely jelenséget jól példázza a *Követ követ követ* szójáték, amelynek memorizálása több szempontból hasznos lehet a magyarul tanulóknak is. A szó jó kiindulópont a tanulmányaikat Magyarországon folytatóknak, itt munkát vállalni, letelepedni szándékozóknak a *nagy-követség* megtanításához. Továbbá jól szemléltet egy meglehetősen nehéz grammatikai formát, a többtöví főneveket: *Tanuljátok meg az új szavakat! Nagyon szeretem a havat. A magyar lovak világhírűek.* stb., illetve az ezekből a töváltózatokból képezett igék, cselekvések: *lovagol*, *havazik*, *szavazás*, stb. (TOLCSVAI NAGY 2000: 33).

Számos más esetben is segítségül hívhatjuk a magyar nyelvben rejlő kreatív vonásokat és a költőiséget. A szavak metaforikus jelentésére is támaszkodhatunk, természetesen megvilágítva a metafora alapját képező hasonlóságokat. Szép kép rejlik például abban, hogy az idősebb korosztály tagjai Magyarországon miért nem *szürke* vagy éppen *fehér*, hanem *ősz* hajúak, de csak akkor, ha rávilágítunk a kapcsolatra az ős mint évszak és az emberi kor között.

Az eddigi példák célnyelvi, magyar–magyar nyelvi viszonyokból indultak ki. Homonímia azonban két nyelv lexémái között is fennállhat. Szemléltetésül: a magyar *toll* szóalak a németben is létezik, ’nagyszerű’ jelentéssel. Egy német nyelven megfogalmazott mondat, mely szerint a *toll* valóban nagyszerű –ráadásul magyar – találmány, nemcsak megmosolyogtató, de memorizálást is könnyítő momentuma a tanórának. A *toll* nyelvészeti értelemben is sokoldalún felhasználható, hiszen nemcsak szótári homonímia a magyar és a német szó között, hanem poliszémia is a magyarban. Bár a *madártoll* vagy a *tollpárna* szavak nem tartoznak a mindennapi társalgáshoz, de ahány diák, annyiféle érdeklődés. A szó még egy kapcsolódási lehetőséget felkínál, illetve egy harmadik nyelvvel való érintkezési pontot. Angolul a golyóstoll *ball pen*, *ball point pen* és *biro* változatokban szerepel a hagyományos és az internetes szótárakban. Ez utóbbi – eltekintve a magyarban a hosszú–rövid magánhangzók egyébként korántsem elhanyagolható jelentés-megkülönböztető szerepétől – poliszémia magyar–angol vetületben, mivel a golyóstoll szabadalmaztatója Bíró László József volt. A feltaláló családneve a nemzetközi névadási gyakorlatban nem meglepő módon egy foglalkozásnév is egyben. Így jutunk el egy újabb lexémáig, amely sportszerető vagy joghallgató diákoknak fontos adalék lehet.

A homonímiák adta lehetőségekkel számos új grammatikai anyag könnyebb elsajátítása érdekében élhetünk, ahogy a *követ* esetében arra már utaltunk. Most

2. ÁBRA A homonímia és a poliszémia szemléltetése magyar–német–angol vetületben

álljon itt néhány birtokos személyjeles példa. Ezt a nyelvtani egységet általában a család vagy a betegség témák köré építjük fel. Mire ehhez mint új nyelvtanhoz eljutunk, már elég gazdag szókincs birtokában vannak a hallgatók, rutinosak a szótanulásban, de azért továbbra is szívesen fogadnak minden támogatást. A *fáj a/az -m/-'m/-om/-em/-öm* szerkezet tanításakor egy jól sikerült rajz, egy bábu vagy egyéb segédeszköz segítségével ismertethetjük meg a legkülönfélébb testrészeinket. Orvostanhallgatóknál kötelező a részletezés, más összetételű csoportoknál a kíváncsiság, az egyéni érdeklődés szab határt annak, hogy eljutunk-e a köldökhöz vagy a szemöldökhöz is. Maradva az arcnál, a fejnél, megkérdezhetjük, hogy emlékeznek-e még az országneveknél esetlegesen már felmerült *állam* szavunkra. Ha igen, mit jelent és mit gondolnak, miért említjük éppen most. A legalább fél éve az agglutináló magyar nyelvet tanuló diák képes lesz elvonni az *áll* lexémát az *állam* alakból. Mivel az alapszót ismeri igei minőségben, már csak annyi a dolgunk, hogy egyszerre két homonímiáról is lerántsuk a leplet, megadva az *áll* főnévi jelentését. Ezt követheti az alábbi szállóigévé vált, XIV. Lajostól származó mondat: „Az állam én vagyok”. A fordítást már diákjaink adhatják meg: *Der Staat bin ich, avagy Ich bin mein Kinn*.

Ha szemfülesek vagyunk, bármi alkalmat szolgáltathat egy kis játékra. Ha nyitott szemmel járunk, tapasztalatainkat akár a diákokkal közös nyelv megteremtésére is használhatjuk. Az egyik müncheni tanszéki kolléga felsőruházata ihlette például az alábbi szókapcsolatot: *Inge inge*. Szintén az egyetemista korosztálynak tetsző mondat az alábbi: *Nagyon sok olasz fiatal jár Fiattal*.

Nem önkényes példák ezek, a magyar nyelv agglutináló jellege miatt az igeragozás, a birtokos személyjelezés, a tárgyeset, a többes számú formák, de a szavak *-val/-vel* ragos alakjai esetében is adódhatnak teljesen azonos alakú (homonim) vagy azonos hangzású lexémapárok. Rajtuk keresztül megvalósulhat a nyelvtan és a szókincs együttes építkezése, mint a nyelvtanítás egyik fontos alapelve. Tágabban értelmezett azonosalakúságról van szó a hangsúlyeltolódáson alapuló homonimák esetében is. Ezeket úgy kapjuk, ha az adott szót, kifejezést a szóhatárok önkényes kijelölése vagy a meglevő szóhatárok áthelyezése révén értelmes, egymással szerves kapcsolatban lévő, szószerkezetet alkotó elemekre bontjuk (GRÉTSY 1974: 136; FAZEKAS 2002: 110). Az alábbi példák további elemzés nélkül is beláthatóan sikerrel kamatoztathatóak haladóbb szintű, nyelvészkedő hajlamú csoportokban: a Karinthy-klasszikus *folyó só (folyósó)*, valamint a *hason ló (hasonló)*, *jó, ha ver (jó haver)*, a *sün dörög (sündörög)*, – *Mit mond az a pap, aki elmegy vendégségbe, de ott nincs hova leülnie? – Hát, nem valami székes egy ház! (székesegyház)*, *remegek a fél elemtől (félelemtől)*.

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy változatos szójátékok formájában sikerrel alapozhatunk a homonímia valamennyi típusára a szókincsbővítésben és az arra fogékony csoportokban a motiváltság folyamatos fenntartásában egyaránt.

B) A kulcsszó módszer kiváló példa a kontrasztív szemlélet alkalmazhatóságára. A kontrasztív elméleti alapokon álló hagyományos didaktikai keretben a nyelvtanulót érő átviteli és gátló hatások, kölcsönhatások az úgynevezett transzfer- és interferenciajelenségekben jelentkeznek. Ennek modellálása annyiban finomodott, hogy az anyanyelv és a tanult idegen nyelv befolyásoló tényezőin túl kiváltó hatást tulajdonítanak a nyelvtanuló által ismert egyéb idegen nyelveknek is. A jelen tanulmány adatközlője, a müncheni Ludwig-Maximilians-Universität Finnugor Intézetének magyar kurzusaira beiratkozott hallgatók valamennyien beszélnek angolul, többen más idegen nyelven, nyelveken is. A szakos hallgatók mindegyike beszél finnül, ami a magyar nyelvtani logika megértésben is segítségül hívható.

A kulcsszó módszer és a magát Magyarország legtermékenyebb és legkreatívabb aforizmaírójának műhelyéül aposztrofáló BS (brainstorming)-stúdió interneten is elérhető 500 szavas példatára az angol és magyar nyelv összevetésével kínál egyfajta megoldást a kiejtés, a helyesírás és a jelentés komplex gyakoroltására.

1. TÁBLÁZAT A kulcsszó módszer

„Kulcsszavas” mondatok	Magyar átiratok
MARE itt <u>vannak</u> .	Már itt vannak.
5- <u>kor</u> ATtem.	5-kor ettem.
CAR, hogy ez az <u>autó</u> nem az enyém.	Kár, hogy ez az autó nem az enyém.
A <u>macskák</u> nagyon szeretik az embereCAT.	A macskák nagyon szeretik az embereket.
Egy <u>könyv</u> van a BOOKsimon.	Egy könyv van a buksimon.

A fenti táblázat, ahogy a teljes internetes példatár mondatai, tartalmazzák az ANGOL SZÓT, annak magyar jelentését, továbbá az angol szó kiejtését a demonstráló magyar szavakba építve. Az angol szó helyes (vagy ahhoz nagyon közeli) kiejtése a magyar mondat része.

Egy hasonló német–magyar forrású korpusz összegyűjtése jelen dolgozat terjedelmi kereteit meghaladná. De motivációul szerepeljen itt egy saját szárnypróbálgatás az *Autobahn* 'autópálya' jelentésű német szóval: *Épp dugóban ülök az autópályán az AUTOBAHN*. Magyar átiratban: *Épp dugóban ülök az autópályán az autóban*.

C) Tónalúdátuszok ■ Már az előző alfejezet is rámutatott arra, hogy ha kellő nyelvészeti és pedagógiai kritikával kezeljük, az internet a tanórai keretek között is hasznosítható kreatív megnyilatkozások, eszmefuttatások, ötletek végtelen tárházaként könnyítheti meg a tanár munkáját.

Ha bármely keresőprogramba beírjuk a *nyelvi játékok* szókapcsolatot, az első találatok egyike egy jól ismert internetes tudományos-ismeretterjesztő enciklopé-

dia szócikkéhez kalauzol bennünket. Itt az anagrammák, palindromok, hasonló szavak stb. felsorolásában olvashatjuk a tónalúdátuszok címét, amelyhez egy rövid magyarázat is tartozik: idegen nyelvűnek látszó magyar mondatok készítése. Ha követjük az erre való hivatkozást, egy igen sajátos gyűjtemény darabjaira bukkanunk. A tónalúdátuszok olyan nyelvi játékok, ahol idegen nyelvűnek látszó vagy idegen szavakból álló mondatokat készítünk úgy, hogy azok valójában magyarul olvasandók vagy értelmezendők.

Az első olvasatra különösnek ható fogalom elnevezését a legismertebb példányáról kapta, mely a latin nyelvvel játszik: *Tona ludatus, vis saus megatus*. Magyarul kiolvasva: *Tón a lúd átúsz', visszaúsz' meg átúsz'*. A feloldás megadása nélkül a Wikipédia említett szócikkének hivatkozása alatt az alábbi mondatokat elemezgethetjük, előbb a németből, majd az angolból kiindulva: *Ban Zoli bol hat vo Gott in geben.* – *Bán Zoli bolhát fogott ingében.* Az angol nyelvet alapul véve: *One Kate much come, no meg one hat when Kate catch came.* – *Van két macskám, no meg van hetvenkét kecském.* *New see, one up road?* – *Nyuszi, van apród?* Látható, hogy a tónalúdátusz a kontrasztivitásban és a nyelvi humorban rejlő lehetőségeket végtelen szemléletességgel kiaknázó módszer.

5. A pedagógus szerepe ■ Kulcsfogalmaink még a szótanulás eddig elemzett módozatainak kivitelezésében a spontaneitás és tervezettség. A spontaneitás, a kreatív rögtönzés: azonnali adekvát reakció a diákok hibáira, például a figyelem ráirányítása a tanulási folyamat kezdetén gyakori kiejtésbeli nehézségekre. Nem mindegy, hogy valaki azt mondja, hogy *hat* vagy *hát*, *örülök* vagy éppen *örülök*. Az első esetet egy rögtönzött pantomimmal tisztázhatjuk. A számot, illetve a testrészt felváltva mutogatva a hangtani asszociációra és a szituatív emlékezetre egyaránt építve, szépen artikulálva kimondott jelölőik kísértében mindkét szót könnyen a diákok emlékezetébe véshetjük.

Megtervezettségéről akkor beszélhetünk, ha a lehető legtöbb órán előforduló hasonló szituációt, vagy a készülés, az óratervezés közben felmerülő ötletet feljegyezzük, rendszerezzük, meglévő tapasztalatainkat pedig segítségül hívjuk egy saját korpusz összeállításához. Az újbóli felhasználhatóság a szavak tudatos gyűjtésén túl az azokhoz fűzött jegyzeteken is alapszik. Milyen nyelvi szinten vetődött fel egy adott játékos, humoros elem, milyen kontextus(ok)ba ágyazható, mely nyelvek között működtethető, milyen további gondolatokat tudnánk kiindulásával megalapozni stb. Ez az eljárás teszi lehetővé egy-egy ilyen tanulásszínésítő elemnek egy adott témánál akár még óravázlatba is beépíthető alkalmazását.

A titok azonban itt is az átgondoltságban, a mértéktartásban rejlik. Szem előtt kell tartanunk a magyar mint idegen nyelv tanításának valamennyi területére, tudományos és gyakorlati értelemben egyaránt igaz egyik alaptételét, mely szerint törekednünk kell anyanyelvünk egyfajta külső szemléletére, vagyis kívül kell

helyezkednünk anyanyelvünkön (SZILI 2006: 9). Az eszmefuttatást megvilágítandó fontos belátnunk, hogy míg már egy óvodás kisgyerek is szívesen eljátszik a gondolattal, hogy ha a *sok* szót visszafelé mondja ki, megkapja az apajuh jelölésére lefoglalódott magyar lexémát, a *kost*, addig ugyanez a játék egy kezdő szintű nyelvkurzuson nem érné el célját. Sőt talán később sem, tekintve a *kos* speciális, kommunikatívnak nem tekinthető használati körét. Hasonló játék viszont egy középhaladó szintű csoportban a *kar* – *rak* esetén már hasznos segítség, fogódzó lehet.

6. A hibaelemzés- és feljegyzés a tervezett, tudatos pedagógusi munka meghatározó, a tanár aktuális és jövőbeni diákjai számára egyaránt hasznos eleme. Ahogy a *hat* – *hát*, *örülök* – *örülök* szópárok mutatják, a hasonló hangzás nemcsak segítő, hanem gátló tényező is lehet a tanulás folyamatában. Nemi humorral azonban a két nyelv fonetikai eltéréséből, vagy a már a tanult magyar lexémák hasonlóságából adódó tévesztéseket is a magunk és hallgatóink javára tudjuk fordítani.

Egy új típusú szójáték szabályainak elmondásakor alakult ki az alábbi beszéd-szituáció, kezdő szintű csoportban. A *torna* szó tanítását azzal a bejelentéssel kezdtem, hogy most egy kis *agytorna* következik. Mivel új szóval álltak szemben, több diák is visszakérdezett. Csakhogy az *a* hangunk kiejtése nehézséget okoz a németeknek, ezért így hangzott az érdeklődésük: *Ágytorna?* Kínálkozott tehát a kiváló alkalom, hogy humorosan, a hallgatókat nem megbántva utaljak a magyar nyelv fontos sajátosságára: arra, hogy a magánhangzók esetében nemcsak a kvalitatív, de a kvantitatív, vagyis a hosszú–rövid szembenállásnak is jelentés-megkülönböztető szerepe van.

Természetesen számos mássalhangzó felcserélése, összekeverése is vezethet derült pillanatokhoz: *eszik az eső*, *visz* – *víz*, *cikiz* – *csikiz*. Mi magunk is kreálhatunk a hasonló alakúságra építő, nemcsak a nyelvet tanító, hanem akár egészséges életmódra is nevelő mondatokat: *A cigi ciki*.

A hibaelemzésnél fontos, hogy milyen kommunikációs szándékot sejtethetünk az adott megnyilatkozás mögött, hiszen lehet, hogy több eltérő jelentésű ige használata is helyes grammatikailag, akár még jelentéssel bíró, értelmes mondatot is eredményez, mégsem valósítja meg a beszélő szándékát, vagy pragmatikai célkitűzését. A *Régen nem találtam a barátommal* mondat grammatikailag hibátlan, akár értelmes, elliptikus szerkesztésű mondat is lehetne, hiszen a mondat szintaktikai szabályai szerint a *találtam*hoz tartozó tárgy betöltetlen helyére oda tudunk gondolni bármit, így *közös*, *mindkettőnknek jó időpontot*, *megfelelő lakást*, *a közös hangot* stb.

A valóban csak vázlatos hibaelemzés célja az anyanyelvi transzfer és a köztes nyelvi állapot, az interlanguage fogalmainak, valamint ezek nyelvtanulásban- és

tanításban betöltött szerepének árnyalása. Ebben az újraértelmezett hibafelfogásban a kreatív szükségszerűséggel elkövetett nyelvi hiba nem bocsánatos bűnnek, hanem hasznos tévedésnek, logikus állomásnak minősül egy fejlődési folyamat menetében (SZÜCS 2006: 98).

7. Nemzetközi szavak ■ Nyelvünk szókészletében egy indoeurópai nyelvet beszélő viszonylag kevés ismerősen csengő gyököt talál fogódzóként, asszociációs kiindulópontként. Nem igaz ez azonban, ha megnézi a legújabb, a magyar nyelvben is nagy számban előforduló nemzetközi szavakat. Ezeket könnyűszerrel be tudjuk illeszteni a hallgatóknak a világ dolgairól már meglévő ismereti közé. Főként fonetikai természetű feladatunk mindösszesen annyi, hogy felhívjuk a diákok figyelmét a magyar nyelvbe való átvételkor szükséges és sejthető hangalak-módosításokra. Hogy a francia *parfumből*, az angol *parfume-ből*, vagy a német *das Parfümből* hogy lesz a magyar ropogós r-es *parfüm*. Vagy a *museum, das Museum* hogy hangozhat magyarul? Játékos gyakorlatként, stabilabb fonetikai ismeretek birtokában, már feladatként adhatjuk az egyes intézmények, közlekedési eszközök, ételek, a számítástechnika nemzetközi szavainak magyarítását. Végül természetesen minden jó megoldást meg kell erősítenünk, a többit pedig kreatív, hasznos próbálkozásként célszerű elkönyvelnünk. A varázsige lehet „im ungarischen Stil”, „in Hungarian style” vagy „magyaros stílusban”.

A jövevényelemek különféle fajtái (a jövevényszavak, a tükrőfordítások, a jelentéskölcsönzések, a jövevénytárgyak stb.) szerencsés esetekben hidat jelenthetnek a két nyelv között. A magyar nyelv német jövevénytárgyai a többi számszerűen alapvető réteghez (latin, török és szláv jövevénytárgyainkhoz) viszonyítva is jelentős mennyiséget jelentenek (HORVÁTH 1978: 27–9; KUNA 2009: 141–2). Természetesen kihasználhatjuk a kölcsönös hasonlóságot egy kis viccelődésre, ami szintén segítheti az átvett kifejezések bevezetését. A jelenlegi müncheni magyar lektor, KELEMEN MÁRIA tanárnő operált sokszor az alábbi kitételrel, mikor nemzetközi szóval bővült diákjainak szókinccse: ezek mind „magyar jövevénytárgyak a német nyelvben” („ungarische Lehnwörter in der deutschen Sprache”). A 3. ábra valamennyi képkockája is köthető valamilyen módon Magyarországhoz. A rajtuk szereplő dolgok vagy tőlünk indultak világszerte útjukra, vagy olyan jövevénytárgyak világszerte, amelyek magyar feltalálókhoz köthetők, vagy más módon kapcsolhatók hozzánk.

A nyelv és kultúra kölcsönös viszonya sokat hangoztatott, jogos gondolat. Következtetésképpen a hungarológiai háttértudás elengedhetetlenül szükséges a magyarokkal magyarul folytatott hétköznapi és szakmai kommunikációban. A magyarságismeret egyes témái egészen természetesen épülhetnek be a nyelvtanulás folyamatába. A nyelvtanítás tehát a nyelv és a kultúra egységben történő közvetítését is jelenti. Az iskolai, tanfolyami nyelvtanulás értő irányítással

felfedező és felfedezettő tevékenység is, amelynek során az idegen nyelvi tanulás nemcsak cél, hanem a megismerés, jelen esetben a magyarság megismerésének eszköze lehet (HOPPÁLNÉ ERDŐ 2002: 155).

8. Maeutsch ■ A magyar nyelvtanulás lehetőséget nyújt a tanulóknak a dolgok relativitásnak, sokféleképpen való megragadhatóságának a megtapasztalására, felfedezésére. A nyelvek konfrontációját mind az irodalmi, mind a nyelvi kurzusokon újra és újra átélhetik a müncheni hallgatók. Ez az intenzív közös élmény hívta életre a tanórai kommunikációban a *magyar* és a *német*, vagyis a *Maeutsch* sajátos egyvelegét, mesterséges közvetítő nyelvét.

A müncheni magyarul tanulók eszperantója a wittgensteini nyelvi játék megtestesülése, mivel annak lényegi pontjait szabályszerűen megvalósítja. A filozófus gondolatmenete szerint ugyanis a nyelv társas kommunikációs eszköz, és a szavak jelentése nem definíciók útján, hanem praktikusán, a nyelv használatával, az interakcióval alakul ki, és azzal változik. WITTGENSTEIN ezzel a nyelv leíró funkciója helyett annak működését, a pragmatikus kérdéseket helyezte előtérbe (GECSE 2003: 44; WITTGENSTEIN 1998: 17–33).

A Maeutschban megtestesülő közös játék is a nyelvtani kreativitás intellektuális motivációjára alapoz, kontrasztív megközelítésben. A Maeutsch a két forrásnyelv szókincséből, morfológiai, szintaktikai jegyeiből, ezeknek összegyűréséből építkezik. Derivációs példákkal szemléltetve: **butterig*, **salamiig*, **hundig* az -s képző analógiájára. A Maeutsch él a német igeképzés inkorporatív, tárgyat bekebelező magyarosításának módszerével, amikor a *Tennis* vagy *Klavier spielen* helyett a **tennissen*, **klavieren* szavakat használja (PETE 1997: 66–70; SZŰCS 2006: 104). Mivel München az Oktoberfest városa, fontos fogalom a *sörözés*, a *Bier trin-*

3. ÁBRA Minden magyar

ken, ami „maeutschul” *bieren. Magyarórán a folyékony kenyér mellett a világhíres magyar szőlő levéről, a borról, azaz a német *der Wein*ről sem feledkezhetünk meg. Az eddigi logika mentén a *borozik* „maeutschul” *weinen*-ként hangozna, ami a német köznyelvben is létező hangalak ’sírni’ jelentéssel. A Maeutsch *weinen* tehát pszeudo poliszémia, hiszen, ha valaki sokat borozik, annak sírás lehet a vége. Második példánk jól szemlélteti, hogy a Maeutsch nemcsak a nyelvtanulást megkönnyítendő nyelvi játék és humor forrása, hanem a kultúráközvetítés nyelvtanításba csempészésének egy kiváló eszköze is.

9. Összegzés, kitekintés ■ Tanulmányomban a müncheni Ludwig-Maximilians-Universität Finnugor Intézetében gyakornokként eltöltött félév nyelvészeti és pedagógiai tapasztalatait gyűjtöttem össze. Talán még ez a vázlatos áttekintés is meggyőzhette az olvasót arról, hogy a „minden mindennel összefügg” elve vezérmotívumként használható a lexika és a grammatika együttes tanításában, s eközben összhangba kerülhetnek a kognitív, a kommunikatív, a funkcionális és a kontrasztív szempontok.

A dolgozat a nyelvben meglévő lehetőségeket ragadta meg, hogy játszani hívjon. Játszani, de nemcsak a jó kedélyű időtöltés kedvéért, hanem azért, hogy módszereket, ötleteket kínáljon a tanórai kellemes légkör, jó hangulat megteremtéséhez és a hatékony szótanulás, a szókincs dinamikus fejlődésének elősegítéséhez. A vizsgálat a címében sugalltakhoz híven konkrét német és magyar nyelvi adatokon alapszik, mégsem szigorúan nyelvspecifikus. A szerző reményei szerint a dolgozat nemcsak a magyart idegen nyelvként oktatóknak kínál hasznos megfontolásokat, hanem felvetései a magyar anyanyelvű diákok anya- és idegen nyelvi oktatásában is alkalmazhatónak bizonyulnak.

FORRÁSOK

- EMERICZY TIBOR 1999. *Öné a szó. Magyar–Német, Német–Magyar tematikus szótár nyelvvizsgáló készüléknek.* Grimm Könyvkiadó, Szeged.
- GINTER KÁROLY – TARNÓI LÁSZLÓ 2004. *Ungarisch für Ausländer.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- GÖTZ, DIETER – HAENSCH, GÜNTHER – WELLMANN, HANS 1998. *Langenscheidts Großwörterbuch, Deutsch als Fremdsprache.* Langenscheidt, Berlin–München–Wien–Zürich – New York.
- GRAETZ, JULIANNA 1996. *Lehrbuch der ungarischen Sprache.* Buske Verlag, Hamburg.
- HALÁSZ ELŐD 2006. *Magyar–német, Német–magyar nagyszótár I–II.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZILI KATALIN – SZALAI ZSUZSA 1990. *Lépésről lépésre – Ungarisch für Anfänger.* Braumüller Verlag, Wien.

A HIVATKOZOTT IRODALOM

- FALUS IVÁN szerk. 2003. Didaktika. Elméleti alapok a tanítás tanuláshoz. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- FAZEKAS TIBORC 2002. A magyar mint idegen nyelv nevelő szerepe – németországi tapasztalatok. In: NÁDOR–SZŰCS szerk. 2002: 106–11.
- GECSŐ TAMÁS 2003. A természetes nyelvektől a mesterséges nyelvekig. In: GECSŐ szerk. 2003: 41–6.
- GECSŐ TAMÁS szerk. 2003. Természetes nyelvek – mesterséges nyelvek. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- GRÉTSY LÁSZLÓ 1974. Anyanyelvünk játéka. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- HEGEDŰS RITA – NÁDOR ORSOLYA szerk. 2006. Magyar nyelvmester. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- HOPPÁLNÉ ERDŐ JUDIT 2002. A magyar nyelv és kultúra szerepe és oktatása Kastlban. In: NÁDOR–SZŰCS szerk. 2002: 151–9.
- HORVÁTH MÁRIA 1978. Német elemek a 17. század magyar nyelvében. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KUNA ÁGNES 2009. A jövevényszavak és az internacionalizmusok szerepe az idegennyelvoktatásban. In: KUNA–VESZELSZKI szerk. 2009: 138–61.
- KUNA ÁGNES – VESZELSZKI ÁGNES szerk. 2009. A 3. Félúton konferencia kiadványa. ELTE Magyar nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest.
- LENGYEL ZSOLT 2008. Magyar asszociációs normák enciklopédiája I. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- MEDGYES PÉTER 1995. A kommunikatív nyelvoktatás. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.
- MEDGYES PÉTER – MAJOR ÉVA 2004. A nyelvtanár – A nyelvtanítás módszertana. Corvina Kiadó, Budapest.
- NAHALKA ISTVÁN 2003. A tanulás. In: FALUS szerk. 2003: 103–36.
- NÁDOR ORSOLYA – SZŰCS TIBOR szerk. 2002. Hungarológiai évkönyv 3.
- PETE ISTVÁN 1997. Az inkorporáció kérdéséről a magyarban. Magyar Nyelvőr 62–71.
- SZILI KATALIN 2006. Vezérkönyv a magyar grammatika tanításához. Enciklopédia Kiadó, Budapest.
- SZŰCS TIBOR 2006. A kontrasztív nyelvészet szerepe a magyar mint idegen nyelv tanításában. In: HEGEDŰS–NÁDOR szerk. 2006: 97–111.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. 2000. Nyelvi fogalmak kisszótára. Korona Kiadó, Budapest.
- WITTGENSTEIN, LUDWIG 1998. Filozófiai vizsgálódások. Atlantis Kiadó, Budapest.
- A BS (brainstorming)-stúdió honlapja: http://bstudio.virtus.hu/index.php?id=detailed_article&aid=28806. [Letöltve: 2010. 09. 25.]
- A Wikipédia Tonaludátusz szócikke: <http://hu.wikipedia.org/wiki/Tonalud%C3%Altusz>. [Letöltve: 2010. 09. 21.]

SZÖVEGEK ÉRTELMEZÉSE ELNAGYOLT SZINTAKTIKAI ELEMZÉS ALAPJÁN

SHALLOW PARSING BASED SEMANTIC ANALYSIS OF TEXTS ■ In this article I suggest shallow parsing as a tool for automatic understanding of texts, additionally to full syntactical parsing. Full syntactic parsing of a text helps the exact semantic parsing. If we cannot do full syntactical parsing, but we have shallow parsing and partial results, we can also make formulae for semantic parsing, but with a risk of misparsing. The risk needs to be handled. This can be done by calculating and maintaining the reliability of the formulas and their sources. Catching misformulation can be done by recognizing contradictions caused by adding mistaken formulae. After contraction of one of the formulas of the causes of this contradiction, the less reliable formula is dropped from the formulation of the text. The sketch of this theory can help automatic understanding and information extraction from texts by using shallow parsing. ■ emil.dyekiss@gmail.com

61

1. Bevezetés ■ A szövegek elemzése, automatikus értelmezése nagy kihívást jelent a nyelvészeknek és az informatikusoknak egyaránt. Számos egymással versengő megközelítés jelent meg a gyakorlati megvalósítások elméleti hátterében. A statisztikai és a szabályalapú rendszerek nagyon különböző alapokon próbálják megoldani ugyanazt a feladatot: minél pontosabban behatárolni, hogy miről is szól a számítógépen megjelenő szöveg. A statisztikai módszer előnyben van a szabályalapúval szemben, amikor az utóbbi nem tud pontos elemzést készíteni, akár a szöveg hibái, akár információhiány miatt. Szerencsére a szabályalapú elemzések is módosíthatóak úgy, hogy ezekben a helyzetekben is ki tudjanak nyerni információt a szövegből. Minden bizonnyal számtalan módja van ezeknek a módosításoknak. Ezek közül egyet emelek ki, az elnagyolt szintaktikai elemzést.

Cikkemben¹ egy olyan szemantikai rendszert vázlok fel, amely elnagyolt szintaktikai elemzések eredményét felhasználva törekszik minél pontosabb és megbízhatóbb információkat kinyerni az elemzett szövegből. Mindezt nem a teljes

In: *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain. A 6. Félúton konferencia, ELTE BTK, 2010. október 7–8. Szerk. PARAPATICS ANDREA. Budapest, 2012. ELTE Eötvös Kiadó /Talentum 2./, 61–71. o.*

.....
¹ Itt szeretném megköszönni cikkem két lektorának alapos és építő kritikáját. Továbbá köszönöm a hozzászólásokat a Félúton konferencián elhangzott előadásomhoz, valamint a szervezők munkáját, hogy lehetővé tették az előadás megtartását és a cikk megjelenését. Minden igyekezetem és a segítségük ellenére írásomban előfordulhatnak hibák, melyekért a kedves olvasó elnézését kérem.

szintaktikai elemzés és egy hozzá tartozó kompozicionális szemantikai szabályrendszer alternatívájának tekintem, hanem ezek melletti kiegészítő módszernek.

2. Teljes elemzés alkalmazása ■ Amikor teljes szintaktikai elemzésre alapozzuk a szöveg értelmezését, a következőkre van szükség:

- Lexikon, hogy a szöveg alapelemeit fel tudjuk ismerni és a további elemzésekben az itt tárolt információkra (pl. morfológiai vagy szemantikai adatok) tudunk alapozni.
- Morfológiai elemző.
- Szintaktikai elemző.
- Szemantikai szabályok (valószínűleg a kompozicionalitás elvét követve: minden egyes szintaktikai szabálynak van egy szemantikai megfelelője).
- Formalizálás minden szinten.
- Végeredményben egy teljesen formalizált elemzést kapunk a szövegről.

3. A teljes szintaktikai elemzés mellett fellépő nehézségek ■ A szintaktikai elemzés a morfológiai elemzésre épül, ami viszont nem feltétlenül egyértelmű. Hasonlóképpen, több szintaktikai elemzés is lehetséges. A többértelműséget a szemantikai szinten is fel kell oldani (JURAFSKY–MARTIN 2009).

Mondatszintű elemzésnél pontosabb lehet a szövegszintű. A szöveg szintjén fontos szerepet kap a referenciák kezelése, ami szintén több elemzési lehetőséget eredményezhet, de végeredményben a szövegszintű formális elemző rendelkezésére álló információk lehetőséget adnak az alsóbb elemzési szinteken keletkezett többértelműségek kiszűrésére (SCHULER 2002).

A szabályos elemzések előbb említett nehézségei mellett egyéb problémák is adódnak, ha a teljes szintaktikai elemzésre hagyatkozhatunk csak.

4. A nem ideális szövegek elemzésének problémái ■ A valóságban nem biztos, hogy olyan szövegek elemzése lenne a leggyakoribb feladat, melyek ideálisan, hibátlanul vannak megfogalmazva. A teljes szintaktikai elemzés ideális tárgyai a jól szerkesztett mondatok. Ha a mondat szerkezetébe valamilyen hiba csúszik (akár szintaktikai, akár morfológiai vagy akár lexikai szinten), akkor a teljes szintaktikai elemzésre alapuló szemantikai elemzés gyakorlatilag kútba esik. Ugyanis ha nem sikerül teljes szintaktikai elemzést adni a mondathoz, akkor hiába keressük a (nem létező) szintaktikai elemzéshez a szemantikai páriát.

Nem áll szándékomban lebecsülni a teljes szintaktikai elemzésre alapuló rendszereket. Az lenne a legjobb, ha mindig ilyeneket használhatnánk. Azonban vannak hibák a nyelvhasználatban. Ezek a hibák pedig nem vezethetnek oda, hogy semmit nem ért meg az elemző az elhangzottakból. Az emberek a zajos környezetben, nehéz körülmények között is megértik, még a kicsit hibás mondatokat is.

Kizárásos alapon (sok esetben a világismeretre támaszkodva) fel tudnak oldani referenciákat a szövegben, melyek az elméleti szabályokkal nem magyarázhatók.

Teljes, jól működő szintaktikai elemzőt nehéz építeni. Sok nyelvészeti ismertet igényel, temérdek adatot fel kell dolgozni, s később ezeket karban is kell tartani. Ennek megkönnyítésén, hatékony rendszerek építésén többen, különböző megközelítéssel is dolgoznak (ALLEN 1995, HÓCZA 2008), de még így is számtalan problémával kell szembenézni. Egy bizonyos nyelvet leírni nem elég. Számtalan nyelvjárást, idiolektust fel kell tudni ismerni, ami az embereknek általában nem okoz problémát.

Ezzel szemben, ha egy idegen nyelvet kezdő szinten beszélünk és a szavaknak, szófordulatoknak csak nagyon kis részét ismerjük, a szintaktikai szabályoknak pedig csak kis hányadát tudjuk, akkor is „elcsípünk” néhány szót ennek a nyelvnek az anyanyelvi beszélőitől, valamit – töredék-információkat – megértünk belőle.

Kis magyar és angol nyelvi ismerettel is megértjük a következőket:

- (1) *I not know.*
- (2) *Én nem tudni beszélni magyar.*
- (3) *Én menni vissza Washington. Mary is.*

5. Töredékes elemzés ■ Töredékes elemzés alatt a mondatnál kisebb szintaktikai egységek felismerésén alapuló elemzést értek, melynek eredménye a felismert részek értelmezése, vagyis szemantikai jellegű.

A) Előnyök ■ A töredékes elemzés előnye, hogy az elemzendő szöveg aránylag kis részének sikeres részleges elemzése esetében is ki tudunk nyerni információt a szövegből. Elég, ha egy mondatban felismerjük az alanyi és állítmányi jellegű részeket (vagy azok egy részét), mert ebből már állítás, formula készíthető.

- (4) *Mari elment a ~~tegnapi~~ buliba a ~~pasijával~~.*
- (5) *Mari elment a buliba.*

Az információk java részének kinyeréséhez elég kisebb részeket felismerni, a hiányok nem feltétlenül végzetesek az elemzés szempontjából. Például a főnévi csoporton belüli jelzős szerkezetekből is ki lehet nyerni információt.

- (6) *A szép Mari ~~szombaton elment bulizni~~.*
- (7) *Mari szép.*

A töredékes elemzés egyik legnagyobb előnye, hogy a kisebb részek, szerkezetdarabok felismerése technikailag is egyszerűbb. Gondolhatunk itt a véges állapotú automatákkal történő NP-felismerésre is (VÁRADI 2003).

B) Nehézségek ■ Természetesen a részleges elemzést alkalmazó nyelvészeknek, programozóknak is komoly kihívásokkal kell megküzdeniük.

Amíg a teljes szintaktikai elemzés és a neki megfelelő szemantikai elemzés egyértelműen (természetesen csak az egyértelműsítések után, hiszen a többértelműséget addig nem tudjuk kizárni) meghatározza a predikátum–argumentum szerkezetet, egy töredékes elemzés esetében ez külön, komoly feladat. Meg kell határozni, hogy ahhoz a predikátum jellegű mondatrészhez, amit azonosítottunk, mely azonosított mondatrészek tartozhatnak argumentumként. Elképzelhető, hogy több is van, mint amennyi kellene, de természetesen kevesebb is előfordulhat. Az is lehet, hogy az elemzés töredékes volta miatt túl kevés rendelkezésünkre álló információ következtében egyáltalán nem találunk megfelelő argumentumot hozzá. Mindegyik lehetséges esetet kezelniük kell ezek közül.

Ha nem találunk megfelelő argumentumjelöltet, akkor nem tudunk állítást megfogalmazni, de legalább biztosak lehetünk benne, hogy nem teszünk téves állítást. Téves alatt nem arra gondolok, hogy hamis az állítás, hanem arra, hogy a predikátum más elemre vonatkozik, mint amire alkalmazzuk. A továbbiakban is fogom használni ezt a kifejezést, ugyanebben az értelemben.

Ha egy argumentumhelyre csak egy azonosított mondatrész a jelölt, és minden argumentumhelyre van jelöltünk, akkor megfogalmazhatunk egy állítást. Természetesen, ha csak részleges elemzést tudunk végrehajtani, és maradtak elemzetlen részei a mondatnak, akkor az állítás megfogalmazásával kockázatot vállalunk, mert lehet, hogy téves állítást veszünk fel.

A téves állítás megfogalmazása reális veszély, komoly félreértésekhez vezet, ha nem kezeljük ezt a veszélyforrást. Például elképzelhető, hogy a töredékes elemzés hiányzó részében maradt egy tagadószó, és így pont ellenkező állítást fogalmazunk meg, mint amit kellene. Hasonlóan komoly félreértést eredményezhet ilyenkor, ha egy összetett kifejezésnek csak egy részét értjük meg.

(8) *Mari elment a buliba.* → *Mari elment.*

(9) *Mari itta meg a levét.* → *Mari itta meg. (Mit is?)*

Ne feledkezzünk meg arról az esetről sem, amikor több mondatrész is megfelelőnek tűnhet ugyanarra az argumentumpozícióra, és ilyen módon több állítást is megfogalmazhatunk. Ekkor is fennáll a téves állítás megfogalmazásának veszélye. Ilyenkor segítségünkre lehet a választásban néhány további információ: például a toldalékok, tematikus szerepek (GILDEA–JURAFSKY 2002, PRADHAN–SAMEER–HACIOGLU–WARD–MARTIN–JURAFSKY 2003, SASS 2009, CONNOR–GERTNER–FISHER–ROTH 2010). Ahhoz, hogy ezekre támaszkodhassunk, komoly lexikonra van szükség a háttérben, amely részletes vonzat- és argumentumkeret információkkal rendelkezik. Egy ilyen lexikon felépítése aránylag költséges, mert sok „kézi” munkát kell befektetni.

6. A tévedések kezelése ■ Mint láthattuk, számtalan forrásból kerülhet tévedés a rendszerbe. Ha a részleges szintaktikai elemzést használjuk, akkor a tévedések lehető legnagyobb fokú kiküszöbölésére ki kell dolgozni valamilyen módszert.

A tévedések kiküszöbölésének három alappillére van. Egyik a megfelelő struktúra, amely lehetővé teszi két művelet végrehajtását. Másik a tévedés felismerése, a harmadik pedig a téves állítás visszavonása (vagy korábbi állítások felülbírlása). Állítások egy bizonyos elméleten belüli felülbírlásával foglalkozik a belief revision irodalma (ALCHOURRÓN–GÄRDENFORS–MAKINSON 1985). Azzal nem foglalkozik, hogy mit is kellene visszavonni, hanem csak azzal, hogy a visszavonás milyen tulajdonságokkal bír. Mivel kész recept nem áll a rendelkezésünkre, magunknak kell kitalálni az alkalmazható rendszert.

A) Egy bonyolult, de aránylag pontos tévedés-kezelő rendszer körvonalai ■ Röviden összefoglalva így lehetne jellemezni ezt a rendszert: „Mit hogyan mondanánk jól?”.

Komoly pragmatikai vizsgálatra lenne hozzá szükség, mert sok apró részlet kellene megvizsgálni. Ha lenne egy alkalmazható pragmatikai elmélet arról, hogy a mondanivalónk megfogalmazásának milyennek kellene lennie, akkor követhetnénk a következő módszert: A feltételezett állításokat, amiket próbálunk megfogalmazni a rendelkezésünkre álló töredékes elemzés alapján, megpróbálnánk behelyezni a szöveggörnyezetbe, és a pragmatikai elmélet által megjósolt előfordulási valószínűségeket figyelembe véve a legvalószínűbb szerkezetet alkalmaznánk. Esetleg egyéb statisztikai adatokat is figyelembe vehetnénk, mint például a szintaktikai szerkezetek gyakorisága: milyen szintaktikai szerkezeteket szoktunk alkalmazni; amit most alkalmaznánk, az milyen valószínűséggel fordulhat elő ebben a környezetben.

Ehhez természetesen végig figyelemmel kellene kísérni a szövegben (többek között) a régi és új információk megjelenését is.

Ha az állítások sorrendjének a valószínűségei rendelkezésünkre állnak, remélhetőleg kellően nagy biztonsággal meg tudjuk mondani, hogy mely állítás téves és melyik nem, és az utóbbiak közül melyik a legelfogadhatóbb.²

B) Egy szerényebb eszközökkel is megvalósítható módszer a tévedések kezelésére: ellentmondások vizsgálata a szövegben ■ Ehhez a módszerhez néhány alapvető műveletre és tevékenységre van szükség. A szöveg vizsgálata során

² Ezekben a bekezdésekben leginkább szabályalapúként jellemezhető rendszert vázoltam, statisztikai támogatással. Cikkem nagyra becsült lektorának igaza van abban, hogy ez teljesen statisztikai alapon, tanító adatokkal, gépi tanulási módszerekkel megvalósítható lenne. Ez teljesen eltérő megközelítés, mint amit ismertetek.

folyamatosan figyelni kell, hogy az új információ ellentmond-e az eddigieknek. Ha ellentmond, vissza kell vonni az új állítást vagy a tagadását. Élő helyzetben megvan az a lehetőségünk, hogy visszakérdezzünk, melyiket kell visszavonnunk a kettő közül. Szöveg olvasásakor vagy más, korlátozottabb környezetben a kevésbé megbízható állítást kell visszavonnunk.

Amit most felsoroltam, valóban csak néhány egyszerű művelet, és néhány nagyon egyszerű tevékenység, melyek automatizálhatóak. Össze sem hasonlítható ennek a rendszernek a bonyolultsága egy részletes pragmatikai elmélet összetettségével.

Ha ezt a módszert követjük, akkor rövid szövegekben kisebb, hosszú szövegekben nagyobb biztonsággal ki tudjuk küszöbölni a tévedéseket utólag. (Valószínűleg egy hosszabb szövegben az egyes szövegrészek vagy megismétlődnek, vagy előkerülnek korábbi formulák következményei, ezért ellentmondás merül fel. Igaz, hogy az ellentmondás előfordulása már nagyon erős követelmény, de meglelte biztosítja, hogy felismerjünk egy téves formulát. Szerencsére – igaz, hogy kisebb biztonsággal –, de más adatokra is támaszkodhatunk.)

A továbbiakban ennek a viszonylag egyszerű módszernek a pontosabb ismertetésével foglalkozom.

7. Megbízhatóság ■ Ahhoz, hogy pontosan értelmezni tudjuk a fent leírt műveleteket, szükségünk van a megbízhatóság fogalmára, mert össze kell tudnunk hasonlítani a formulák megbízhatóságát. Az alábbiakban többfajta megbízhatóságot is megkülönböztetek.

A) Formulák egyéni megbízhatósága ■ A formulák megbízhatóságának pontos definiálásakor a következő tulajdonságokat kell figyelembe vennünk:

A teljesen elemzett mondathoz tartozó formula megbízhatóbb, mint a részlegesen elemzethez tartozó.

A teljesen elemzett mondatrészből származó töredék-információ ugyanolyan megbízható, mint a teljesen elemzett mondatból származó. (Itt például a főnévi csoporton belül talált jelzős szerkezetekre gondolok: ha a főnévi csoportot sikerült teljesen elemezni, akkor a belőle kinyert információ megbízhatósága független attól, hogy a teljesen elemzett főnévi csoport részben, vagy teljesen elemzett mondatban szerepel-e. A *szép Mari* mindegy, hogy táncol, vagy játszik, ezektől függetlenül szép.)

Ahhoz, hogy számolni is lehessen a megbízhatósággal és be lehessen építeni egy algoritmusba, érdemes definiálni egy mérőszámot hozzá.

Az előző néhány bekezdésben leírt megbízhatósági értéket a formula elemzési megbízhatóságának nevezem, mert értéke kiszámítható pusztán annak a mondatnak az elemzési módjából, amelynek elemei alapján megfogalmaztuk.

A következőt javaslom a kiszámításra (jelöljük Mel -el az elemzési megbízhatóságot, A -val pedig a formulát, ahogy a későbbiekben is):

$$Mel(A) = S_n/N$$

S_n jelöli a szerkezetileg azonosított szavak számát: azoknak a szavaknak a száma, amelyek a legkisebb olyan szerkezetben szerepelnek, amely önálló egységet alkot a mondaton belül. N az összes szó száma, amely ebben a szerkezetben szerepel. Vagyis ha egy főnévi csoporton belüli jelzős szerkezetet teljes egészében megértettünk és minden elemét felhasználva alkottunk egy állítást, akkor ennek az elemzési megbízhatósága ugyanúgy 1, mintha teljes elemzést adtunk volna a mondat-hoz és abból állítottuk volna össze a formulát.

Az így definiált mérőszám 0 és 1 közötti értéket ad eredményül, és minél nagyobb a szám, annál megbízhatóbbnak tekintjük a formulát.

Nézzünk egy példát a könnyebb érthetőség kedvéért!

(10) *A gyönyörűen éneklő szép Mari felvételizett a főiskolára.*

Ebben a mondatban egyetlen egységnek tekinthetjük azt, hogy *A gyönyörűen éneklő szép Mari*. Ha ez alapján azt az állítást alkotjuk, hogy *Mari szép*, melyet formalizálhatunk például így: $S(m)$, akkor a fentebb említett képlet elemei így alakulnak: $A = S(m)$; $S_n = 5$; $N = 5$. De ha nem értjük meg azt a szót, hogy *éneklő*, akkor már $S_n = 4$.

Természetesen vitatható, hogy mit tartunk a legkisebb, önálló egységet alkotó szerkezetnek. Minél nagyobb egységekkel dolgozunk, annál megbízhatóbb lesz az elméletünk, de annál sérülékenyebb a szintaktikai elemző. A döntést gyakorlati szempontok is befolyásolhatják: milyen elemekre milyen minőségű elemző áll rendelkezésünkre. A legfontosabb két szempont a nagy megbízhatóság és a kis sérülékenységi. (Egy elemző annál sérülékenyebb, minél több hibás vagy zajos bemenő adathoz nem ad eredményt.)

B) Formulák forrásai ■ Ahhoz, hogy még pontosabban megbecsülhessük a formulák megbízhatóságát, nyilván kell tartani a formulák forrását is. A forrásoknak nemcsak a listáját kell karbantartani, hanem a forrásokhoz is kell rendelni megbízhatóságot. Ennek pragmatikai okai vannak, de nem kell komoly pragmatikai elméletet keríteni a számítás köré ahhoz, hogy jól és hatékonyan működjön az algoritmusunk.

Mindannyian tapasztaltuk már, hogy vannak nagyon megbízható és nagyon megbízhatatlan információforrások. Például egy sokat tréfálkozó, vagy gyakran téves információkat nyújtó ember megnyilvánulásait nem feltétlenül vesszük komolyan; ugyanígy lehet, hogy komolyabban vesszük a Wikipédia oldalakon leírtakat, mint ugyanabban a témakörben egy kétes vitaforumon olvasható sorokat. A „zajos” vagy problémás forrásokra nem adunk annyira.

A könnyebb számíthatóság érdekében érdemes a források megbízhatósági értékét is egy 0 és 1 közötti számként definiálni.

C) A megbízhatóság számítása ■ Valószínűleg lehetne találni még további elemeket is, amelyek befolyásolják egy formula megbízhatóságát, de már a most felsoroltak is komoly előrelépést jelentenek egy formula eredő megbízhatóságának kiszámításában.

Ahhoz, hogy az eredő megbízhatóságot pontosan definiáljuk, előbb érdemes összefoglalni, hogy milyen tulajdonságokkal kell bírnia az eredményt kiszámító képletnek.

Tudjuk azt, hogy a megbízhatóbb forrás(ok)ból származó formulák megbízhatóbbak. Ha a formula több forrásból származik, akkor megfontolandó, hogy melyik forrás megbízhatósági értékét hogyan vegyük figyelembe. Véleményem szerint itt a leggyengébb láncszem elvét kell követni, vagyis a legkevésbé megbízható forrás megbízhatósági együtthatójával kell számolni, hiszen ezen a bizonytalanságon nem javít az, hogy a többi forrás megbízhatóbb.

Ilyen módon a formula eredő megbízhatósági értékének $[Mer(A)]$ kiszámítására a javaslatom:

$$Mer(A) = \min(Me(F(A))) * Mel(A)$$

Ahol $\min(Me(F(A)))$ a formula forrásai $(F(A))$ közül a minimális megbízhatósági együttható (Me) és $Mel(A)$ a formula egyéni (elemzési) megbízhatósági együtthatója.

D) A források megbízhatósági értékének karbantartása ■ Számtalan esetben kiderülhet, hogy az a forrás, amit eddig megbízhatónak tartottunk, valójában rendszeresen félrevezet minket. Ezért szükséges, hogy ne csak nyilvántartsuk a források megbízhatóságát, hanem tartsuk karban is őket, frissítsük az értéküket, ha kell.

A módosításnál figyelembe kell vennünk a tapasztalatainkat a szóban forgó forrásról. Vagyis, ha kiderül egy formuláról, hogy téves vagy hamis, és vissza kell vonnunk, akkor a formula forrásának vagy forrásainak megbízhatóságát csökkentenünk kell. Természetesen, ha az elemzésünk annyira töredékes volt, hogy gyakorlatilag használhatatlan formulát kaptunk, majd emiatt kellett visszavonni, akkor különös lenne a formulának a forrásaitól független megbízhatatlanságát a forrásain számon kérni. Ezért minél kisebb a visszavont formula elemzési megbízhatósága, annál kevésbé kell csökkenteni a visszavonás miatt a források megbízhatóságát.

Képletben megfogalmazva:

$$Me(F(A)) = Me(F(A)) * k * (1 - Mel(A))$$

Itt k egy 0 és 1 közötti értéket képviselő, tapasztalati úton beállítandó konstans.

E) A megbízhatóság növelése ■ Bizonyos esetekben, amikor eleve bizonytalanok vagyunk abban, hogy jól hallottuk-e, amit hallottunk, vissza szoktunk kérdezni, hogy jól értettük-e, amit mondtak nekünk. Főleg, ha nagyon hihetetlennek tűnik, amit megértettünk belőle, vagy nem fér össze korábbi információinkkal. Esetleg egyenesen ellentmond nekik. Ha ezt a megbízhatósági értékek számértékeire fordítjuk, akkor azt is mondhatjuk, hogy ha egy formula elemzési vagy eredő megbízhatósági értéke egy bizonyos határ alá esik, vagy ellentmondást tapasztalunk, akkor visszakérdezzünk. A visszakérdezés annyit jelent, hogy megkérdezzük a beszélőt: igaz-e az állítás, amit leszűrtünk?

A visszakérdezés eredménye többfajta is lehet. Egyrészt megerősítheti a formula megbízhatóságát a beszélő (ha igennel felel, akkor az elemzési megbízhatóságát 1-re állíthatjuk), másrészt gyengítheti is a megbízhatóságát (ha a beszélő nemmel felel, akkor 0-ra állítjuk az elemzési megbízhatóságát, vagyis vissza kell vonnunk, ha már beemeltük az információhalmazunkba, ha pedig nem, akkor be sem szabad emelnünk), továbbá egyéb információkat is kaphatunk (a beszélő válasza eredményezhet ellentmondást és visszakérdezést is).

Elképzelhető, hogy akár a szövegben, akár a visszakérdezés során újra előkerül egy állítás, amely már szerepelt korábban. Ez megerősíti az állítás megbízhatóságát, de korlátozottan. Egyszerűen annyit kell tennünk, hogy a formula elemzési megbízhatóságának értékét az előfordulások közül legmagasabb elemzési megbízhatósági értékkel rendelkező előfordulás értékére állítjuk.

8. Töredékes elemzésre alapuló rendszer moduljai

A) Információábrázolási modul ■ Ezt dinamikus szemantikai elméletek (KAMP 1981, KÁLMÁN–RÁDAI 2001) nyomán érdemes definiálni, mert azok képesek a mondathatárokon túlnyúló elemzésre, a teljes szöveg összefüggéseit vizsgálni, kezelni az anaforikus viszonyokat, diskurzus-referenseket. Bele kell vonni a formulák megbízhatósági értékeit és a források nyilvántartását is, ezek nem okoznak komoly gondot.

B) Ellentmondásokat felismerő modul ■ Ennek a modulnak folyamatosan ellenőriznie kell, nem került-e ellentmondás a rendszerbe. Ha igen, akkor azonosítania kell az érintett formulákat.

C) Következtető modul ■ Érdemes egy ilyen modult is beépíteni egyszerű következtetések levonására. Ennek a modulnak a célja, hogy a hétköznapi helyzetekben használt, gyakorlatilag bárki által könnyen átlátható és gyorsan elemezhető, deduktív következtetéseket az elemző rendszer is felismerje és használja. Ilyen jellegű például az általános állításokból egyediek levonása. Természetesen, mivel új formulákat vezet le, a források kezelésével is foglalkoznia kell.

D) Visszavonási algoritmus ■ Ezen algoritmust megvalósító modulra is szükség van, mert nélküle nem tudjuk kiküszöbölni az ellentmondásokat.

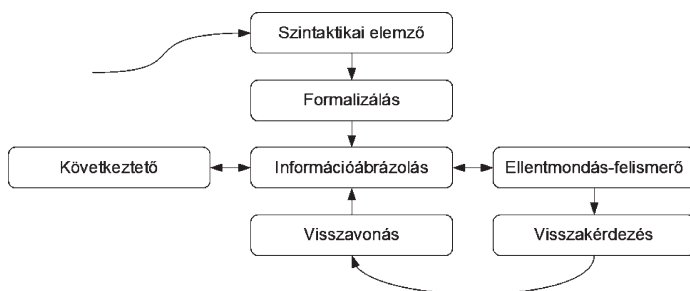
E) Visszakérdezés kezelése ■ Erre a modulra akkor van szükség, amikor lehetőségünk van a beszélővel való interakcióra, ellenőrző kérdéseket tudunk feltenni neki, hogy a visszavonás minél hatékonyabban működjön. Szüksége van bemenetként az ellentmondás-ellenőrző adataira. Megvalósítását a kíváncsi szemantika (inquisitive semantics) alapján javasolom (GROENENDIJK–ROELOFSEN 2009).

9. Az ismertetett rendszer gyakorlati (számítógépes) előnyei ■ Ha nem áll rendelkezésünkre elég jó szintaktikai elemző, de elérhető laza elemző (shallow parser) az összetevőkhöz, jobb eredményeket kaphatunk. Szintaktikailag helytelen mondatok esetén töredék információkat tudunk kinyerni ahelyett, hogy semmit sem tudnánk meg. Pontatlan beszédfelismerő rendszerek esetén lehetőségünk van a téves felismerések lehetséges kiküszöbölésére szemantikai szinten (ezek a rendszerek még csak szűk szakterületeken használhatók jól).

10. Összefoglalás ■ Cikkemben egy olyan keretrendszer vázlatát ismertettem, amellyel kezelni lehet a töredékes elemzésből fakadó problémákat. Igaz ugyan, hogy a töredékes elemzés szintaktikailag könnyebbséget jelent, de a szemantika oldalán bonyolítja a helyzetet, ugyanis a predikátum–argumentum viszonyok felismerése nem adott, és az ebből, valamint a töredékes elemzés más hiányosságai-
ból fakadó problémák miatt kiemelt jelentőségű a rendszer hibakezelési módszere. (Hibakezelési módszer egyébként is jó, ha van a teljes szintaktikai elemzés mellett is, nem ennek a módszernek a kifejlesztése és használata okozza a nehézséget.)

Az ismertetett rendszernek nagy előnye a teljes szintaktikai elemzéshez képest, hogy a töredékes elemzésből is képes információkat kinyerni, vagyis töredékinformációkat is felismer. Cikkem a szükséges alapszereket és elemeket tartalmazza, továbbfejlesztése lehetne a konkrét, formális definíció.

1. ÁBRA A modulok kapcsolódása

A HIVATKOZOTT IRODALOM

- ALCHOURRÓN, CARLOS EDUARDO – GÄRDENFORS, PETER – MAKINSON, DAVID 1985. On the logic of theory change: Partial meet contraction and revision functions. *Journal of Symbolic Logic* 50: 510–30.
- ALLEN, JAMES F. 1995. *Natural Language Understanding*, The Benjamin/Cummings Publishing Company, Menlo Park, California.
- CONNOR, MICHAEL – GERTNER, Yael – FISHER, CYNTHIA – ROTH, DAN 2010. Starting From Scratch in Semantic Role Labeling. In: *ACL '10 Proceedings of the 48th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics*. Association for Computational Linguistics Stroudsburg, PA, USA: 989–98.
- GILDEA, DANIEL – JURAFSKY, DANIEL 2002. Automatic Labeling of Semantic Roles. *Computational Linguistics* Volume 28, Issue 3: 245–88.
- GROENENDIJK, J. – JANSSEN, T. M. V. – STOKHOF, M. eds. 1981. *Formal Methods in the Study of Language*. Mathematisch Centrum, Amsterdam.
- GROENENDIJK, JEROEN – ROELOFSEN, FLORIS 2009. Inquisitive Semantics and Pragmatics. In: *Proceedings of the International Workshop on Semantics, Pragmatics and Rhetorics*. Donostia, Spain.
- HÓCZA ANDRÁS 2008. A magyar nyelv automatikus szintaktikai elemzése szabályalapú gépi tanulási technikák alkalmazásával. Kézirat PhD-disszertáció.
- JURAFSKY, DANIEL – MARTIN, JAMES H. 2009. *Speech and Language Processing: An Introduction to Natural Language Processing, Speech Recognition and Computational Linguistics*. 2nd edition. Prentice-Hall, USA, New Jersey.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ – RÁDAI GÁBOR 2001. Dinamikus szemantika. Osiris Kiadó, Budapest.
- KAMP, HANS 1981. A Theory of Truth and Semantic Representation. In: GROENENDIJK – JANSSEN – STOKHOF eds. 1981: 277–322.
- PRADHAN, SAMEER – HACIOGLU, KADRI – WARD, WAYNE – MARTIN, JAMES H. – JURAFSKY, DANIEL 2003. Semantic Role Parsing: Adding Semantic Structure to Unstructured Text. In: *Proceedings of the Third IEEE International Conference on Data Mining (ICDM-2003)*, Melbourne, FL, Nov.: 19–22.
- SASS BÁLINT 2009. Korpusznyelvészeti eszköz a magyar igék bővítményszerkezetének vizsgálatára. In: SINKOVICS szerk. 2009: 143–55
- SCHULER, WILLIAM 2002. Interleaved semantic interpretation in environment-based parsing. *Proceeding COLING '02 Proceedings of the 19th International Conference on Computational Linguistics*. Volume 1. Association for Computational Linguistics Stroudsburg, PA, USA: 1–7.
- SINKOVICS BALÁZS szerk. 2009. *LingDok 8. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. JATE-Press, Szeged.
- VÁRADI TAMÁS 2003. Shallow Parsing of Hungarian Business News. In: *Proceedings of the Corpus Linguistics 2003 Conference*, Lancaster: 845–51.

KÓDVÁLTÁSI STRATÉGIÁK A ROMÁNIAI INTERNETES NAPLÓK NYELVHASZNÁLATÁBAN

HUNGARIAN–ROMANIAN CODE-SWITCHING TYPES AND STRATEGIES OF BLOGS ■ This research studies the Hungarian–Romanian bilingualism in online-communication. The main reason was to parse the new platforms of the online-communication, especially blogs from the <http://www.egologo.ro>. The data was collected during the Summer 2010. The paper itself compares the types and frequency of code-switching. The reasons and the strategies of these phenomenon are also analysed. Although the scenes of the Hungarian language are tapered for minority communities who live in a majority society, the Internet could give new scences for the treasure of native language. ■ orsolya.fazakas@hotmail.com

1. Bevezetés ■ Az internet terjedésével új kommunikációs jelenségek, nyelvhasználati formák jelentek meg, részben átalakult a tágabb értelemben vett kommunikációs kultúra, kibővült a vizsgálható nyelvi közegek tere. Az utóbbi évtizedben, már itthon is egyre több tanulmány jelent meg a számítógépes hálózatokon folyó kommunikáció módjairól, nyelvhasználatáról, társalgási jegyeiről, műfajairól (vö. BÓDI 2004a, BÓDI 2004b). Dolgozatomban a romániai magyar nyelvű internetes naplók bejegyzéseinek végzett vizsgálatom néhány észrevételét kívánom bemutatni. Kutatásom célja, hogy a virtuális világ egyik kommunikációs típusán, a blogon történő kódváltást szociolingvisztikai megközelítésben vizsgáljam. Hipotézisem, hogy a számítógépes kommunikáció élőbeszédhez közeli stílusa miatt (CRYSTAL 2001: 4) megjelenik a kódváltás.

2. Adatgyűjtés ■ A kvantitatív internetes szociolingvisztikai kutatások módszertani dilemmáival több hazai tanulmány is foglalkozik (vö. BÓDI 2004a: 62–74). A nemzetközi kutatások is alátámasztják, hogy a szociolingvisztikán belül az internetes nyelvhasználat tanulmányozásának módszertana még kidolgozás alatt áll, azonban már használnak online kérdőíves (interneten kitöltendő), interneten kívüli kérdőíves, illetve különféle adat- és szöveggyűjtési módszereket (i. m. 64). A nemzetközi kutatásokban is jobbra csak olyan módszereket használnak a kutatók, amelyek inkább adatválogatásnak, mint adatgyűjtésnek tekinthetők (uo.). Pillanatnyilag az online módszer a rendelkezésre álló legkönny-

nyebben igénybe vehető és legpontosabb, így juthatunk el az internet nyelvhasználatának feltáró jellegű bemutatásához, amely hozzájárulhat a terület megismeréséhez (i. m. 65).

A vizsgált nyelvi anyagot a <http://www.transindex.ro> weblap <http://www.egologo.ro> felületéből gyűjtöttem. A passzív anyaggyűjtési módszer csökkentette a kutatói paradoxont, hiszen a vizsgálat a megfigyelni kívánt jelenség kontextusában zajlott (Kiss 1995: 36), de így le kellett mondanom a kvantitatív adatokról. Vizsgálatom internetes felhasználók egy konkrét csoportjára és meghatározott műfajra korlátozódik. A források alapján levont következtetéseim nem általánosíthatók a magyar–román kétnyelvű beszélőközösség egészére. Célom a romániai internetes naplók felhasználóinak nyelvhasználatában megjelenő kódváltási típusok és lehetséges stratégiák feltáró bemutatása. Az interneten végzett adatgyűjtéseknél nem ismerhetjük pontosan az alapsokaság és az adott weblap látogatóinak, felhasználóinak pontos jellemzőit (BÓDI 2004a: 64). A <http://www.egologo.ro> 2010 augusztusában írt blogjai közül a leggyakrabban látogatott negyven bloggerének bejegyzéseit választottam ki. A bloggerek 18%-a váltott kódot bejegyzéseiben, a szociológiai hátterük (például születési év, nem, foglalkozás stb.) ismeretlen, hiszen az internet anonimitást biztosít számukra. A bloggereket kódokkal láttam el. Az adatokat passzív adatgyűjtési és szövegelemzési módszerrel gyűjtöttem és Microsoft Excel táblázatba rögzítettem.

3. Információs társadalom ■ Mára már általánosan elfogadott ténynek számít, hogy a távközlés robbanásszerű fejlődésével a közösségek túlléptek a közösségi interakció helyi meghatározottságán. Az információs társadalom eszköze továbbra is a nyelv, de a nyelv is alkalmazkodik a globális jelenségekhez. A tudásalapú társadalomban érvényesülő kényszer hatására alapvető jellemzővé vált a tudás megszerzése és megosztása. Az információ szervezőelvvé vált: aki többet oszt meg, az érvényesül (BÓDI 2009: 40).

4. A számítógépes kommunikáció ■ A világhálón minden résztvevőnek alkalmazkodnia kell az adott technológiai környezethez. A kommunikációban résztvevők nincsenek egy fizikai térben, egy eszköz segítségével kommunikálnak. Az interneten zajló nyelvi kommunikáció tudományos szempontból számítógépes kommunikáció (computer-mediated communication – CMC, vö. HERRING 1996). Az internet a valós idejű (real-time, synchronous) kommunikáció mellett lehetővé teszi az időben eltoltt (delayed, asynchronous) kommunikációt is. Továbbá a hálózati kommunikáció lehetőséget teremt a személyes (face-to-face) kommunikációhoz hasonló spontán, azonnali interakción alapuló beszélgetésre is (VÁLYI 2004: 52), például a csevegőszobák.

1. TÁBLÁZAT *A webes kommunikáció interaktivitása és nyilvánossága*
(BÓDI 2009: 42 alapján)

	Teljes nyilvánosság	Korlátozott nyilvánosság	Személyes
Azonnali interaktív- tású diskurzusok	cset (szolgáltatástól függően)	cset (szolgáltatástól függően)	instant messenger (azon- nali üzenetküldő szolgálta- tások: MSN, Messenger, Skype stb.); privi (a cset- szobák privát üzenetei)
Késleltetett, változó interaktivitású diskurzusok	fórum; blog; közösségi oldal; wiki	fórum; levelezőlista; közösségi oldal; wiki	ímél
Nem interaktív, egy- irányú diskurzusok	portálok (szolgáltatástól függően); twitter	intrahálózatok; twitter (beállításfüggő)	twitter (beállításfüggő)

A hagyományos, írott szövegekkel ellentétben az internetes szövegekre a szabályozottság, a normativitás és a szerkesztettség magasabb foka kevésbé jellemző (BÓDI 2004a: 35). Az internethasználók szövegei többnyire a spontán beszélt nyelvhez hasonlóak (HERRING 1996: 4). Az interneten jelentkező spontán szövegek köztes kommunikációs műfajára BÓDI ZOLTÁN (BÓDI 1998: 186) az írott beszélt nyelv terminust használja.

5. A blog ■ A továbbiakban a teljes nyilvánosságnak szánt, késleltetett és változó interaktivitású diskurzusok közül a bloggal foglalkozom, azon belül is – mint majd láthatjuk – annak egy típusával. A *blog* angol nyelvű összetétel a *weblog* szóból származik. A *web* világhálót jelent, a *log* pedig gépnapló, hajónapló, állomás-napló. A blog egy internetes marketingszótár szerint „[a] frequent, chronological publication of personal thoughts and Web links” (<http://www.marketingterms.com/dictionary/b/>), azaz gyakori, időrendbeli, személyes gondolatokat és online linkeket tartalmazó publikációk gyűjteménye (saját fordítás – F. O.). A blog egy weboldal, egy egyszerűsített internetes megjelenés, amely tartalma könnyen frissíthető és azonnal publikálható. Lehetőséget teremt az írójának, hogy egyszerre nagy közösséghez juttathassa el üzeneteit (one-to-many). Lehetővé teszi a közösségen kívüli társadalom számára történő reprezentációt, illetve a közösségen belüli olcsó és hatékony információáramlást (VÁLYI 2004: 52). A blogok szerzői többnyire nem használják a saját nevüket, álnevet (nicknevet) használnak, így anonimek maradnak. A blogolás lehetőséget teremt multimédiás kommunikációra is – hangok, képek, mozgóképek és adatok egy rendszerben történő továbbítására –, noha a blogok többnyire textuálisak. A legfrissebb bejegyzés az elejére kerül, alatta található a többi bejegyzés fordított időrendben (CSALA 2005: 90). HERRING a számítógépes kommunikációról megjegyzi, hogy bár írásos formában zajlik, billentyűzet segítségével gépelik, így gyors információcsere-t biztosít, mégis

hasonlít az élőbeszédre (HERRING 1996: 3), ez azonban véleményem szerint nem jellemzi az internet összes műfaját, sőt még a blogok összes típusára sem mondható el egységesen.

A blogok kategorizálását megnehezíti az, hogy igen sokféle blog létezik, tovább nehezítve a blog mint kommunikációs forma meghatározását és besorolását az írásbeli kommunikációs formák valamelyikébe. CSALA BERTALAN a Van olyan műfaj, hogy blog? című tanulmányában (2005: 91–4) típusokba sorolja a blogokat, amely alapján a <http://www.egologo.ro>-n a következő típusokat találtam:

- a) Csak szöveges blogok (nagyon ritka).
- b) Csak képes blogok (ügynevezett fotoblog, a blogoló a feltöltött kép alá pár szavas/soros megjegyzést fűz).
- c) Linkgyűjtő blogok (a blogoló arra használja blogját, hogy kapcsolatot létesítsen más oldalakkal, számára érdekes információkra hívja fel az olvasó figyelmét; esetenként személyes megjegyzéseket fűz a link alá).
- d) Személyes blog (szöveget, linket, képet tartalmaz, erre illik legjobban az internetes napló kifejezés, mert írója naplóként használja).
- e) Blog-újságírás (a napló és az újságírás keveréke, a blogger híreket és kommenteket ír, szerkesztő pedig nincs).
- f) Társasági blog (a blog alapítója/alapítói az oldalon jól látható helyen feltüntetik a belépéshez szükséges jelszót, így bárki szabadon írhat bele).
- g) Tematikus blog (a blog minden írása és külalakja egy témakör köré épül).
- h) A fentiek egyvelege.

Dolgozatomban csupán a személyes, elmélkedő blogok (a továbbiakban: internetes naplók) nyelvhasználatával, magyar nyelvről román nyelvre történő kódváltástípusokkal és -stratégiákkal foglalkozom.

6. Kétnyelvűség: interferencia, kölcsönzés, kódváltás ■ A kétnyelvűség használatközpontú meghatározása szerint: „két (vagy több) nyelv rendszeres használata, kétnyelvűek pedig azok az emberek, akiknek mindennapi életük során szükségük van két (vagy több) nyelvre és ezeket használják is” (GROSJEAN 1992: 51; idézi NAVRACSICS 1999: 17). Ezek alapján az a személy kétnyelvű, aki mindennapi interakciója során két nyelvet a kommunikatív és szociokulturális szükségleteinek megfelelően szóban és/vagy írásban használ (BARTHA 1999: 34–40). A nyelvi kölcsönhatásnak számos fokozata van, s a hatás valamennyi nyelvi szintet érintheti. A szakirodalom e jelenséget a fizikából kölcsönzött műszóval interferenciának nevezi. A nyelvi interferencia jelöli egyrészt a hatásfolyamatot magát, másrészt pedig annak következményét, eredményét (KISS 1995: 202). A nyelvi interferencia GROSJEAN szerint a nyelv szempontjából valamely nyelvnek vagy nyelvváltozatnak a befolyása, hatása egy másikra, továbbá valamely nyelvben vagy nyelvváltozatban nem a rá jellemző jelenségeknek, szerkezeteknek vagy

elemeknek a használata egy másik nyelvnek vagy nyelvváltozatnak a hatására (vö. KISS 1995: 202–3). Legismertebb típusa a szóképzéstan vagy lexikai interferencia. A kölcsönzések terminológiája számos problémát vet fel a szakirodalomban. A kölcsönzés és a kódváltás meghatározása szempontjából a döntő szerepet a lexikon játssza. HAUGEN szerint a kölcsönzés egy nyelv elemeinek egy másik nyelvbéli reprodukciójára tett kísérlet (HAUGEN 1950: 212, idézi BARTHA 1999: 119). A folyamat történhet az átadó nyelvi elemek egyszerű átvételével, direkt kölcsönzésével (nincs morfémius helyettesítés, a fonémikus helyettesítés lehet részleges, vagy hiányozhat), amely eredményeként létrejövő lexémák a kölcsönszavak (loanword); történhet a befogadó nyelv elemeivel való helyettesítéssel (nem kerül be idegen morféma az átvevő nyelvbe), az indirekt kölcsönzések (loanshift) hatására létrejönnek a tükörszavak, tükörkifejezések vagy jelentésbővülések; valamint az említett két jelenség történhet egyszerre is (részfordítás), amely által létrejönnek a hibrid kölcsönszavak (loanblend, hybrid creation) (BARTHA 1999: 119). POPLACK és SANKOFF a kölcsönszavak jellemzésekor négy szempontot különít el: 1) a használat gyakoriságát, 2) hogy él-e a kölcsönszónak a befogadó nyelvben megfelelője, 3) hogy milyen a fonológiai-morfológiai, illetve szintaktikai beépülés mértéke, valamint 4) milyen az elfogadhatósága. A fő hangsúlyt pedig a használat gyakoriságára és az integrációra helyezik, így a kölcsönzéseknek két típusát különítik el: az alkalmi kölcsönzést (nonce borrowing) és a meghonosodott kölcsönzést (established borrowing) (vö. BARTHA 1999: 120). Egy-egy megnyilatkozásban azonban problematikus a kettőt elkülöníteni, hiszen mindkét típus lehet grammatikailag jelölt vagy jelöletlen.

A kódváltás és a kölcsönzés a kétnyelvűség természetes velejárója. A kölcsönzések és az egyszavas kódváltás gyakorlati elkülönítése pedig egyformán problematikus (i. m. 121). A kódváltás és a kölcsönzés nyelvi (az adatközlő nyelvi kompetenciája nem elégséges az adott bázisnyelven) és társadalmi (attitűd, presztízs, csoport-szolidaritás) információt is magában hordozó kommunikatív stratégiák, így nincs értelme éles határokat vonni az alkalmi/beszédbeli kölcsönzések és a mondaton belüli kódváltás között (BARTHA 1999: 121). Dolgozatom további részében a címben is megjelölt kódváltási típusokkal és stratégiákkal foglalkozom, példáim a vizsgált bloggek bejegyzéseiből származnak. Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a megfigyelhető jelenséget bemutatni kívánom, illetve lehetséges okait feltárni, nem pedig minősíteni.

7. A kódváltás ■ A kódváltás (code-switching) legáltalánosabb meghatározás szerint két vagy több nyelv váltakozó használata ugyanazon megnyilatkozáson, vagy diskurzuson belül (GROSJEAN 1982: 145; idézi BARTHA 1999: 119), amely „mondatok között és mondaton belül egyaránt jelentkezik” (KISS 1995: 210). Attól függően, hogy a kódváltás mekkora nyelvi egységet érint, lehet bázistartó

vagy bázisváltó. A bázistartó kódváltás esetében a kódváltás kisebb nyelvi egységet érint (szószerkezettagot, nem mondatrész értékű szót vagy kötött morfémát) (LANSTYÁK 2005: 121). „A vendégnyelvből csupán vendégnyelvi betétek kerülnek át a megnyilatkozásba” (LANSTYÁK 2006: 108). A *bázis* szó az érintett megnyilatkozások bázisnyelvére utal. Bázisnyelvnek azt nevezzük, amely legalább egy megnyilatkozásnyi két- vagy többnyelvű diskurzusrészletben nyelvtanilag és/vagy szerkezetileg domináns (LANSTYÁK 2005: 122).

De kiszallni belole miért olyan complicat¹? (B1)

A bázisváltó kódváltás esetében a kódváltás egy megnyilatkozásnyi vagy annál nagyobb egységet érint (egyszerű mondat, összetett mondat egy vagy több tagmondatát, egy összetett mondatot vagy több önálló tagmondatot) (LANSTYÁK 2005: 121).

Az obligát évi 1-2 magyarországi kiruccanáson kívül volt még némi Amerika, Szlovénia-Horvátország és a jó öreg Velence (az olasz, nem a magyar) Și atât. Nu am fost altundeva.² De ezek is érdekesek. (B3)

Ha pedig egy diskurzusban sokszoros a bázisváltás, akkor bázisváltogatásról van szó (LANSTYÁK 2005: 121).

A kódváltás nyelvi szintek szerint jelentkezhet a fonetika/fonológia, a morfológia, a lexika és a szintaktika szintjén (NAVRACSICS 1999: 139–42). Az általam vizsgált írásbeli anyagban a szavak és a mondatok szintjén jelentkező kódváltással találkoztam. A kódváltás alakilag lehet a) egyetlen szó, b) kifejezés, c) mondat vagy mondatok (BARTHA 1999: 119). A típusokat saját példaanyagomból szemléltetem.

- a) ...egy firma³ a beszállító és hát azok csak ugye friss áruval, mint az újságárusok. (B4)
- b) Egyre több a de vanzare casa⁴ az utcában. (B3)
- c) Na, csak fel kell ütni a mannát. Puțini am fost, mulți am rămas.⁵ És meg is oldódik. (B6)

POPLACK (1980) a megnyilatkozásban elfoglalt helye szerint három fő típusba sorolja a kódváltást (idézi BARTHA 1999: 20):

.....

¹ 'komplikált, nehéz, bonyolult'

² 'És ennyi. Nem voltam máshol.'

³ 'cég'

⁴ 'eladó ház'

⁵ 'Kevesen voltak, sokan maradtunk.'

1) Mondaton kívüli (extrasentential vagy tagswitching) kódváltás: a legminimálisabb szintaktikai kötöttséggel jár, így könnyen beépíthető az egynyelvű megnyilatkozásba anélkül, hogy szintaktikai szabályokat sértene. Használatához a második nyelvbeli minimális kompetencia is elegendő.

...elmegek oda és várok még sorra kerülük, puțin⁶. (B6)

2) Mondatok közötti váltás (intersentential switching): tagmondat- vagy mondatatháron jelenik meg, a második nyelv magasabb fokú ismeretét követeli.

...az rockopera miről szól? Nimic⁷. Kár a gőzéért. (B7)

3) Mondaton belüli kódváltás (intrasentential switching): a legnagyobb annak a veszélye, hogy vétének az egyik nyelv szabályai (például a szórend) ellen, valamint olyan beszélőkre jellemző ez a típus, akik mindkét nyelven magas kompetenciaszinttel rendelkeznek.

...ez az ősi legendásköny majd vásárolható lesz a turiszt infonal a turisták által és nemcsak un leu pentru ateneu⁸ és feltehetik a polcra a többihez. (B7)

8. A passzív szövegelemzés eredményei ■ Kutatásomban három kérdésre kerestem a választ.

A) Milyen témában fordul elő a leggyakrabban a kódváltás? ■ A vizsgált blogerek bejegyzései személyes hangvételűek, szövegeket, képeket, linkeket és kommenteket tartalmaznak. A bejegyzések a bloggerek mindennapi tapasztalatait, érzéseit, gondolatait, véleményét tartalmazzák. A kódot váltó bloggerek 9 bejegyzése politikai témájú, 3 utazással kapcsolatos. A kódváltások aránya a politikai témájú bejegyzésekben magasabb, átlagosan két kódváltás jut egy bejegyzésre. Itt jegyezném meg, hogy a vizsgált bejegyzések karakterek számában, szóközökkel együtt 700 és 1000 között helyezkednek el, ez átlagosan 100–150 szó között volt.

B) Melyik a leggyakoribb típusa a kódváltásnak? ■ Azokban a bejegyzésekben, ahol kódot váltottak a bloggerek, összesen 22 bázisstartó és 1 bázisváltó kódváltással találkoztam, bázisváltogató kódváltással nem. Alakjukat tekintve döntően szószintű kódváltások (16), amelyek szófaji megoszlásuk szerint főnevek (11),

⁶ 'egy kicsit'

⁷ 'semmi, semmiről'

⁸ 'egy lej a kultúrának'

melléknevek (3) és igék (2); továbbá 3 román kifejezés és 4 román mondat szerepelt a vizsgált anyagban. A megnyilatkozás helye szerint pedig döntően mondaton belül jelentkeztek (18 esetben).

C) Milyen nyelvi korlátok irányították vagy szabályozták a kódváltást? ■ A kétnyelvű egyének az egynyelvűtől a kétnyelvű nyelvi módig húzható kontinuum különböző pontjain helyezkednek el (NAVRACSICS 2007: 106–108). Az, hogy a negyven blogger 18%-a váltott kódot a bejegyzéseikben, továbbá hogy ez átlagosan két kódváltás egy bejegyzésen belül (12 bejegyzés, 23 kódváltás) azt bizonyítja, hogy a vizsgált bloggerek közel helyezkednek el az egynyelvű nyelvi módhoz.

A kódváltásnak számos oka lehet, a továbbiakban csak azokat ismertetem, amelyek a vizsgált anyagomban megjelentek. 1) Idézés: szó szerint idézés a másik nyelven, például: „és akkor az a cikk ami megjelent az Adevărul.ron *Liberalii n-ar refuza guvernarea de la Băseșcu*.⁹ Érdekes mi alakul most” (B5). 2) Nyelvi hiány: a bloggernek nem jut eszébe a bázisnyelven az a szó/kifejezés, amit akkor aktuálisan gyorsan le akar írni, ezért kódot vált, például: „hiba csúszott a rendszerbe, megjelent a kliens kontóján 105 eurónyi *cost suplimentar*¹⁰ amit meg kell oldjak valahogy” (B4). Ennek oka feltételezhetően a lexikai ekvivalencia, mivel a koordinált kétnyelvűekre jellemző, hogy a két nyelv világosan elválik egymástól. 3) Ismétlés, pontosítás, például: „minek készülni a jövőre? Most itt vagyunk, ennyi, *ATÁT*.¹¹ És a jövő elszalad mellettünk” (B2).

A passzív anyaggyűjtés és szövegelemzés során az egyik bloggernél találkoztam a magyar–román kódváltás mellett angol nyelvű kódváltással is.

...*sokmillio ember között?* What kind of...difference would you make out there?¹² *Mit jelent, hogy valaki Londoni, New York-i, szentgyörgyi?* (B7)

...és ott van még a to do¹³ lista! (B7)

9. Összegzés ■ Kutatásomat BÓDI ZOLTÁN ama gondolata indította el, hogy „az internetre érvényes általános megállapításoknál sokkal fontosabb az egyes műfajok (fórum, komment, blog stb.) nyelvhasználatának vizsgálata” (BÓDI 2004a: 205). Eredményeim alapján a kódot váltó bloggerek bejegyzéseik írásakor egynyelvű nyelvi módban voltak. A kódváltások bázistartó kódváltások. A bloggerek magyardomináns kétnyelvűek.

⁹ 'A liberálisok nem vonnák vissza a kormányzási támogatást Băseșcutól'

¹⁰ 'többletköltség'

¹¹ 'ennyi'

¹² 'Milyen különbséget tudsz tenni?'

¹³ 'tennivalók'

A határon túli magyarok anyanyelvhasználatára jellemző a használati szinterek és funkciók csökkenése. De a határok nélküli virtuális világ, az internet új szintereivel hozzájárulhat az anyanyelv megőrzéséhez. Kulturális intézetek, egyetemek, színházak stb. az interneten való megjelenésükkel, fórumaikkal, társasági és tematikus blogjaikkal új és aktív szintereket nyújthatnak a magyar nyelvközösségek számára.

A HIVATKOZOTT IRODALOM

- BALÁZS GÉZA – BÓDI ZOLTÁN szerk. 2005. Az internetkorszak kommunikációja. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BARTHA CSILLA 1999. A kétnyelvűség alapkérdései. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÓDI ZOLTÁN 1998. Internetes kommunikáció – beszédkommunikáció. In: GÓSY szerk. 1998: 188–94.
- BÓDI ZOLTÁN 2004a. A világháló nyelve. Internetezők és az internetes nyelvhasználat a magyar társadalomban. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BÓDI ZOLTÁN 2004b. Az írás és a beszéd viszonya az internetes interakciókban. Magyar Nyelvőr 286–94.
- BÓDI ZOLTÁN 2009. Webes és webkettes alkalmazások nyelvészeti keretben In: GECSŐ-SÁRDI szerk. 2009: 40–5.
- CRYSTAL, DAVID 2001. Language and the Internet. Cambridge University Press, Cambridge.
- CSALA BERTALAN 2005. Van olyan műfaj, hogy blog? In: BALÁZS–BÓDI szerk. 2005: 89–110.
- GECSŐ TAMÁS – SÁRDI CSILLA szerk. 2009. A kommunikáció nyelvészeti aspektusai. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- GÓSY MÁRIA szerk. 1998. Beszédkutatás '98. Beszéd, spontánbeszéd, beszédkommunikáció. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- HERRING, SUSAN C. 1996. Computer-Mediated Communication. Linguistic, Social and Cross-Cultural Perspectives. Pragmatics&Beyond, Amsterdam.
- KISS JENŐ 1995. Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- LANSTYÁK ISTVÁN 1994. A magyar–magyar diglosszia néhány kérdéséről. In: LANSTYÁK szerk. 1994: 17–28.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2005. A kódváltásról – nyelvtani szempontból. URL: http://www.foruminst.sk/publ/szemle/2005_2/szemle_2005_2_lanstyak.pdf. [Letöltve: 2010. 10. 02.]
- LANSTYÁK ISTVÁN 2006. Nyelvből nyelvbe. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
- NAVRACSICS JUDIT 1999. A kétnyelvű gyermek. Corvina Kiadó, Budapest.
- NAVRACSICS JUDIT 2007. A mentális lexikon. Balassi Kiadó, Budapest.

KÉTNYELVŰSÉG A SZAKNYELV- HASZNÁLATBAN ÉS -OKTATÁSBAN¹

BILINGUALISM IN THE USAGE AND TEACHING OF PROFESSIONAL LANGUAGE ■ The paper investigates the problem of the usage of Professional language which arises in situations of bilingualism and problems in teaching special subjects and Professional terminology. It also discusses the problems of professional language of designing and results of two surveys. The paper presents the results of a survey made at Oszkár Winkler Secondary Technical School in Lučenec and the results of a survey made among students of Hungarian nationality studying civil engineering. The essay emphasizes the significance of acquiring the Hungarian Professional language of designing and using the Hungarian Professional terminology. ■ katalin.hoboth@stuba.sk

81

A szaknyelvi regiszter fejlesztése a nyelvtudomány fontos feladatai közé tartozik, ugyanis, amint arra KISS JENŐ is utal, a „szakszókincsek ma már a magyar szókészletnek nagyobb részét alkotják, mint a közmagyar szavak” (KISS 1995: 83). E kijelentés különösen érvényes kisebbségi kétnyelvűségi helyzetben.

A kétnyelvűség fogalmát az egyes kutatók eltérő szempontok alapján definiálják. GROSJEAN azokat a beszélőket tekinti kétnyelvűnek, akik a mindennapjaik során két vagy több nyelvet (vagy nyelvváltozatot) használnak (vö. GROSJEAN 2004: 40). JOZEF ŠTEFÁNIK meghatározása alapján a kétnyelvű beszélők rendelkeznek a két nyelv használatának képességével, amely azonban nem kötődik a két nyelv mindennapos használatának feltételéhez, s a kétnyelvű egyénnek nem kell mindkét nyelvet azonos szinten beszélnie (ŠTEFÁNIK 2000: 17). A kétnyelvűek nyelvhasználata különbözik az egynyelvű beszélőkéétől, különbségek figyelhetők meg a magyarországi és a határon túli nyelvhasználat, illetve nyelvváltozatok között. SZILÁGYI N. SÁNDOR a szerint 1918 után a magyar nyelv különfejlődésének vagyunk szemtanúi, melynek egyik oka, hogy kisebbségi kétnyelvűségi helyzetben a többségi nyelv befolyásolja a kétnyelvű beszélők anyanyelvváltozatát (SZILÁGYI N. 2008: 106). E hatás abban nyilvánul meg, hogy a kétnyelvű

In: *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain. A 6. Félúton konferencia, ELTE BTK, 2010. október 7-8. Szerk. PARAPATICS ANDREA. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó /Talentum 2./, 81-90. o.*

¹ Köszönetet mondok az adatközlőknek együttműködésükért, Sándor Anna tanárnőnek tanácsaiért, Kralina Zoltánnak a technikai segítségért.

beszélők nyelvhasználatát megakadásjelenségek, kontaktusjelenségek és kódváltások jellemzik. A különfejlődés másik okát abban látja, hogy bizonyos, Magyarországon lezajló nyelvi változások a határon túli változatokban nem jelennek meg (i. m. 108). LANSTYÁK ISTVÁN a különfejlődés helyett inkább a szétfejlődés terminus használatát javasolja (LANSTYÁK 2008: 118). Különbségek, illetve a szétfejlődés nyelvi következményei megfigyelhetők a standard magyar nyelv határon túli változatainak szaknyelvi regiszterében is.

A tényre, hogy Szlovákiában a legtöbb szaknyelv magyar nyelvű művelésére nincs intézményes mód, s az ebből eredő problémákra már több nyelvész is felhívta a figyelmet. Többek között LANSTYÁK ISTVÁN (1998, 2000), MISAD KATALIN (2009) és SZABÓMIHÁLY GIZELLA (2010) is foglalkozott e kérdéssel. Mivel a szaktantárgyak oktatása sok magyar tanítási nyelvű szakközépiskolában államnyelven folyik, a diákoknak lehetőségük sem nyílik arra, hogy anyanyelvükön sajátítsák el a szaknyelvet. A szaktantárgyak magyar nyelvű oktatása során nem feledkezhetünk meg a tankönyvekről. A tankönyvekkel kapcsolatban felmerülő problémák részletesebb kifejtésére írásom későbbi részében térek ki.

Szlovákiában sok esetben tehát hiányzik a magyar nyelvű szaknyelvi regiszter, ami a gyakorlatban azt jelenti, hogy a szlovákiai magyar szakemberek nem ismerik az egyes szakkifejezések magyar, illetve Magyarországon használatos megfelelőit, mivel a szlovák szaknyelvet sajátították el (vö. LANSTYÁK 2000, MISAD 2009). A kétnyelvű szótárak nagy része – ha egyáltalán létezik – elavult, nehezen hozzáférhető, s a kétnyelvű szakemberek különböző okoknál fogva sokszor igényt sem mutatnak a szakkifejezések magyar megfelelőinek elsajátítására. A kétnyelvű szakemberek közti kommunikáció során gyakoriak a kódváltások: a magyar nyelvű megnyilatkozásban a szakkifejezések szlovák nyelven hangzanak el. A kisebbségben élők gyakran tudatában sincsenek annak, hogy például szakmai, hivatalos kommunikáció során milyen körülmények között használhatják anyanyelvüket, s ezért a (írásbeli) hivatalos ügyintézés nyelve a lehetőség ellenére is általában az államnyelv (vö. MISAD 2009: 71–90).

Kétnyelvűségi helyzetben fontos szerepet játszik az oktatás nyelve. Az a tény, hogy a diákok milyen nyelven sajátítják el a nyelv egyes regisztereit, például a szaknyelv regiszterét, befolyásolja későbbi nyelvhasználatukat és a határon túli szakmai nyelvhasználatot (vö. HOBOTH 2009, 2010). Szlovákiában sok magyar anyanyelvű szülő szlovák tanítási nyelvű iskolába írta gyermekét, mivel úgy gondolta, hogy gyermeke ezáltal jobban elsajátítja a szlovák nyelvet. Gyakran tanúi lehetünk annak is, hogy a magyar tanítási nyelvű szakközépiskolákban a szaktantárgyak oktatása államnyelven folyik, s ez azt eredményezi, hogy a diákok nem ismerik meg magyar nyelven szakmájuk szókészletét. A szaktantárgyak magyar nyelvű oktatása sem problémamentes, amint arra LANSTYÁK ISTVÁN és MISAD KATALIN és SZABÓMIHÁLY GIZELLA is utalnak, ugyanis a szlovákiai magyar taní-

tási nyelvű iskolákban használatos tankönyvek többsége szlovák vagy cseh könyvek fordítása. A tankönyvek sok kontaktusjelenséget tartalmaznak, terminológiahasználatuk nem következetes, ami abból a tényből ered, hogy a tankönyvek fordítói, s általában a lektorálók is kétnyelvűek. Az esetleges pontatlanságokra, eltérésekre gyakran a tanárok sem tudják felhívni diákjaik figyelmét, mivel felsőfokú tanulmányaikat ők is szlovák nyelven végezték, tehát nem kerültek kapcsolatba a magyar szaknyelvvél (vö. LANSTYÁK 1998: 26–7, 2000: 156–7, MISAD 2009: 14, SZABÓMIHÁLY 2010: 207–10).

A felsorolt okok miatt a szaknyelvi tervezés, a standard magyar nyelv határon túli változataiban a hiányzó szaknyelvi regiszter kialakítása, a szakterminológia kodifikálása, kétnyelvű szótárak összeállítása, a magyar szaknyelv országonkénti szétfejlődésének megakadályozása, amint arra LANSTYÁK ISTVÁN és MISAD KATALIN több tanulmányban, írásban is felhívják a figyelmet, a nyelvtervezés fontos feladatai közé tartoznak (vö. LANSTYÁK 2000: 156–7, MISAD 2009: 11–5). Ahhoz viszont, hogy e nyelvtervezési feladatok megvalósulhassanak, szükséges felmérni a határon túli szakmai nyelvhasználat és a szaktantárgyak, valamint a szaknyelv oktatásának helyzetét.

Kutatásom céljából, melynek eddig elért, egyetemisták és szakközépiskolások körében végzett felmérés eredményeinek egy részét szeretném röviden bemutatni, az építőipar nyelvének vizsgálatát választottam, mivel e téma – tudomásom szerint – még viszonylag feltérképezetlen területnek számít.

A Winkler Oszkár Építőipari Szakközépiskolában folytatott kutatást csupán röviden összegzem, a szlovákiai magyar építészhallgatók körében végzett felmérés bemutatására szeretnék bővebben kitérni.

A losonci Winkler Oszkár Építőipari Szakközépiskolában az oktatás magyar és szlovák tanítási nyelvű osztályokban zajlik. A terepmunka során tanítási órákat hallgattam meg, illetve a magyar osztályokban tanuló diákok nyelvhasználati kérdőívet töltöttek ki. A kérdőíves módszer segítségével arra a kérdésre kerestem a választ, hogy a diákok szakmai nyelvhasználatára milyen mértékben hat a szlovák nyelv, illetve ismerik-e a szakkifejezések magyar megfelelőit. A tanítási órákon való részvétel során azt figyeltem meg, hogy milyen módon folyik a szaktantárgyak és a szaknyelv oktatása, s a diákok milyen formában használják a terminológiát a tanárral való szakmai kommunikáció során. Megfigyeléseimet a tanárokkal folytatott beszélgetéseim a szaktantárgyak oktatásának módjáról további hasznos információkkal egészítették ki. A diákok által kitöltött kérdőív első részében az adatközlőkre vonatkozó szociolingvisztikai információk, valamint nyelvhasználati szokásaikkal kapcsolatos kérdések szerepelnek. A kérdőív második részével azt vizsgáltam, hogy az adatközlők milyen változatban használják az egyes szakkifejezéseket, amely során a diákoknak különböző típusú feladatokat kellett megoldaniuk: 1) a kifejezések megadott változatai közül meg kellett jelölniük azt az

alakot, amelyiket használják; 2) a mondatkiegészítés során be kellett helyettesíteniük a mondatba az általuk helyesnek vélt és használt változatot; 3) az utolsó részben a szlovák kifejezés mellé kellett írniuk a magyar megfelelőt.

A feladatok megoldása során a diákok többsége a magyar, illetve kétnyelvű környezetben elterjedt változat használata mellett döntött. A tanárok számára összeállított kérdőív annak felmérésére irányult, hogy milyen szempontokat tartanak fontosnak a szaktantárgyak oktatása során, illetve tudatában vannak-e az egynyelvű és kétnyelvű környezetben használatos szaknyelv különbségeinek. A kapott eredmények alapján elmondható, hogy a tanárok fontosnak tartják, hogy a diákok elsajátítsák a magyar terminológiát, saját bevallásuk szerint utánanéznék a kifejezések magyar megfelelőinek, s az esetleges különbségekre felhívják a diákok figyelmét (vö. HOBOTH 2009, 2010).

A felmérést, melynek eredményeiről részletesebben szeretnék beszámolni, kétnyelvű építészhallgatók körében végeztem el. A terepmunka során arra a kérdésre szerettem volna választ kapni, hogy a diákok milyen nehézségekkel találkoztak, találkoznak a szaknyelvvvel kapcsolatban, s milyen mértékben ismerik és használják a szakkifejezések magyar megfelelőit. A felmérést kérdőíves módszerrel végeztem el e-mail segítségével. Meg kell azonban jegyezmem, hogy a több, mint 100 elküldött kérdőívet csupán 19 adatközlő töltötte ki, sajnos így eredményeim nem nyújtanak átfogó képet, viszont némi betekintést nyújtanak a szlovákiai magyar egyetemisták, építészhallgatók nyelvhasználati szokásaiba. A diákok válaszait annak függvényében hasonlítottam össze, hogy gimnáziumban vagy szakközépiskolában végezték-e középfokú tanulmányaikat. A felmérés során ugyanis abból a feltételezésből indultam ki, hogy a gimnáziumból érkező adatközlők kevésbé ismerik a szakkifejezések magyar megfelelőit, mint az építőipari szakközépiskolákban tanuló társaik, ugyanis először egyetemi tanulmányaik folyamán kerültek kapcsolatba a szaknyelvvvel, természetesen szlovákul. Intézményes keretek között tehát nem sajátították el a magyar szaknyelvet. Az építőipari szakközépiskolákban tanuló diákok, amennyiben magyar nyelven zajlott a szaktantárgyak oktatása, középiskolai tanulmányaik során a magyar szakkifejezések egy részét már megismerték.

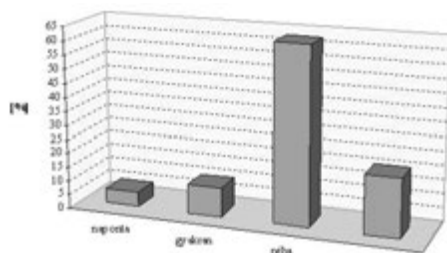
A kérdőív első részében az adatközlőkre vonatkozó szociolingvisztikai információk találhatóak, mint például az adatközlők nemzetisége, anyanyelve, a középiskola feltüntetése, ahol tanulmányaikat végezték, nyelvhasználati szokásaikra vonatkozó kérdések, a szlovák szaknyelvvvel kapcsolatos nehézségeiket tárgyaló kérdések. A második rész gyakorlati feladatokat tartalmaz: a diákoknak a felsorolt szlovák nyelvű szakkifejezések mellé kellett írniuk a magyar megfelelőt. E feladat során azt mértem fel, hogy az adatközlők ismerik-e a szlovák kifejezések magyar ekvivalenseit. A harmadik feladatban az adatközlőknek azt kellett megjelölniük,

hogy az adott kifejezések felsorolt változatának melyikét használják. Az utolsó részben magyar kifejezés szlovák megfelelőjének feltüntetése volt a feladat.

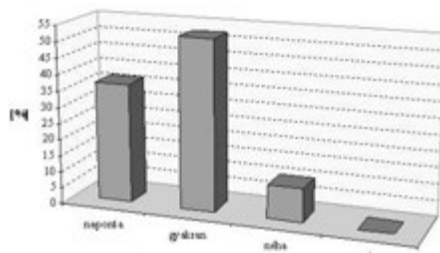
A kérdőívet kitöltő adatközlők – két kivétellel – magyar nemzetiségűnek és anyanyelvűnek vallják magukat, s többségük alap- és középfokú tanulmányait egyaránt magyar tanítási nyelvű iskolákban végezte, szlovák tanítási nyelvű általános iskolában kettő, középiskolában három diák tanult. A diákok többsége (13) gimnáziumból érkezett, tehát feltételezhető, hogy a szakkifejezésekkel először egyetemi tanulmányaik során kerültek kapcsolatba. Egy adatközlő középiskolai tanulmányait szakközépiskolában folytatta ugyan, de nem építőipariban, tehát az egyetemen sajátította el a szaknyelvet, ezért a feladatok értékelése során a feltüntetett kifejezéseket a gimnázium csoportjába soroltam. A szakközépiskolából érkező adatközlők a szaktantárgyak oktatási nyelveként egyenlő arányban tüntették fel a magyar és a szlovák nyelvet. Az adatközlők mindegyike a felsőfokú képzés alapszintjén (BA) vesz részt.

Az adatközlők a magyar szakkifejezéseket a legtöbb esetben magyar anyanyelvű osztálytársaikkal, munkahelyen magyar kollégákkal, illetve családi körben használják, a szlovák szakkifejezések leggyakoribb használati színtere az iskola, valamint a munkahely. A szakkifejezések magyar nyelvű használatával kapcsolatos két szélsőséges válasz egyike, hogy az adatközlők közül saját bevallása szerint csupán 1 diák használja naponta a szakkifejezéseket magyar nyelven, a másik véglet, hogy 4 diák sohasem használja a magyar terminológiát. A válaszok megoszlását az alábbi ábrák is szemléltetik:

1. ÁBRA A szakkifejezések magyar nyelvű használata

2. ÁBRA A szakkifejezések szlovák nyelvű használata

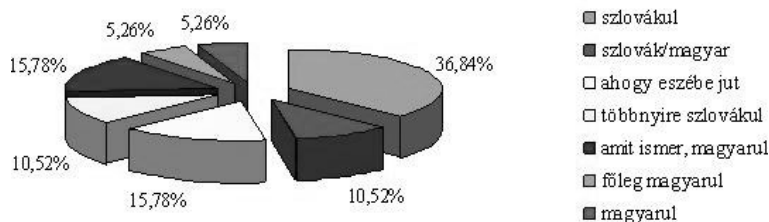
Egyetemi tanulmányaik kezdete előtt az adatközlők 68,4%-a egyáltalán nem találkozott a szlovák, 47,3% pedig a magyar szakkifejezésekkel. A diákok 10,5%-a tüntette fel magyar, 21% pedig a szlovák terminológia a felsőfokú tanulmányok kezdete előtti (gyakori) használatát.

A magyar szaknyelv kétnyelvűségi helyzetben betöltött szerepével kapcsolatban az adatközlők többsége fontosnak tartja, hogy a szlovákiai magyar építészek elsajátítsák a magyar terminológiát, elsősorban a Magyarországon való érvényesülés, valamint a tananyag könnyebb megértése érdekében. A megkérdezettek 36,84%-a viszont ettől eltérő véleményt fejezett ki, amit 26,31% azzal indokolt, hogy a kétnyelvű környezetben élő és dolgozó szakembereknek nincs szükségük a magyar terminológiára, csupán a szlovák szaknyelvet kell ismerniük.

Amint arra már utaltam, a szlovákiai magyar szakemberek gyakran nem ismerik az egyes szakkifejezések magyar megfelelőit. Amennyiben adatközlőim az előadásokon, gyakorlatokon új, addig ismeretlen kifejezéssel találkoznak, 31,57%-uk néz utána a magyar megfelelőnek. Elsősorban szótárakból, a világhálón, illetve magyar osztálytársaktól informálódnak a kifejezés jelentéséről, 57,89% viszont csak szlovák nyelven sajátítja el a kifejezést, tehát nem ismeri meg a magyar megfelelőt, illetve 1 adatközlő a tananyag alapján próbál rájönni a kifejezések jelentésére.

Adatközlőim úgy vélik, hogy a Magyarországon és a szlovákiai magyarok körében használatos szaknyelv eltér egymástól, különbséget elsősorban a terminológia területén éreznek. Az egynyelvű és kétnyelvű környezetben használatos terminológia eltéréseit a szlovák nyelv hatása következtében létrejövő tükörfordításban: tükörszavak, tükörkifejezések használatában látják. Az adatközlők válasza alapján elmondható, hogy a szlovákiai magyar építészhallgatók kétnyelvű beszédpartnerekkel folytatott megnyilatkozásaikban, szakmai kommunikáció során gyakran váltanak kódot, ami azt jelenti, hogy a szakkifejezéseket szlovákul használják. Az alábbi ábra szemlélteti, hogy adatközlőim a magyar nyelvű kommunikáció során milyen arányban használják a terminológiát magyar, illetve szlovák nyelven:

3. ÁBRA A szakkifejezések használata a magyar nyelvű kommunikáció során

A kódváltást, közvetlen kölcsönszavak jelenlétét a magyar nyelvű kommunikáció során a 19-ből csupán 2 adatközlő érzi zavarónak, annak ellenére, hogy az ő nyelvhasználati szokásaikat is jellemzi ez a jelenség. Adatközlőim többségét viszont nem zavarja a kódváltás, e véleményüket többek között azzal indokolták, hogy könnyebben megértik a szlovák szakkifejezést, a szlovák terminológia hasz-

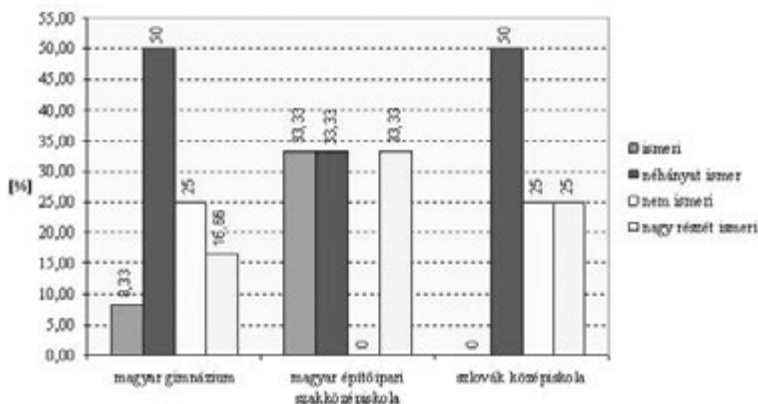
nálatával elkerülhetik az esetleges félreértéseket, mivel kevesen ismerik a magyar megfelelőt, illetve ezáltal a hallgató is tanulja a szlovák kifejezéseket, valamint az ő nyelvhasználati szokásaikra is jellemző ez beszélői magatartás.

Fontosnak tartottam felmérni, hogy az egyetemisták körében milyen nehézségek merülnek fel a szlovák (szak)nyelvvel kapcsolatban. Adatközlőim többségének egyetemi tanulmányai kezdetén okozott gondot a szlovák nyelv, különösen a szakkifejezések és az úgynevezett „konyhanyelv” megértése, valamint nehezen tudták kifejezni gondolataikat, ami elsősorban a szóbeli, írásbeli vizsgákon jelentett problémát, de tanulmányaik során leküzdötték e „hátrány”-ukat. A kérdőív kitöltésekor az adatközlők 47,36%-a már egyáltalán nem, 15,78% néha érez nehézséget a szlovák nyelvvel kapcsolatban, s válaszaikból kiderül, szlovák-tudásukban tanulmányaik kezdetétől a kérdőív kitöltéséig folyamatos fejlődést tapasztaltak. Az adatközlők egy része viszont úgy véli, hogy a szakkifejezések tekintetében a diákok kétnyelvűsége nem játszik lényeges szerepet, mivel a gimnáziumból érkező szlovák anyanyelvű diákoknak is ugyanolyan módon kellett elsajátítaniuk a terminológiát, mint nekik. Ezek az adatok is alátámasztják a szakemberek azon véleményét, hogy azok a diákok, akik magyar tanítási nyelvű iskolákban végzik alap- és középfokú tanulmányaikat, ugyanolyan sikereket, eredményeket érhetnek el, mint a többségi iskolákban tanuló kétnyelvű társaik. Kíváncsi voltam továbbá arra is, hogy az idegen nyelvi tanítási órákon, melyek során a diákok a német és az angol szaknyelvet sajátítják el, milyen nyelven jutnak eszükbe az angol, német kifejezések megfelelői. Az adatközlők válaszaik igazolták feltételezésemet, amely alapján az idegen nyelvű szakkifejezéseket a diákok többsége szlovákra, a köznyelvi szavakat magyarra fordítja, tehát arra a nyelvre, amelyen az adott kifejezést először elsajátította.

A magyar tanítási nyelvű gimnáziumokból érkező diákok 50%-a saját bevallása szerint néhány szakkifejezésnek ismeri a magyar megfelelőjét; 8,33% állítja, hogy ismeri; 16,66% pedig, hogy nagy részét ismeri; illetve 25% nem ismeri a magyar terminológiát. Magyar tanítási nyelvű építőipari szakközépiskolában tanuló diákok mindegyike saját bevallása alapján valamilyen szinten ismeri a szakkifejezéseket, válaszaik azonos arányban (33,33%) oszlanak meg. Azok az adatközlők viszont, akik szlovák nyelven végezték a középiskolai tanulmányaikat, saját bevallásuk alapján csupán néhány szakkifejezésnek ismerik a magyar megfelelőjét, illetve egy adatközlő nem ismeri a terminológiát, egy adatközlő számára pedig néhány kifejezés magyar ekvivalense ismert. Az eredményeket a 4. ábra szemlélteti.

Az adatközlők saját szaknyelvi ismereteiket értékelő válaszaik, valamint a kérdőív gyakorlati részének eredményei alapján elmondható, hogy azok a diákok, akik középfokú tanulmányaikat szlovák tanítási nyelvű iskolákban végezték, saját bevallásuk alapján csupán néhány szakkifejezésnek ismerik a magyar megfelelőjét. Ezt a véleményüket a kérdőív gyakorlati feladatai is alátámasztják, ugyanis

4. ÁBRA A magyar szakkifejezések ismerete az adatközlők véleménye alapján

adatközlőim e csoportja tüntette fel a feladatok megoldása során a legkevesebb helyes magyar szakkifejezést. A magyar tanítási nyelvű építőipari szakközépiskolákban tanuló adatközlők jobban bíznak magyar nyelvű szaknyelvi, terminológiai ismereteikben gimnáziumokban tanuló társaiknál, s a kérdőívben valóban az adatközlők e csoportja adta a legtöbb helyes magyar választ.

A magyar szakkifejezés szlovák nyelvű megnevezése során a szlovák középiskolákból érkező adatközlők érték el a legjobb, a magyar tanítási nyelvű gimnáziumokban tanuló adatközlők a leggyengébb eredményt.

A két feladat összesített eredményei alapján, amely során a forrásnyelvtől függetlenül vizsgáltam meg, hogy az adatközlők a megadott terminusok helyes ekvivalenseit tüntették-e fel, a legtöbb helyes megoldást a magyar építőipari szakközépiskolákban, a legkevesebbet a szlovák tanítási nyelvű középiskolákban tanuló adatközlők adták.

Feltételezéseim tehát részben beigazolódtak, ugyanis a magyar tanítási nyelvű építőipari szakközépiskolában tanuló adatközlők több terminusnak ismerik a magyar, illetve szlovák ekvivalensét, mint a magyar tanítási nyelvű gimnáziumokban tanuló társaik, s a szlovák középiskolákban tanuló adatközlők ismerik a legkevesebb magyar szakkifejezést, viszont az adatközlők e csoportja a magyar szakkifejezések szlovák megnevezése során a legjobban teljesített. A kapott eredményekből azonban nem vonhatóak le általános érvényű következtetések részben a válaszadók alacsony száma miatt, valamint nem hagyható figyelmen kívül a tény, hogy az adatközlők a kérdőívet nem a jelenlétemben töltötték ki, hanem otthoni környezetben, s igénybe vehették a szótárak segítségét. Véleményem szerint e felmérés eredményei ennek ellenére betekintést nyújtanak a kétnyelvű egyetemista diákok (szak)nyelvhasználati szokásaiba, s a szlovák (szak)nyelvvvel kapcsolatos nehézségeikbe.

E kutatásaim célja a kétnyelvűségi helyzetben folyó szaknyelvi oktatás bemutatása volt, de természetesen e két felmérés eredményei alapján nem vonhatóak le általános érvényű következtetések. Ahhoz, hogy átfogó képet kapjunk az építőipar nyelvéről, szükségesnek tartom hasonló jellegű felmérés elvégzését az Ógyallai Építőipari Szakközépiskolában, s az eredmények összehasonlítását, mivel a losonci és az ógyallai szakközépiskola a lakosok nemzetiségi összetétele alapján eltérő nyelvi környezetben helyezkednek el. Kétnyelvű szójegyzékek, szótárak összeállítása, középiskolákban való alkalmazása, s hozzáférhetővé tétele a diákok számára hozzájárulhatna ahhoz, hogy a kétnyelvű szakemberek elsajátítsák a magyar terminológiát. A szaknyelvi tervezés tehát a nyelvészek fontos feladata, amely során nélkülözhetetlen a szakemberek, valamint a középiskolai tanárok együttműködése. A szakemberek a szakkifejezések kodifikálásához, a tanárok a magyar szaknyelv fontosságának tudatosításához járulhatnak hozzá, mert, amint azt a fenti eredmények is szemléltetik, a kétnyelvű szakemberek sajnos gyakran nem érzik a magyar szaknyelv és terminológia elsajátításának fontosságát, s többek közt ez a tény is nagy szerepet játszik a szaknyelvek szétfejlődésében (vö. MISAD 2009).

FORRÁSOK

- BARTUSZ GYULA 1993. Magyar–szlovák, szlovák–magyar építészeti szótár. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Pozsony.
- CHRENKOVÁ, EDITA – TANKÓ, LADISLAV 1973. Maďarsko–slovenský a slovensko–maďarský slovník. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava.
- KAČALA, JÁN – PISÁRČIKOVÁ, MÁRIA – DORULA, JÁN a kol. 1987. Krátky slovník slovenského jazyka. Veda vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava.
- KILLER, W. K. 2001. Építőipari képes szótár. Terc Kft., Budapest.
- PÁLOVÁ, ALŽBETA 2004. Fachsprache nicht nur in der Hochschulausbildung. Slovenská technická univerzita, Bratislava.

A HIVATKOZOTT IRODALOM

- BAUKO JÁNOS szerk. 2010. Bilingvizmus és fordítás. Nyelvészeti tanulmányok Arany A. László születése 100. évfordulójának tiszteletére. Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra.
- DOBOS CSILLA szerk. 2010. Szaknyelvi kommunikáció. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- FEDINEC CSILLA szerk. 2008. Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban. MTA, Budapest. URL: <http://mta.hu/fileadmin/2010/06/Meli/Ertekek-dimenziok.pdf>. [Letöltve: 2011. 03. 14.]
- GROSJEAN FRANÇOIS 2004. Individuálny bilingvizmus. In: ŠTEFÁNIK szerk. 2004: 39–48.

- HOBOTH KATALIN 2009. A szakterminológia oktatásának vizsgálata a losonci Winkler Oszkár Építőipari Szakközépiskolában. Rigorózus doktori dolgozat. Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra.
- HOBOTH KATALIN 2010. A szakterminológia oktatásának vizsgálata a losonci Winkler Oszkár Építőipari Szakközépiskolában. In: BAUKO szerk. 2010: 37–43.
- KISS JENŐ 1995. Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- LANSTYÁK ISTVÁN 1998. A magyar nyelv szlovákiai változásainak sajátosságai. Lilium Aurum, Dunaszerdahely.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2000. A magyar nyelv Szlovákiában. Osiris Kiadó – Kalligram Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutatói Műhely, Budapest–Pozsony.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2008. A magyar szókészlet szétfejlődése. In: FEDINEC szerk. 2008: 118–35.
- MISAD KATALIN 2009. Nyelvi kontaktusok. Szlovákiai magyar vonatkozású alkalmazott nyelvészeti tanulmányok. Lilium Aurum, Dunaszerdahely.
- ŠTEFÁNIK, JOZEF 2000. Jeden človek, dva jazyky. Academic Electronic Press, Bratislava.
- ŠTEFÁNIK, JOZEF szerk. 2004. Antológia bilingvizmu. Academic Electronic Press, Pozsony.
- SZABÓMIHÁLY GIZELLA 2010. Magyar szaknyelv és szakstílus Magyarország határain túl. In: DOBOS szerk. 2010: 205–15.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR 2008. A magyar nyelv a Magyarországgal szomszédos országokban. In: FEDINEC szerk. 2008: 105– 17.

AZ ÚGYNEVEZETT PÁROS IGÉK ASPEKTUÁLIS SZEREPE, GRAM- MATIKALIZÁCIÓJA AZ UDMURT (ÉS A MARI) NYELVBEN

ON THE ASPECTUAL ROLE AND GRAMMATICALIZATION PROCESS OF THE SO-CALLED PAIRED VERBS IN THE UDMURT (AND IN MARI) LANGUAGES ■ The aim of this paper is to discuss the aspectual role and grammaticalization process of the so-called paired verbs in Udmurt and Mari languages. Samples are taken from studies, grammar books as well as an Udmurt novel (MATVEJEV 2005) and articles: Udmurt will often serve as a starting point in this study.

Constructions with a gerund and a finit verb are widely used in the Volga–Kama area, in Turkish and in Finno-Ugric languages: the Mari has about 36 modifiers, the Udmurt 20–30 modifiers and Chuvash about 20. There are sporadic examples from Mordvinian dialects (CHAJDZE 1967: 247), but these are not used in the literary languages. The usage of paired verbs is different in Udmurtian dialects and literary language, too: the Southern dialects have more than 25 modifiers, but less are used in literary language and even less in Northern dialects. In Mari, they are used widespread in dialects as well in literary languages. They have the same structure in the whole area, consisting of an adverbial participle (with suffixes Mari *-en/ən*, Udm. *-sa*) that gives the lexical meaning, and a finite verb that has more or less lost its original meaning and is only a modifier (auxiliary) expressing aspect and/or Aktionsart.

In this paper I deal with the aspectual role and the semantic change of modifiers, in connection with the grammaticalization theory. I assume that the degree of abstractiveness of a modifier is not an inherent feature of the modifier in question: a modifier can lose its own original lexical meaning to different extent in different structures. Thus, the abstractiveness of the modifiers depends on the role of their original meanings in the composite meaning of the constructions. ■ larcsi@gmail.com

1. A következőkben az udmurt és kis mértékben a mari nyelv aspektusjelölő eszközei közül főként a páros igéket fogom bemutatni, az aspektusrendszerben betöltött szerepüket, grammatikalizációjukat. Elsősorban tehát az udmurt nyelvből fogok kiindulni, ahol a grammatikákon, tanulmányokon kívül egy mai udmurt regényt (MATVEJEV 2005), illetve újságcikkeket használtam korpuszként, és a mari párosige-használatot az udmurttal összevetve tárgyalom. A páros igék grammatikalizációjának bemutatásánál a folyamat történeti vetületét is vázolni kívánom (az úgynevezett grammatikalizációs ösvényt), lehetséges kontextus-kiterjesztési eseteket is tárgyalva.

Fontos különbséget tenni a határozói viszonyt kifejező gerundiúmos szerkezetek és az aspektuális szerepű konverbumok között: míg az előbbieket általánosnak tekinthetők a fent említetten kívül egyéb finnugor (és nem finnugor) nyelvekben is, az utóbbiak kevésbé gyakoriak.

3. Konverbumszerkezetek és páros igék ■ A konverbum (gerundium, határozói igenév) HASPELMATH meghatározása szerint olyan nemfinit igealak, mely általában „beleágyazódik” a főlerendelt mondatba, és fő feladata valamilyen fajta adverbialis alárendelés kifejezése; éppen e határozói mivolta különbözteti meg a particípiumoktól és az argumentumként működő igeből képzett főnevektől (HASPELMATH 1995: 7–8, idézi YLIKOSKI 2000: 215). A magyarban is gyakoriak azok a konverbumszerkezetek, melyekben egy határozói igenév határozói (például idő-, mód-, célhatározói) viszonyban van az utána álló finit igével: a gerundium lehet egy határozós szintagma része, illetve mellékmondat-értékű is:

- (1) *Ordítva tiltakozott.*
- (2) *A hiúzt meglátva megijedt.*

Az udmurtban ugyanígy vannak olyan gerundiumból és finit igéből álló szerkezetek, ahol a gerundium valamiféle határozói viszonyban áll a ragozott igével:

- (3) *Vorgoron, ožj ik jalan žurjša, aslaz višetaz pīriz.* (MATVEJEV 2005: 124)
'A férfi, ugyanúgy mindig magában dörögve, a saját szobájába bement'
- (4) *Mugorme zolmjša, kužmjš jīrin-čukin berjktiški* (i. m. 154)
'Testem megerősítve, erőből hanyatt-homlok visszafordultam'
- (5) *bīžjša šamen vui borddor dorj (...)* (i. m. 134)
'futva (tkp. 'futva módon') értem a falhoz (...)'

Az (5) mondatban a *šamen* 'módon' ragos névszónak a páros ige két tagja közé való beékelődése azt jelzi, hogy a határozói igenév inkább csak az igealak alárendelt módhatározó szerepét tölti be. A következő mondatokban ugyanez a szerkezet a *šamen* 'módon' beékelődése nélkül jelenik meg:

- (6) *Ađamios bīžjša vuizj doram* (i. m. 137)
'Az emberek futva érkeztek (odafutottak) hozzám'
- (7) *Mama čerektem. So dorj ešjosjz bīžjša vuillam.* (i. m. 191)
'Mama felkiáltott. A barátai futva érkeztek (odafutottak) hozzá.'

A (6) és (7) mondat páros igéje az (5) mondatban található szerkezettől abban különbözik, hogy nincsen határozói viszonyt erősítő szó az igenév és a finit ige között, és a (7) mondatban például a szövegösszefüggésből is világos, hogy itt a jelentés inkább 'odafutottak', mintsem 'futva érkeztek'. (Például lehet „futva érkezni” egy terembe, diplomaosztóra, de a szoba egyik feléből a másikig segíteni valakinek kevésbé valószínű interpretáció.) Ez utóbbi két esetben a finit igealak modifikátori szerepet tölt be, főbb szerepe az, hogy a határozói igenév által kifejezett lexikális jelentéshez aspektuális jelentést adjon.

A páros igék csoportosításánál a két tag közötti határozói viszonyt is fel szokták sorolni: CHAIDZE (1960, idézi DRIUSSI 1992: 60–1) külön csoportnak tartja azon páros igéket, ahol „az első tag alá van rendelve a másodiknak”, pl. mar. *woštāl kalasa* 'nevetve beszél'. Ezenkívül többen (például POMOZI 2002: 28, BERECKZI 2002: 225) is említik azt az esetet, mikor mindkét tag egyformán megtartja a jelentését, és a kettő együtt pluszjelentésre tesz szert (mar. *mijen toleš* 'megjár valamilyen utat, 'meglátogat' – tkp. 'jőve jön', 'látogatva jön') (DRIUSSI 1992: 60).

A következőkben csak azon szerkezeteket vizsgálom, melyeknél a finit ige aspektuális szerepű; az egyéb eseteket – a határozói viszonyt kifejező vagy összetélszerű páros igéket – kiszűrve mind a szakirodalmi példákból, mind a vizsgált korpuszból.

4. A páros igék modifikátorainak akcióminőség- és aspektusjelölő szerepe ■ A páros igék aspektusjelölése nem ritkán akcióminőség-képzésen keresztül valósul meg, így szerepük felvázolását az aspektus és akcióminőség kapcsolódási pontjainak bemutatásával kezdem.

94

EGG az akcióminőséget kompozicionális kategóriaként kezeli, mondatszemantikai kategóriának fogja fel: szerinte például ha egy telikus igét egy ismétlődést kifejező határozószóval (pl. *regelmässig* 'rendszeresen') modifikálunk, akkor a VP, amit kapunk, már nem jellemezhető a telikusság tulajdonságával (*regelmässig in der Vorlesung einschlafen* 'rendszeresen elaludni az előadáson') (EGG 1994: 11–3). Egy másik, az EGG által „szlavisták és finnugristák körében használt” elméletként emlegetett felfogás szerint viszont az akcióminőség nem kompozicionális, tehát például időhatározókkal létrehozható kategória, hanem „a morfológiai-összetett ige toldalékolással vagy ige kötővel bevezetett járulékos tulajdonsága” (KIEFER–LADÁNYI 2000: 476). Tehát míg az aspektus grammatikai, addig az akcióminőség lexikai kategória (KIEFER 2006: 137–41).

Úgy vélem, hogy a fent említett vélemények ellentéte abból is adódik, hogy a magyarban az akcióminőség képzése morfológiailag is lehetséges, és az sem véletlen, hogy EGG éppen a szláv nyelvészeket említette a finnugrista nyelvészek mellett: a szláv nyelvek morfológiai készlete az akcióminőség kifejezésére még gazdagabb, mint a magyar nyelvé. A magyarban az akcióminőség kifejezésére leginkább az igekötők szolgálnak a *-gAt* képző mellett, ezek nemcsak akcióminőséget, hanem aspektust is képeznek; a tiszta aspektusképzés ritka, és igekötővel történik: ilyenek például a *megvizsgál*, *megmagyaráz* igék (KIEFER–LADÁNYI 2000: 480).

Az igekötőnek csak akkor egyetlen funkciója a perfektiválás, ha az alapige és az igekötő ige között kizárólag aspektusbeli különbségek vannak. KIEFER (2006: 181–3) ezért az akcióminőség és az aspektus közötti összefüggések keresésére a következő módszert alkalmazza: az igék belső időszerkezetét vizsgálva az akcióminőségek intervallumtulajdonságait összehasonlítja az alapigék intervallumtulajdonságaival, s megállapítja, hogy ha az alapigéhez képest az akcióminőség képzésekor megváltozik az időintervallum szerkezete, akkor az akcióminőség-képzés aspektusbeli különbségekkel is együtt jár.

Az udmurt és a mari nyelvben is vannak akcióminőség képzésére alkalmas igeképzők. Az udmurtban ezek közül véleményem szerint a *-l̥*, *-lla* frekventatív képző tekinthető egyedül produktívnak (a mariban a frekventatív képző mellett elképzelhető, hogy a deminutív is produktív, de a kérdés további vizsgálatokat igényel). A frekventatív akcióminőség mindig folyamatos aspektusú, mivel a temporális szerkezete a frekventatív cselekvésnek mindkét irányban nyitott, s megváltoztatja az adott ige aspektusát, ha az eredetileg pontszerű vagy zárt intervallumú (perfektív) volt:

—————• —•—•—•—•—
jett̥iŋi 'eljut valahova' *jett̥iŋi* 'eljut valahova (többször)'

Vannak olyan képzők is (*-t*, *-lt-*, *-(i)št-*, *-ž-*) az udmurt nyelvben, melyek egyszeri cselekvést fejeznek ki, és segítségükkel a bázisige perfektívvé tehető:

————— •—————
šerekjan̥i 'nevet' *šerekt̥iŋi* 'felnevet, elneveti magát'

Ezek azonban, hasonlóan például a magyar onomatopoeitikus igékre (pl. *zörren*) jellemző képzőkhöz, nem produktív képzési módok, az igék egy szűkebb csoportjához tehetőek csak hozzá, és nem szabályos képzésűek (ez a produktív képzés egyik alapfeltétele lenne, vö. például LADÁNYI 2001: 234).

Az akcióminőség fent említett meghatározásában az a kritérium, hogy az akcióminőség „toldalékolással vagy igekötővel bevezetett” tulajdonság, specifikusan a mai magyar nyelvre kidolgozott tényező. Az udmurt és a mari nyelvben nincsenek igekötők, akcióminőség képzésére alkalmas eszközeik a képzőkön kívül főként a páros igék. Ez utóbbiak, ha struktúrájukat tekintve nem is jutottak el a grammatikalizálódás olyan fokára, mint az alapigéjével egy (bár szintaktikailag nem szétválaszthatatlan) lexikai egységet alkotó igekötők, mégsem tekinthetők kompozicionális akcióminőség-képzésnek, tehát akcióminőség-képzés szempontjából is vizsgálhatók.

CHAJDZE (1967) két csoportját különbözteti meg a páros igék modifikátorainak: az első csoport modifikátorai (udm. *ulini* 'él' ~ mar. *ilaš* 'uaz'; udm. *šilini* 'áll' ~ mar. *mogaš* 'uaz') a cselekvés hosszú időtartamát fejezik ki (pl. udm. *tiškaškiša ulini* 'veszekedve él' ~ mar. *vursen ilaš* 'uaz'), a másik csoportéi (pl. udm. *bıditi* 'befelejez' ~ mar. *pătaraš* 'uaz') pedig „nem hosszú időtartamot” (pl. udm. *šiša bıditi* 'megesz' (éve befejez) ~ mar. *kočkân pătaraš* 'uaz'), s aszerint, hogy melyik csoportba tartozik a modifikátor, határpontos, illetve nem határpontos eseményt jelölhet. Annak ellenére, hogy CHAJDZE aspektusfelfogása különbözik a jelen tanulmányétól (a hosszú időtartamú, tartós esemény lehet imperfektív és perfektív is, csak a nézőpontjuk más, lásd 6. lap), a határpontosság kritériuma alapján is egyértelmű, hogy a szerző imperfektív, illetve perfektív aspektus képzésére tartja alkalmasnak a páros igék második tagját. A páros igék azonban aspektusmódosító funkciójuk mellett akcióminőségeket is képeznek: perfektiváló funkciójuk az udmurt modifikátoroknak például általában valamiféle akcióminőség-jelentés által valósul meg, gyakran rezultativitás által. Ugyanez jellemző a mari páros igékre is: DRIUSI (1992: 86) kutatása szerint például a mari páros igékkel befejezett és folyamatos aspektust lehet kifejezni, emellett a duratív, inchoatív, iteratív akcióminőség képzésében is részt vesznek. A páros igék aspektuális szempontból hasonló szerepet töltenek be, mint a magyar igeekötők: ezeknél az aspektuális szerephez általában akcióminőség-jelentés is járul, így tiszta aspektusképzésre nehéz példát találni, csakúgy, mint a perfektív páros igék esetében.

Az udmurt nyelvben körülbelül 20 modifikátort tartanak számon. A legnagyobb mennyiségű modifikátort a páros igéket leginkább használó déli peremnyelvjárásokban találhatjuk: KELMAKOVNAK (1975) a kukmori nyelvjárásból több, mint 25 modifikátort sikerült feltárnia, példákkal ismertetnie. A mari modifikátorhasználat ezzel szemben széles elterjedtségű, nem nyelvjárásfüggő. A következőkben KELMAKOV (1975), CHAIDZE (1967), KARAKULOVA és KARAKULOV (2001), valamint DRIUSSI (1992) által összegyűjtött páros igéket csoportosítom, a jelen tanulmány aspektusfelfogása alapján elemezve. A tanulmányok közül az udmurt modifikátorokat tekintve ugyanis KELMAKOV körülírja a jelentésüket (pl. 'hosszan tartó cselekvés', 'befejezett cselekvés'), de akcióminőséggel összefüggésben nem tárgyalja őket, CHAIDZE úgy ír róluk, mint a cselekvés hosszú, illetve rövid időtartamát kifejező igékről, KARAKULOVA és KARAKULOV pedig az orosz igekötőknek felelteti meg őket (pl. az *ot* eltávolodást kifejező igekötőnek a *koškinj*

’elmegey’ modifikátor a megfelelője). Az így kapott irodalmi nyelvi modifikátorokat (elhagyva azokat a szerkezeteket, melyben a szerkezet igei tagja nem modifikátor, hanem határozói viszony van a két tag között) kiegészítettem az általam feldolgozott korpuszban (MATVEJEV 2005) talált modifikátorokkal (ezek a felsorolásban aláhúzva szerepelnek). A könyv 220 oldalán 84 olyan párosige-előfordulást találtam, ahol az utótag ténylegesen modifikatori szerepű. Ennek megállapításában a kontextus vizsgálata is fontos lehet. A (8) példában az adott szövegkörnyezetből válik csak egyértelművé, hogy a finit ige elvontabb, grammatikai jelentésű modifikátor, a cselekvés irányát és perfektivitását fejezi ki (tehát nem az történik, hogy valaki „kiviszi” a fogkrémet, és a határozói igenév nem az igével kifejezett cselekvés adverbialis körülményét fejt ki):

(8) (MATVEJEV 2005: 58)

<i>kin fubikíś</i>	<i>piñ suzan</i>	<i>pastajez</i>	<i>pañgatísa</i>	<i>potte</i>
aki tubus: ELAT	fog tisztító	krém: ACC	szétnyom: CONV	kivisz: PRSSG3

’aki a tubusból a fogkrémet kinyomja (tkp. ’szétnyomva kiviszi’)’

97

1. Imperfektív aspektuális jelentésű páros igék

a) Aspektuskifejezés: *ulíñi* ’él’: *viśisa ulíñi* ’betegeskedik’ (tkp. ’betegeskedve él’); *kíllíñi* ’fekszik’: *iźisa kíllíñi* ’alszik’ (tkp. ’alva fekszik’), *viśisa kíllíñi* ’betegeskedik’ (tkp. ’betegeskedve fekszik’), *žugiśkisa kíllíñi* ’verekszik’ (tkp. ’verekedve fekszik’), *peštisa kíllíñi* ’főz’ (tkp. ’főzve fekszik’); *mīñiñi* ’megy’: *biźisa mīñiñi* ’fut’ (tkp. ’futva megy’); *vetlīñi* ’jár’: *arasa vetlīñi* ’arat’ (tkp. ’aratva jár’), *vuriśkisa vetlīñi* ’varr, szabóskodik’ (tkp. ’varrva jár’); *pukīñi* ’ül’: *uźasa pukīñi* ’dolgozik (ülve)’ (tkp. ’dolgozva ül’), *vijasa pukīñi* ’folyik’ (tkp. ’folyva ül’), *piźisa pukīñi* ’fáj, szúr’ (tkp. ’fájva/szúrva ül’); *voźiñi* ’tart, fog’: *utaltisa voźiñi* ’öriz, vigyáz’ (tkp. ’örizve tart’); *siļiñi* ’áll’: *veraśkisa siļiñi* ’beszélget (állva)’ (tkp. ’beszélgetve áll’); *ortčīñi* ’áthalad, elhalad, lezajlik’: *giřisa ortčīñi* ’szánt’ (tkp. ’felszántva elhalad’); *biźiñi* ’fut’: *ujiśkisa biźiñi* ’üldöz’ (tkp. ’üldözve fut’).

A mari imperfektív modifikátorok mindegyike megfeleltethető jelentésében egy-egy udmurt segédigének: *kaja* ’megy’; *šoya* ’áll’; *šinča* ’ül’; *kija* ’fekszik’; *koš-teš* ’jár’; *ila* ’él’.

A kategória kapcsán először a KELMAKOV-tanulmányban (1975) helyenként említett ’hosszú időtartam’ jelentésmozzanat kapcsán duratív akcióminőséget is feltételeztem (ide tartozott volna a frekventatív akcióminőséget is képző *voźiñi* ’tart, fog’ modifikátor kivételével az összes), ám ennek felvételét végül elvettem, éppen amiatt, hogy duratív akcióminőségű események egyfajta felfogás szerint lehetnek perfektívek is (amennyiben határpontosak), és csak a „duratív, nem határpontos akcióminőség” megjelöléssel tartom lehetségesnek (egyes elméletek duratív akcióminőségen kizárólag ez utóbbi jelentést értik). Az imperfektív

aspektus képzése tehát általában nem akcióminőség-képzésen keresztül valósul meg; kivételt csak a frekventatív akcióminőség képez, részben a modifikátorok frekventatív képzős alakjaival létrehozva.

b) Akcióminőség-jelentés + aspektuális jelentés: *vožinī* 'tart, fog': *žuḡisa vožinī* 'üt (gyakran), ütöget'; *bižilinī*: 'futkos': *utčasa bižilinī*: 'keresgél' (tkp. 'keresve futkos').

2. Perfektív aspektust kifejező páros igék

a) Akcióminőség-jelentés + perfektiválás

α) rezultatív akcióminőség (a cselekvés, folyamat végpontjára, eredményére utal): *vuttinī* 'szállít, visz, jut valameddig': *leštisa vuttinī* 'megcsinál, elkészít' (tkp. 'készítve visz/jut'), *arasa vuttinī* 'learat' (tkp. 'aratva visz/jut'); *biđtinī* 'befejez': *šiisa biđtinī* 'megesz' (tkp. 'éve befejez') ~ mar. *kočkān pātaraš* 'uaz'; *biđestinī* 'befejez': *nullisa biđestinī* 'elszállít, elvisz' (tkp. 'szállítva befejez'); *biřinī* 'meghal, elfogy, véget ér': *vijasa biřinī* 'elfolyik' (tkp. folyva elfogy); *biđmīnī* 'elfogy, véget ér': *izilisa biđmīnī* 'feloldódik (pl. cukor)' (tkp. 'örldöve elfogy'); *kuštīnī* 'dob': *vijsa kuštīnī* 'megöl' (tkp. 'ölve dob'); *baštīnī* 'vesz': *liđžisa baštīnī* 'elolvas (tkp. 'olvasva vesz') (saját magának); *iškaltisa baštīnī* 'kitép, kiránt, kihúz (tkp. 'húzva, tépve vesz') (saját magának); *keltīnī* 'hagy': *gožtisa keltīnī* 'leír' (tkp. 'írva hagy'), *vijsa keltīnī* 'megöl' (tkp. 'ölve hagy'); *išīnī* 'eltűnik': *telžisa išīnī* 'eloszlik' (tkp. 'oszolva eltűnik');

β) terminatív (rezultatív): *šotīnī* 'ad': *kīržasa šotīnī* 'élenek' ('énekelve ad') ~ mar. *muralten puas* 'uaz';

γ) inchoatív akcióminőség (a cselekvés kezdetét fejezi ki): *ležinī* 'enged': *kīržasa ležinī* 'énekelni kezd, dalra fakad' (tkp. 'énekelve enged') ~ mar. *muralten koltaš* 'uaz';

δ) delimitatív-deminutív akcióminőség ('kis ideig, csökkentett intenzitással csinál valaki valamit'): *baštīnī* 'vesz': *ižisa baštīnī* 'alszik (tkp. 'aludva vesz') (egy kicsit)'; *kīlliša baštīnī* 'fekszik (tkp. 'fekve vesz') (egy kicsit)';

ε) intenzív akcióminőség (a cselekvés, folyamat túlzott mértékét jelzi): *biřinī* 'meghal, elfogy, véget ér': *kīnmīsa biřinī* 'halálra fagy, agyonfagy' (tkp. 'fagyva meghal'), *šiškisa biřinī* 'agyoneszi magát' (tkp. 'éve meghal').

b) Irányjelentés (a modifikátor a mozgás irányát jelöli) + perfektiválás: *koškīnī* 'elmegy': *potīsa koškīnī* 'kimegy' (tkp. 'kimenve elmegy'); *lobžisa koškīnī* 'elrepül' (tkp. 'repülve elmegy') ~ mar. *čonešten tolaš* 'uaz'; *liktīnī* 'jön': *ujasa liktīnī* 'ideúszik' (tkp. 'úszva jön'); *vuiṇī* 'érkezik': *mīnīsa vuiṇī* 'megérkezik' (tkp. 'menve érkezik'); *ponīnī* 'tesz, helyez': *ošisa ponīnī* 'felakaszt' (tkp. 'akasztva tesz'); *kuštīnī* 'dob': *iškaltisa kuštīnī* 'kitép, kihúz' (tkp. 'kihúzva, kitépve dob'); *potīnī* 'kimegy': *bižisa potīnī* 'kifut' (tkp. 'futva kimegy') ~ mar. *kuržan lektaš* 'uaz', *lobžisa potīnī* 'kirepül' (tkp. 'elrepülve kimegy'), *biřektisa potīnī* 'felforr' (tkp. 'forrva kimegy');

pottĩnĩ 'kivisz': *ullasa pottĩnĩ* 'kikerget' (tkp. 'űzve kivisz'); *pĩrĩnĩ* 'bemegy': *biźĩsa pĩrĩnĩ* 'befut' (tkp. 'futva bemegy'); *pĩrtĩnĩ* 'bevisz': *ullasa pĩrtĩnĩ* 'bekerget' (tkp. 'űzve bevisz'); *vaűkĩnĩ* 'ereszkedik': *lobźĩsa vaűkĩnĩ* 'leszall' (tkp. 'repűlve ereszkedik'); *gĩlźĩnĩ* 'elkotródik, elsiklik': *ujasa gĩlźĩnĩ* 'elűszik' (tkp. 'űszva elkotródik'); *sultĩnĩ* 'felall': *tetűĩsa sultĩnĩ* 'felugrik' (tkp. 'ugorva felall').

A perfektiváló modifikátorok aspektuális szerepe tehát általában akciominőség-képzés segítségével valósul meg, illetve irányjelentéssel is rendelkezhetnek a perfektiváló funkció mellett, az imperfektív aspektus pedig megvalósulhat akciominőség-képzéssel is, de a tisztán imperfektiváló funkciójú segédigék a jellemzőbbek. További vizsgálatot igényel annak feltárása, hogy a perfektívek közül léteznek-e „tisztán” aspektusképző, tehát perfektív aspektust akciominőség-képzés nélkül kifejező páros igék. Annyit azonban megjegyezhetünk, hogy a perfektiváló funkciók nagyon hasonlóak a magyar igekötőkéihez, melyek három alapvető funkciója: 1. perfektiválás 2. akciominőség-képzés + perfektiválás 3. összetételi funkció + perfektiválás (igekötős mozgásigék, melyek megőrizték eredeti határozói jelentésüket is) (KIEFER 2006: 48).

C) Néhány statisztikai megállapítás ■ A leggyakrabban előforduló modifikátor a regényben (MATVEJEV 2005) a perfektiváló *koűkĩnĩ* 'elmegy' (14 előfordulás 10 igéből képzett igenévvel), míg az újságcikkekben az imperfektív aspektust képző *ulĩnĩ* 'el' (9 előfordulás 9 igéből képzett konverbummal), ám a perfektiváló modifikátorok közül a leggyakoribb a cikkekben is a *koűkĩnĩ* (4 előfordulás négyféle konverbummal), a regényben pedig a leggyakoribb imperfektív modifikátor az *ulĩnĩ* (6 előfordulás ötféle határozói igenévvel).

A produktív képzőt nem tartalmazó modifikátorok számának, páros igés szerkezetekben való előfordulásának vizsgálata során a következő eredményre jutottam:

1. TÁBLÁZAT A modifikátorok, páros igék előfordulási arányai

Gyakoriság	MATVEJEV 2005 (220 oldal)		Invoűo 2003 (37 oldal)	
	Imp.	Perf.	Imp.	Perf.
Tűpus/modifikátor	11 (39,3%)	17 (60,7%)	6 (46,2%)	7 (53,8%)
Pėldány/páros ige	23 (31,5%)	50 (68,5%)	15 (46,9%)	17 (53,1%)

A modifikátorok közül a regényben a perfektívek jelentősen magasabb számúnak bizonyultak mind típusukban, mind előfordulásukban, a folyóiratnál viszont közel azonos számban jelennek meg a folyamatos és befejezett modifikátorok, illetve azok előfordulásai. További következtetések levonása nagyobb korpusz elemzése után tartható megalapozottnak, de a fenti számok alapján feltételezhetjük, hogy a korpusz nagyságának növelésével a perfektív párosige-előfordulások száma az imperfektívékéhez képest nagyobb arányú lesz.

D) A magyar „páros igék” ■ Megjegyzendő, hogy egyes magyar határozói ige-neves szerkezetek a fenti páros igékhez hasonlóan látszanak működni, tehát az utótagjuk aspektuális jelentést is hordoz. Olyan konverbumos szerkezetekre gondolhatunk itt, mint például a *sírva fakad*, *állva marad*, *imádkozva tölt*, *nyitva tart* típusú szerkezetek. HORVÁTH (1991) a határozói igenév vonzatként való megjelenése kapcsán ezeken kívül említi még a *zokogva fakad*, *zokogva robban*, illetve a hapaxnak tekinthető *nevetve elpukkan*, *kacagva buggyan*, *állva kívül szerkezeteket* is, melyek utótagja véleményem szerint aspektuális jelentésű: a *tölt*, *tart*, *marad* utótagú határozói ige-neves szerkezetek a határozói igenévvel kifejezett cselekvés folyamatos aspektusát fejezik ki, míg a *fakad*, *robban*, *buggyan* utótagúak inchoativitást, tehát perfektív aspektust.

Összehasonlítva a fenti szerkezeteket az udmurt, mari páros igékkel, látható, hogy például a magyar *fogva tart* második tagja ugyanúgy imperfektív aspektust fejez ki ige-neves szerkezetben, mint az udmurt *vožini* 'tart, fog' modifikátor, és a magyar szerkezetnek az általam vizsgált korpuszban pontos udmurt megfelelőjére is találtam példát: *kutisa vožini* 'fogva tart'. A különbség a két szerkezet között az, hogy az udmurt szerkezet 'kézben fog', míg a magyar 'elfogott állapotban tart' jelentésű, tehát a magyarban a lexikai jelentést elsősorban a finit igealak adja (ám lexikai jelentése mellett folyamatosságot is kifejez), és a határozói igenév a határozói körülményt, míg az udmurtban elsősorban a határozói igenév adja a szerkezet fogalmi jelentését. A *berdonen peštisa koškinj* 'sírással fakadva elmegy' ugyan szerkezetileg nem pontos párhuzama a magyar *sírva fakad* szerkezetnek, de a *peštini* 'fakad' ige ugyanúgy megtalálható benne, mint a magyarban, ahol a *sírva* határozói igenév perfektív aspektusát határozza meg a *fakad* ige (inchoatív akcióminőségen keresztül).

A kérdés további vizsgálatokat, nagyobb korpusz elemzését igényli mind a magyar, mind az udmurt és a mari példák tekintetében. Azt is elképzelhetőnek tartom, hogy a magyarban meglévő nem nagy típusgyakoriságú szerkezetek másodlagos permi érintkezés következményei, de közvetlenül az ótörökből való eredeztetésük is éppúgy lehetséges.

5. A grammatikalizáció folyamatának okai, lefolyásának módja ■ A grammatikalizáció felfogható olyan folyamatként, melynek során egy lexikális jelentésű (autoszemantikus) elemből pusztán grammatikai jelentésű (szinszemantikus) elem válik, vagy egy grammatikai egység még grammatikaibb funkciót vesz fel (HIMMELMANN 2004: 31), akár úgy is, hogy csak kommunikatív szerepe értékelődik át (lásd ang. *going to*) és fonológiai alkata nem változik, de gyakoribb, hogy egy önálló szóból adpozitum (segédszó) vagy affixum keletkezik. Ennek lehetnek fokozatai, de közös bennük, hogy csökken az elem szintaktikai önálló-

sága és ezzel egy időben növekszik más nyelvi egységtől való függősége, gyakran fonetikailag is alkalmazkodik hozzá (FORGÁCS 2003: 260).

BYBEE szerint a grammatikalizáció hosszú folyamat, melynek kezdeti lépcsőfoka az, hogy egy konstrukciót alkalmi jelentésében egyre gyakrabban kezdenek el használni. A gyakori használat miatt az elem specifikus szemantikai jegyeket veszít, informatív értéke csökken, és jelentése általánosabbá válik, míg ezzel egy időben szintaktikailag egyre kötöttebb lesz (BYBEE 1994: 239). A jelentés általánosulásával együtt jár a kevesebb kontextuális megkötés: egyre több kontextusban jelenik meg a grammatikalizálódó elem, ami még gyakoribb használatához vezet (TANOS 2008: 555–6).

A) Alaki redukció a páros igék esetében ■ A legkorábbi magyar igekötők eredetileg határozószók voltak, melyek mozgást jelentő igékhez kapcsolódtak, először szintagmát, majd összetételt alkotva, affixummá válva: 1. önálló szó > 2. kötött szintagma része > 3. összetétel része > 4. affixum (alapigéjétől nem elválaszthatatlan) (KIEFER 1996: 266–7). Az udmurt és mari páros igék finit igealakjai ezzel szemben eredetileg fogalmi jelentéssel bíró igealakok, melyek a határozói igeveves alakokkal egy szintagmát alkottak, nem váltak összetétellé, a modifikátorból nem vált affixum sem: a grammatikalizációs folyamat az igekötőkhöz képest csak a második szintig jutott, azaz a két szó szó szerkezetet alkot.

A páros igék két tagját prototipikus esetben nem választja el más mondatrész a mondatban, és a szórend is kötött: a határozói igenév mindig megelőzi a segédigét:

(9) (MATVEJEV 2005: 169)

<i>Taje</i>	<i>gine vožmasa</i>	<i>ule,</i>	<i>leša</i>	<i>skal</i>
ez: ACC	PRT vár: CONV	él: PRSSG3	PRT	tehén

‘Csak ezt várja (tkp. ‘várva él’), úgy tűnik, a tehén’

Emellett azonban állhat közöttük tagadó ige és partikula is:

(10) (i. m. 171)

<i>Valasa</i>	<i>no</i>	<i>ej</i>	<i>vutti,</i>	<i>kijtčj telžid</i>
ért: CONV	PRT	NEG: PST1SG1	jut: PST1SG1	hova tűnik: PST1SG2

‘Meg sem értettem (tkp. ‘értve is nem jutottam’), hova tűntél’

A magyar igekötők esetében épp e fent említett tulajdonság miatt vélik úgy, hogy nem valódi prefixumok (vö. például KIEFER–LADÁNYI 2000: 457), hisz ezek szintaktikailag szétválaszthatók az igéjüktől, és a páros igékhez hasonlóan ilyenkor állhat közöttük tagadószó és partikula is.

102

3. Az eredeti lexikális jelentés még inkább elhomályosul: *žugiškisa kiļļinī* 'verekszik' (tkp. 'verekedve fekszik'), *peštīša kiļļinī* 'főz' (tkp. 'főzve fekszik'), *pižīša pukinī* 'folyik' (tkp. 'folyva ül'), *kēsektīša koškīnī* 'elsápad' (tkp. 'elsápadva elmegy'), *leštīša vuttinī* 'megcsinál' (tkp. 'készítve visz/jut'), *valasa vuttinī* 'megtért' (tkp. 'értve visz/jut').

A modifikátorok absztraktsági foka azonban csak az egyszerűség kedvéért írható le egy háromfokozatú csoportosítással, mert az valójában meglehetősen széles skálán mozoghat, attól függően, hogy az eredeti lexikai jelentésük mennyiben hatja át a páros igés szerkezetet. Ez nem feltétlenül az egyes modifikátorok általános absztraktsági fokát jelenti, hiszen a páros ige előtt álló, prototipikus esetben a páros ige lexikális jelentését adó határozói igenévtől is függ a modifikátor absztrahálódási foka: ez éppen a fent említett kontextus-kiterjesztési folyamattal áll kapcsolatban. Az adott modifikátor ugyanis bizonyos adott környezetben, határozói igenév mellett válik általánosabb jelentésűvé: ezekben még jobban megőrzi eredeti lexikális jelentését. Egy idő elteltével egyre több kontextusban kezdik el használni az eredeti kontextusban kialakult általánosabb jelentésének használatával: így a jelentése ezekben még absztraktabbá válik oly módon, hogy a gazdaosztály kiterjesztésével olyan gerundiumok mellett is előfordulhat, mely eredeti jelentéséből nem következne egyértelműen. A grammatikalizációs ösvény így a mai, különböző mértékben grammatikalizálódott alakok és a tipológiai releváns adatok figyelembe vételével még a korai nyelvmlékek hiánya esetén is jó eséllyel feltárható: a szinkroniában jelen lévő stádiumok segítségével így a diakrón folyamatra is ráláthatunk.

A helyváltoztatást kifejező elemek grammatikai kategóriajelölökké válása a grammatikalizáció tipikus esete (lásd NICOLLE 2007: 48). A legősibb magyar igeekötők például eredetileg irányjelentéssel rendelkező határozószók voltak; az udmurt modifikátorok esetében is gyakori a helyváltoztatást, mozgást kifejező igék grammatikalizálódása: főként az imperfektív aspektust képzők és a perfektív aspektust jelölők közül az irányjelentéssel is rendelkező segédigék fejeznek ki mozgást, helyváltoztatást (pl. *ullasa pottini* 'kikerget' – tkp. 'űzve kivisz').

A szemantikai átvértelődés folyamata az irányjelentéssel rendelkező modifikátorok esetében a következő: először a páros igék mindkét tagja fogalmi jelentéssel bírt, ám szintagmát alkotva pluszjelentésre tettek szert. A következő lépcsőfok az, hogy a páros ige utótagja kezdi elveszíteni eredeti fogalmi jelentésének az irányjelentésen kívüli mozzanatát, és irányjelentése, aspektusképzése előtérbe kerül. A folyamat végpontja, amikor a második tagnak kizárólag viszonyjelentése van, aspektusmódosító szerepe: 1. mindkét ige lexikális jelentéssel bír > 2. a finit ige irányjelentése erősödik a fogalmi jelentéssel szemben, és absztrahálódik: aspektusképzés, akcióminőség-képzés > 3. a második tag teljesen elveszíti eredeti fogalmi jelentését, modifikátorrá válik.

A harmadik fokozatra való eljutás nehézkes az udmurt modifikátorok esetében, hiszen ahhoz az eredeti fogalmi jelentésnek teljesen el kell homályosulnia. A magyar igeekötők absztrahálódásának kezdetét az jelzi, hogy az igeekötő egy idő után már nem mozgást jelentő igékhez is hozzájárult: minél többféle igéhez járulhat tehát az adott modifikátor, annál valószínűbb az eredeti fogalmi jelentés elhomályosulása és a nagyobb grammatikalizálódási fok.

Az irányjelentéssel nem rendelkező modifikátorok esetében az adott ige fogalmi jelentésének egy mozzanata aspektualitást is kifejez: például a *bídtíni* 'befejez' fogalmi jelentéséből adódóan egy adott cselekvés végpontját fejezte ki, így határozói igenév mellé kerülve, azzal egy szerkezetet alkotva az igenév által kifejezett cselekvés befejezettségét kezdte el jelenteni. A modifikátor elsődlegesen tárgyas igéből képzett határozói igenév mellett áll (pl. *šiša bídtíni* 'megesz'), hiszen jelentéséből adódóan perfektiváló funkciója rezultatív akcióminőség által jön létre, és nem állhat tárgyatlan ige mellett, kontextus-kiterjesztése tehát nem nagy mértékű.

Hasonló példa a *keltíni* 'hagy' segédige, mely csak olyan környezetben fordulhat elő, ahol a cselekvésnek van eredménye, minden esetben tárgy áll mellette. A szerkezet a következő módon parafrázálható: 'valaki csinál valamivel/valakivel valamit, és aztán otthagyja'. Például *goztísa keltíni* 'leír' (tkp. 'írva hagy'); *višsa keltíni* 'megöl' (tkp. 'ölve hagy'); *logasa keltíni* 'széttapos' (tkp. 'taposva hagy').

A fenti példák kevésbé elvont jelentésűek, mint például a magyar *meg* igekötő, mely az eredeti határozói jelentése elhomályosulásával a mozgást jelentők mellett nem mozgást jelentő igéket is perfektivált, tehát gazdaosztálya kiterjesztődött. A *meg* igekötő határozói jelentése és az irányjelölő udmurt modifikátorok nem meglepő módon (vö. NICOLLE 2007, fent) könnyebben absztrahálódnak, mint az irányjelentéssel nem rendelkező *bídtíni*, *bídestíni*, *keltíni* típusú modifikátorok.

C) Kontextus-kiterjesztés és történetiség (a grammatikalizációs poliszémia diakrón vonatkozásai): néhány példa ■ Különböző határozói igenevekkel alkotott szerkezetekben ugyanaz a modifikátor tehát különböző mértékben őrzi meg, illetve veszíti el eredeti lexikális jelentését. Például a *kíllíni* 'fekszik' az esetek egy részében megőrzi eredeti jelentését, hosszan tartó, fekvő állapotban megélt állapotot fejez ki: például *ižisa kíllíni* 'alszik' (tkp. 'aludva fekszik'), viszont a *žugiškisa kíllíni* és a *peštisa kíllíni* páros igék esetében a modifikátorok eredeti 'fekszik' jelentése a tartalmi jelentést adó igenév jelentésével ebben a szerkezetben való összeférhetetlensége kapcsán ('verekedve fekszik'; 'főzve fekszik') már egyértelműen nem szűrődik bele a páros ige két tagja által adódó jelentésbe. Ez példa az úgynevezett grammatikalizációs poliszémiára: a szinkroniában különböző grammatikalizálódási fokon álló szerkezeteket találunk ugyanazzal a segédigével, így a kevésbé absztrakt és az absztraktabb szerkezetek kialakulásának feltehető sorrendjére is következtetni tudunk: a grammatikalizációs folyamat, a kontextus-kiterjesztés a kevésbé elvonttól az aspektuálisan „tisztább” esetek felé tart.

A *mīnīni* 'megy' modifikátor esetében hasonló a helyzet: az *eskeriša mīnīni* 'keres' (tkp. 'keresve megy') esetében még inkább határozói viszonyt lehet megállapítani a szerkezet tagjai között: két párhuzamosan futó cselekvésről van szó, habár a szerkezet emellett imperfektivitást is kifejez. Ugyanaz az ige a *bížisa* 'futva'

határozói igenév mellett az előzőhöz képest már nagyobb mértékben segédigei használatú: *bižisa mīnīnī* 'fut' (tkp. 'futva megy'). Ebben az esetben nem két egyidejű cselekvésről van szó (fut és megy egy időben), és például a módhatározói értelmezés is problémás, ha a *megy* elsődleges lexikai jelentését nézzük ('úgy megy, hogy fut'). A *mīnīnī* tehát itt nem azt jelenti, hogy 'megy', hanem általánosabb jelentésű: valaminek, valakinek a folyamatos mozgásban levését, végpont nélküliségét fejezi ki, tehát elsősorban imperfektív aspektust. A szemantikai általánosulással a modifikátor lexikai jelentésének bizonyos elemei háttérbe szorultak, és az aspektuális vonatkozása került előtérbe.

Mozgást, helyváltoztatást kifejező modifikátorok történetileg mozgást jelentő igékből képzett gerundiumok mellett érhetek el egy általánosabb jelentést. A változás irányát mutatja feltehetően az, hogy például a *koškīnī* 'elmegy' modifikátor szinte kizárólag mozgást jelentő igével fordul elő, nem mozgást jelentő igével nagyon ritkán. Nem helyváltoztatást kifejező igékből képzett gerundiummal összekapcsolódva abban az esetben tekinthető a grammatikalizálódás magasabb fokán álló elemnek, ha a határozói kapcsolat a szövegösszefüggés alapján kizárható: például a *(šobret bordi) jetskīsa koškīnī* '(takarót) megérint (tkp. 'érintve elmegy')' (MATVEJEV 2005: 64) esetében a szövegösszefüggés alapján egyértelműen eldönthető, hogy a gerundium nem lehet időhatározói vagy módhatározói bővítménye az igének (az alany nem távozik).

A *potīnī* 'kimegy' modifikátor példája hasonlít az előzőre: a segédige mozgásigékből képzett határozói igenevével kifelé irányuló mozgás befejezett aspektusát fejezi ki: (irányjelentést és aspektuális jelentést): például *lobžīsa potīnī* 'kirepül' (tkp. repülve kimegy'), viszont a *bīrektīsa potīnī* 'felforr' (tkp. 'forrva kimegy') *bīrektīnī* 'forr' alapigéje, ha folyadék kifelé irányuló mozgását fejezi is ki, alapvetően nem mozgásige, így a *potīnī* használati köre, kontextusa bővülni látszik, és ezáltal absztrahálódási foka nő.

6. Összegzés; további lehetséges kutatási irányok ■ A fentiekben a páros igék aspektuális szerepét, grammatikalizálódását, kontextus-kiterjesztési folyamatát vizsgáltam. Nem tűztem ki célul az egyéb aspektuskifejező eszközök vizsgálatát (a kérdésről bővebben lásd HORVÁTH 2011). Aspektus, illetve aspektusképző szerepű akcióminőség jelölésében a már említett képzőkön kívül múlt időben például az udmurtban többfajta (a mariban pedig minimum egy) összetett igeidő is részt vesz. Az általam vizsgált újságcikkekben (Invožo 2003) az imperfektív (és esetenként progresszív) aspektust képző múlt idejű (úgynevezett duratív praeteritumú) alakok és a múlt idejű folyamatos páros igék gyakoriságának vizsgálatakor hatféle imperfektív modifikátor összesen 15 előfordulásával szemben 17 imperfektív múltidő-előfordulást találtam. Ezen előzetes vizsgálatok alapján tehát a múlt idejű alakok aspektusképző szerepe az udmurt irodalmi nyelvben legalább

A jövőben a korpusz kiszélesítésével, egyes kérdések kapcsán kérdőíves vizsgálatokkal többek között az effajta jelenségeket tervezem megvizsgálni, továbbá azt, hogy az egyes modifikátorok hányféle határozói igenév mellett állhatnak, mennyire szűrődik bele ezekbe a modifikátorok eredeti jelentése, és milyen gyakoriak az egyes szerkezetek.

FORRÁSOK

МАТВЕЈЕВ, SERGEJ [Матвеев, Сергей] 2005. Чорыглэсь лушкам кылбурангъёс. [Haltól lopott történetek.] Удмуртия Издателство, Ижевск.

A HIVATKOZOTT IRODALOM

- BACHE, CARL – BASBØLL, HANS – LINDBERG, CARL-ERIK szerk. 1994. *Tense, Aspect and Action. Empirical and Theoretical Contributions to Language Typology*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- BACHE, CARL 1994. Verbal categories, form-meaning relationships and the English perfect. In: BACHE–BASBØLL–LINDBERG szerk. 1994: 43–60.
- BAKRÓ-NAGY MARIANNE – BÁNRÉTI ZOLTÁN – É. KISS KATALIN szerk. 2001. Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Kiefer Ferenc tiszteletére barátai és tanítványai. Osiris Kiadó, Budapest.
- BERECZKI GÁBOR 1998. A Volga–Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: KISS–KLIMA szerk. 1998: 179–207.
- BERECZKI GÁBOR 2002. A cseremis nyelv történeti alakzata. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- BERTINETTO, PIER MARCO – DELFITTO, DENIS 2000. Aspect vs. Aspectuality: Why they should be kept apart. In: DAHL szerk. 2000: 189–227.

- BISANG, WALTER – HIMMELMANN, NIKOLAUS P. – WIEMER, BJÖRN szerk. 2004. What makes grammaticalization? A Look from its Fringes and its Components. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- BYBEE, JOAN 1994. The grammaticization of zero: Asymmetries in tense and aspect systems. In: PAGLIUCA szerk. 1994: 235–54.
- BYBEE, JOAN 2003. Mechanisms of change in grammaticization. In: TOMASELLO szerk. 2003: 145–67.
- CAMPBELL, LYLE 1998. Hystorical linguistics. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- CHAJDZE, M. P. [Чхайдзе, М. П.] 1967. О Происхождении и функциях марийских и удмуртских спаренных глаголов. Вопросы финно-угорского языкознания. Удмуртия Издательство, Ижевск. IV: 247–59.
- COMRIE, BERNARD 1976. Aspect. Cambridge University Press, Cambridge.
- DAHL, ÖSTEN szerk. 2000. Tense and Aspect in the Languages of Europe. Typology of Languages in Europe. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- DÉR CSILLA ILONA 2008. Grammatikalizáció. Nyelvtudományi Értekezések 158. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DRIUSSI, PAOLO 1992. Paired Verbs – Serial Verbs in Cheremis. Finnish-Ugrische Mitteilungen 16: 59–115.
- EGG, MARKUS 1994. Aktionsart und Kompositionalität. Studia Grammatica XXXVII. Akademie Verlag, Berlin.
- FORGÁCS TAMÁS 2003. Lexikalizálódási és grammatikalizálódási folyamatok frazeológiai egységekben. Magyar Nyelv 259–73.
- GÉCSEG ZSUZSANNA szerk. 2011. LingDok 10. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai. JATEPress, Szeged.
- GIVÓN, TALMY 2001. Syntax. Vol. I. Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- HIMMELMANN, NIKOLAUS P. 2004. Lexicalization or grammaticization? Opposite or orthogonal? In: BISANG–HIMMELMANN–WIEMER szerk. 2004: 21–42.
- HONTI LÁSZLÓ 2005. Uráli „páros igék”. Folia Uralica Debreceniensia 12: 33–45.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 1991. Mindig szabad bővítmény a határozói igenév? Magyar Nyelv 65–8.
- HORVÁTH LAURA 2011. Páros igék és szerepük az aspektualitásban. Aspektus és akcióminőség az udmurt nyelvben. In: GÉCSEG szerk. 2011: 61–85.
- KARAKULOVA, M. K. – KARAKULOV, B. I. [Каракулова, М. К. – Каракулов, Б. И.] 2001. Сопоставительная грамматика русского и удмуртского языков. Ижевск.
- KELMAKOV, V. K. [Кельмаков, В. К.] 1975. Спаренные глаголы в удмуртском языке. Вопросы удмуртского языкознания. Ижевск III: 90–105.
- KIEFER FERENC – LADÁNYI MÁRIA 2000. Igekötők. In: KIEFER szerk. 2000: 453–519.
- KIEFER FERENC 1996. Az igeaspektus areális-tipológiai szempontból. Magyar Nyelv 257–68.
- KIEFER FERENC 2006. Aspektus és akcióminőség különös tekintettel a magyar nyelvre. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KIEFER FERENC szerk. 2000. Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KISS GABRIELLA – KLIMA LÁSZLÓ szerk., RÉDEI KÁROLY vál. 1998. Ünnepi könyv Bereczki Gábor 70. születésnapja tiszteletére. Urálistikai Tanulmányok 8. Kel–Print Kiadó, Budapest.

- KLUMPP, GERSON 2005. Igékből grammatikalizálódott aspektusjelölés a kamasszban. In: OSZKÓ-SIPOS szerk. 2005: 195–206.
- LADÁNYI MÁRIA 2001. Szempontok a morfológiai produktivitas megállapításához. In: BAKRÓ-NAGY-BÁNRETI – É. KISS szerk. 2001: 232–46.
- MAKSIMOV, S.A. – MOJSIO, ARTO [Максимов, С.А. – Мойсио, Арто] 2003. Из опыта контрастивного исследования глагольного временного дейксиса финского и удмуртского языков. In: SUIHKONEN-COMRIE szerk. 2003: 279–96.
- NICOLLE, STEVE 2007. The grammaticalization of tense markers: A pragmatic reanalysis. In: SAUSSURE-MOESCHLER-PUSKAS szerk. 2007: 47–65.
- OSZKÓ BEATRIX – SIPOS MÁRIA szerk. 2005. Uráli grammatizáló. Budapesti Uráli Műhely 4. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- PAGLIUCA, WILLIAM szerk. 1994. Perspectives on grammaticalization. Benjamins, Amsterdam-Philadelphia.
- PAJUNEN, ANNELI szerk. 2000. Näkökulmia kielitypologiaan. SKS, Helsinki.
- POMOZI PÉTER 2002. Cseremisiz-magyar nyelvhasonlítás. Budapesti Finnugor Füzetek 17. ELTE BTK Finnugor Tanszék – Numi Tórem Finnugor Alapítvány, Budapest.
- SAUSSURE, LOUIS – MOESCHLER, JACQUES – PUSKAS, GENOVEVA szerk. 2007. Tense, Mood and Aspect. Theoretical and Descriptive Issues. Rodopi B. V., Amsterdam – New York.
- SUIHKONEN, PIKKO – COMRIE, BERNARD szerk. 2003. International Symposium on Deictic Systems and Quantification in Languages Spoken in Europe and North and Central Asia. Izsevszk.
- SVANTESSON, JAN-OLOF 1994. Tense, mood and aspect in Kammu. In: BACHE-BASBØLL-LINDBERG szerk. 1994: 265–77.
- TANOS BÁLINT 2008. Joan Bybee nyelvmelete. In: TOLCSVAI NAGY-LADÁNYI szerk. 2008: 537–66.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR – LADÁNYI MÁRIA szerk. 2008. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TOMASELLO, MICHAEL szerk. 2003. The new psychology of language. Cognitive and Functional Approaches to Language Structure. Vol. 2. Lawrence Erlbaum, New Jersey – London.
- YLIKOSKI, JUSSI 2000. Konverbeistä ja konverbirakenteista. In: PAJUNEN szerk. 2000: 214–45.

A SZÁRMAZÁSI NYELV MINT TERMINUS TECHNICUS

– A SZÁRMAZÁSI NYELV FOGALMA ÉS KUTATÁSA¹

‘LANGUAGE OF ORIGIN’ AS A TERM – THE CONCEPT AND ITS RESEARCH ■ The paper seeks to define the concept of ‘language of origin’, the definition of which is necessary to answer the methodological and linguistic questions to facilitate the teaching of Hungarian as a language of origin. The article analyses that new linguistic category in relation to the mother tongue and bilingualism, and in reference to the individual and the society. The author surveys the possible methods of its research in the following fields: sociolinguistics, pragmatics, cognitive linguistics and psycholinguistics, and presents available research results.
■ marta_illes@hotmail.com

109

1. Bevezetés ■ A származási nyelv fogalmának meghatározása, annak szükségessége már doktori tanulmányaim kezdetén egyértelmű volt számomra. Doktori dolgozatom tervezett címe: A magyar mint származási nyelv oktatásának nyelvtudományi és módszertani kérdései. A németországi magyar szórvány gyermekeinek második nyelve.

Első olvasásra a cím meglehetősen tág tartalmat sejtet. Amikor jelentkeztem a doktori iskolába, úgy gondoltam, hogy ez a témamegjelölés a megfelelő, pontosan azért, mert minden belefér, tanulmányaim során még változtathatok rajta. Mivel a származási nyelv kérdésköre kevésbé kutatott terület, a kutatás megkezdése előtt a módszereket kell számba vennünk, értékelnünk. Ennek ismeretében ma már korántsem tartom a témamegjelölést elnagyoltnak, hiszen a tudományos alapok lefektetéséhez meg kell vizsgálnunk és be kell mutatnunk a lehetséges szempontokat adó diszciplínákat, hogy közülük kiválaszthassuk azokat, melyek segítségével megkezdhetjük a munkát.

2. A fogalom meghatározásának szükségességéről ■ Ahhoz, hogy egy nyelvet tanítsunk, mindenekelőtt ismernünk kell magát a nyelvet, valamint tanításának és tanulásának módszertanát. Amikor például magyar anyanyelv-pedagógiáról beszélünk, tisztában vagyunk azzal, mi a magyar nyelv, mit jelent az anyanyelv

In: *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain. A 6. Félúton konferencia, ELTE BTK, 2010. október 7–8. Szerk. PARAPATICS ANDREA. Budapest, 2012. ELTE Eötvös Kiadó / Talantum 2./, 109–120. o.*

.....
¹ Köszönöm szépen Kiss Jenő, Molnár Judit és Szili Katalin segítő megjegyzéseit.

és a pedagógia. Tudjuk azt is, hogy tanításához két személyre van szükségünk: egy magyar anyanyelvű tanulóra és egy (magyar anyanyelvű) magyartanárra, aki jártas a magyar anyanyelv-pedagógia módszertanában. Az idegen nyelvnél hasonló a helyzet: szükséges egy, a nyelvet nem (vagy csak részben) beszélő tanuló, valamint egy pedagógus, aki ismeri (beszéli) a nyelvet és gyakorlott annak oktatásában. A magyar mint idegen nyelvnél a tanárok rendszerint a második esetben is anyanyelvi tanárok.

A magyar mint származási nyelv tanításához szintén két félre van szükségünk: egy magyar nyelvi kompetenciákkal rendelkező tanulóra, akinek a magyar az (egyik) első(ként megtanult) nyelve, és aki makrokörnyezetében (a társadalomban, így az iskolában) nem a magyar nyelvet beszéli, illetve egy (magyar anyanyelvű) pedagógusra, aki ismeri és rendszeresen használja a magyar nyelvet, valamint tudja a magyart mint származási nyelvet tanítani.

Amint azt doktori dolgozatom tervezett címében is láthatjuk, a nyelvtudományi kérdések megelőzik a módszertaniakat. A módszertani kérdések megválaszolásához ugyanis előbb feleletet kell adnunk a nyelvészeti jellegű problémákra, vagyis a tanulási és tanítási stratégiák kidolgozásához meg kell határoznunk a származási nyelv fogalmát és le kell írunk a nyelvhasználat sajátosságait.

Jelen dolgozatomban kísérletet teszek a fogalom tisztázására, bemutatom az általam lehetségesnek tartott kutatási módszereket, valamint azokat, amelyeknek alkalmazásával már eredményekhez jutottam.

3. Fogalom a fogalmak tengerében, avagy kísérlet az új nyelvészeti terminus meghatározására ■ A származási nyelv (vagy származásnyelv) elnevezés nem új keletű a magyar nyelvészetben, pontos meghatározásról azonban még nem beszélhetünk. A probléma már az elnevezés több lehetséges formáját látva is kirajzolódik: a szakirodalom hol így, hol úgy használja. A fogalom jelölésére én a származási nyelv szintagmát használom a származásnyelv összetett szó helyett. Az idegen nyelv jelzős szintagmához hasonlóan, a származási nyelv kifejezéssel a nyelv funkcióját, a beszélőnek a nyelvhez való viszonyát kívánom meghatározni. Vegyes házasságban született gyermeknek két származási nyelve van, ezek közül az egyik vagy mindkettő az anyanyelve. Emellett a kisebbség nyelvét is felhozhatom még példának, hiszen itt sem kisebbségnyelvről, hanem a magyarról mint a kisebbség nyelvéről, tehát kisebbségi nyelvről beszélünk.

Egyes nyelvészek a származási nyelvet az idegen nyelvekhez sorolják, mások a származási ország nyelvével azonosítják. SZÉPE GYÖRGY (idézi GIAY 2006: 69) a származási nyelvet idegen nyelvként határozza meg. NÁDOR ORSOLYA (2007: 47) az anyanyelv egy alacsonyabb fokozataként használja. ÉDER ZOLTÁN (idézi GIAY 2006: 70) szerint a külföldön élő magyar származásúak nyelvi életében a magyar nyelv anyanyelv. GIAY BÉLA azt mondja, hogy ezt a nyelvtudási módot már nem jellemzi az anyanyelvi teljesség: „Ez a forma a kulturális hatások, a rokoni kapcsó-

latok eredményeképpen specifikus vonásokat hordoz, melyek elsősorban a nyelv-országra vonatkozó ismeretekben, s a kétnyelvűség különböző fokozataiban nyilvánulnak meg” (i. m. 69). A nemzetközi szakirodalomban sem található pontos meghatározás. A német nyelvészet és a pedagógiai irodalom a származási nyelvet a bevándorlók anyanyelveként jelöli.

Amint ez a meghatározások sokféleségéből is látszik, a származási nyelv definíciója attól függ, mihez viszonyítja a kutató. Az alábbiakban megvizsgálom az egyes viszonyítási pontokat, és megpróbálok segítségükkel közös nevezőt találni.

A) Az anyanyelv vonzásában ■ Az egyén nyelvi életében megnevezünk anyanyelvet és idegen nyelvet, használjuk továbbá az első nyelv, a második nyelv stb. fogalmát. Anyanyelvünknek tekintjük azt a nyelvet, amelyet elsőként tanultunk meg (sajátítottunk el). Általában ez a származásunk, azaz szüleink nyelve. Anyanyelvünk az a nyelv, mellyel azonosulunk vagy melyet mások anyanyelvünként azonosítanak, mely nyelvet a legtöbbet használunk és a legjobban beszélünk.

Az anyanyelv meghatározásához SKUTNABB-KANGAS (1997: 13) négy szempontot nevez meg: 1. a származás, 2. az azonosulás, 3. a nyelvtudás minősége, 4. a nyelvhasználat mennyisége. Az első három minőségi, míg a negyedik mennyiségi tényező. Ezen kritériumok szerint anyanyelvünk változhat, illetve egyszerre több anyanyelvünk is lehet.

B) A származási nyelv és a két- vagy többnyelvűség – A kétnyelvűség-kutatásnak egyik területe a származási nyelv-kutatás, azaz a származási nyelv vizsgálata impliciten benne foglaltatik a kétnyelvűség-kutatásban. Amikor ugyanis a származási nyelv meghatározást az egyénre vonatkoztatom, az egyént eredendően két- vagy többnyelvűnek veszem, s nyelvei közül egy vagy kettő a szüleinek az első (vagyis anya) nyelve (vö. ILLÉS-MOLNÁR 2010a). Az egyéni kétnyelvűség vizsgálatának pszichológiai dimenzióit (a két nyelv kompetenciaszintjét, a kétnyelvűség kognitív szerveződését, az elsajátítás idejét és módját, a saját nyelvi közösségi támogatottság meglétét vagy hiányát, a két nyelv egymáshoz viszonyított státuszát, a csoporthoz tartozás tudatát és a kulturális identitást) is nagyon fontos szempontrendszernek tartom a származási nyelv kutatásában (vö. BARTHA 2005: 195).

C) A származási nyelv az egyén vonatkozásában ■ Az egyén nyelvi életét tekintve a származási nyelvet az anyanyelv és az idegen nyelv között mint harmadik kategóriát jelölöm. A magyar nyelv a Németországban nevelkedő többedik generációs magyarok nyelvi életében legkésőbb az iskolás kortól a második helyre kerül. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy megszűnik az egyén származása, illetve hogy nem azonosulhat a magyar nyelvvel mint anyanyelvvel. Csupán az történik, hogy az előbb felsorolt SKUTNABB-KANGAS-féle négy szempontból

legalább kettő (a legtöbbet használt és a legjobban tudott nyelv) nem érvényes rá. A vegyes házasságban születetteket nézve az érvényesség (a származás szempontjából) tovább csökken, s akkor még nem beszéltünk az azonosulásról.

A származás kapcsán például különbséget kell tennünk a biológiai és az úgynevezett „nyelvi származás” között. Mert hiába születik a gyermek magyar szülőktől, ha azok soha nem beszélnek hozzá magyarul. A magyar nyelv csak akkor jelenik meg az egyén nyelvi életében mint nem idegen nyelv, ha a magyar nyelvi kompetenciája kisgyermekkorban, a nyelv elsajátítása során alapozódik meg. Az iskoláskortól kezdve a németországi magyar diaszpóra többedik generációjának a magyar a második nyelve lesz, azonban az elsőként megtanult nyelve marad.

D) A származási nyelv a társadalom vonatkozásában ■ A származási nyelvet a társadalom vonatkozásában területi nyelvváltozatként jelölöm. Az angolszász szakirodalomban fogalomszót nem találtam, de foglalkoznak a témával. KERSWILL migráns koinének, TRUDGILL új dialektusnak nevezi a bevándorlók nyelvét (KERSWILL 2006: 2278).

A németországi magyarság nyelvét semmiképpen nem nevezhetjük koinének. A koiné több nyelvjárás elemeiből kialakult köznyelv, illetőleg a modern szociolingvisztikában az egyes pidgin nyelvek „standardizált” változata. A magyar diaszpóra tagjai nem alakítottak ki Németországban egy sajátos közvetítő nyelvet: vagy magyarul vagy németül beszélnek. Természetesen itt meg kell említenünk a kevertnyelvi változatot, melyet a diaszpóra tagjai akkor használnak, amikor tudják, hogy beszélgetőpartnerük szintén magyar–német kétnyelvű. Ez a kevertnyelvi változat leginkább a lexikai interferencia síkján érhető nyomon, s használatának módja egyéni. A magyar és a német nyelv kölcsönhatásának témája, a németnek a magyarra gyakorolt hatása (fonetikai, morfológiai, lexikai vagy szintaktikai szinten) nem tárgya a jelen dolgozatnak. A magyar diaszpóra szórvány, így az ő „köznyelvükről” már csak ezért sem lehet beszélni.

KISS JENŐNél azt olvashatjuk a Magyar dialektológiában, hogy a nyelvjárások „a nyelvnek területi alapon elkülönülő változatai, amelyek az azonnyelvi beszélők közötti megértést nem teszik lehetetlenné” (KISS 2001: 31). A németországi magyarság „nyelvváltozatát” szintén érti az anyaországi magyar. Utalva a német nyelvnek a magyarra gyakorolt hatására hozzáfűzhetjük, hogy ez függ attól, mennyire jó a magyar nyelvi kompetenciája a diaszpóra tagjának, valamint attól is, hogy (amikor a származási nyelvet beszélő magyar szókinccse hiányos) milyen a német nyelvtudása a magyar nyelvterületen élőknek. A magyar mint származási nyelv tehát a magyar nyelv egy dialektusa, esetünkben a magyar nyelv német(országi) kontaktusváltozata.

Svájcban létezik egy kerettanterv „Szülőföldi Nyelv és Kultúra” címmel. A tervet a Magyar Köztársaság Berni Nagykövetsége 2003-ban adta ki magyarul

PARRAGI LÁSZLÓ fordításában. A tanterv az embereknek, embercsoportoknak mai világunkban felgyorsult mozgásával hozza összefüggésbe ezt az új nyelvtudási módot: a származási nyelv a kivándorlók eredeti országának környezeti vagy hivatalos nyelve (PARRAGI 2003: 36).

A fentiek alapján a származási nyelvet mint (az egyik) elsőként megtanult nyelvet határozom meg, melyet tudásának fokában és használatának mértékében megelőz a makrokörnyezetnek, azaz annak a társadalomnak a nyelve, amelyben a származási nyelvet (is) beszélő egyén él.

4. A kutatási szempontokat adó diszciplínák ■ A lehetséges kutatási módszerek számbavételének kezdetekor két csoportot kívánok meghatározni: az elméleti kutatási módszerek és az empirikus kutatási módszerek csoportját. A származási nyelv fogalmának meghatározásakor elsősorban elméleti kutatásra van szükségünk, melyhez természetesen lényeges szempontokkal járulnak hozzá (megerősítik vagy megcáfolják) a gyakorlati kutatási eredmények. Ugyanez fordítva is érvényes: az empirikus kutatási eredményeket foglalják össze az elméleti meghatározások. Az elméleti kutatás kérdéskörét dolgozatom előző fejezeteiben tárgyaltam. A továbbiakban a gyakorlati módszerekről kívánok beszélni.

A) Szociolingvisztika – kétnyelvűség-kutatás ■ A szocio-lingvisztika módszertani eszközeivel, így nyelvhasználati kérdőívekkel, interjúkkal és hangfelvételekkel információkhoz juthatunk a németországi magyar diaszpóra nyelvi életéről, magyar nyelvtudásának és nyelvhasználatának fokáról, mértékéről egyaránt. Mindemellett informálódhatunk a magyar nyelv társadalmi elfogadottságáról, hogy mennyiben beszélhetünk egy németországi magyar nyelvközösségről, hogy zajlik a magyar nyelv tanítása, ápolása stb.

B) Pragmatika – interkulturális kommunikáció ■ A németországi magyar diaszpóra második, harmadik generációja magyar nyelvhasználatának, magyar nyelvtudásának vizsgálatakor érdekes és fontos területnek tartom annak felmérését is, hogyan használják a magyar nyelvet egy bizonyos szituációban, milyen megoldásokkal élnek az általuk ismert magyar regiszter és az adott szituációban a magyarországi beszélők által nem használt (azonban lehetséges), illetőleg a német kifejezések közül. Más felmérésben azt is vizsgálnám, képesek-e és milyen típusú illokúciók létrehozására képesek, illetve milyenekre nem.

C) Kognitív nyelvészet ■ A kognitív nyelvészet egyik legfontosabb feladatának a természetes nyelv metaforarendszerének a leírását tekinti, mely befolyásolja a nyelvhasználók világlátásának a módját. Különböző tesztekkel, feladatlapokkal, irányított interjúkkal válaszokat kaphatunk számos kérdésre: milyen mértékben,

mennyire alkalmazzák, illetve tudják-e alkalmazni a magyar diaszpóra iskoláskorú tagjai a beszédükben és a gondolkodásukban a magyar nyelv metaforarendszerét, kapcsolódik-e a magyar nyelv metaforarendszere, és ha igen, hogyan, milyen mértékben a német nyelv metaforarendszeréhez stb.

D) Pszicholingvisztika ■ A pszicholingvisztika a nyelv és az elme között meglévő összefüggéseket kutatja. A nyelvelsajátítás, a memória és a nyelvi feldolgozás (receptió – produkció) folyamatainak, a mentális lexikonnak a leírása szintén egy lényeges szempont a kétnyelvűség-kutatásban, s ezen belül a magyar–német kétnyelvűek nyelvhasználatának vizsgálatakor, amikor is a kétnyelvűek domináns nyelve és egyben a makrokörnyezet nyelve a német.

5. A kutatási eredmények ■ Dolgozatom záró fejezetében kutatási módszereimet mutatom be. 2006 óta foglalkozom Németországban élő magyar (származású) tanulók magyar nyelvi és kulturális fejlesztésével, 2007 óta a németországi magyar diaszpóra nyelvhasználatával. Gyűjtésemet az alábbi példákkal szemléltetem.

A) Névтан ■ 2008 decemberében a világhálón indítottam útjára egy kérdőívet a névтан tárgyában. Arra voltam kíváncsi, milyen neveket viselnek a németországi magyarság legfiatalabb tagjai (ILLÉS-MOLNÁR 2009). A kérdőívet a névadó szülőknek címeztem. A másik forrás szintén egy felmérés volt. A 2009 márciusában ugyancsak az internetes levelezőlistákon, valamint postai úton szerteküldött adatlapok segítségével a németországi magyarság nyelvhasználati szokásairól kívántam képet rajzolni (ILLÉS-MOLNÁR 2010a, 2010b). A szülőknek címzett adatlap 54 kérdéséből egyben a gyermekek keresztnévei után és a névadás motivációjáról tudakozódtam. Mivel a névhasználat a nyelvhasználat része, kutatása érdekes

1. TÁBLÁZAT *A németországi magyar diaszpóra névtípusainak eloszlása életkor szerint 2009 májusában Németországban (ILLÉS-MOLNÁR 2010c: 63)*

	0–18/19 év	19 évnél idősebb
Magyar eredetű vagy magyaros hangzású nevek	142 (44%)	37 (64%)
A két keresztnév közül az egyik magyar vagy magyaros hangzású	33 (10%)	8 (14%)
Magyarországon is gyakori idegen eredetű (nemzetközi) nevek	48 (15%)	3 (5%)
Német vagy egyéb (nem magyaros hangzású) nevek	100 (31%)	10 (17%)
Összesen	323 fő	58 fő

2. TÁBLÁZAT *A szülők nyelvhasználata, amikor gyermekeikkel beszélnek
2009 májusában Németországban (ILLÉS-MOLNÁR 2010a: 67)*

	Szinte mindig magyarul beszél	Kb. 50%-ban magyarul beszél	Alkalmanként magyarul beszél	Egyáltalán nem beszél magyarul	
Magyar (anyanyelvű) anya	133	8	8	2	151
Nem magyar (anya- nyelvű) anya	1	1	1	10	13
Magyar (anyanyelvű) apa	73	3	10	5	91
Nem magyar (anya- nyelvű) apa	1	2	15	54	72
Összesen	208	14	34	71	

és színes pont a németországi magyarság nyelvhasználati szokásainak felmérésében. Ezzel egyidejűleg az érzelmi azonosulásról is képet kapunk. A két felmérésben összesen 381 névadásról nyilatkoznak a szülők. A keresztnév választásának indokaként a magyarság felmutatása mellett a sikeres integráció szándéka egyaránt szerepel (ILLÉS-MOLNÁR 2010c.)

115

B) Nyelvhasználat ■ Az előző pontban már említett nyelvhasználati felmérés kérdéseit két célközönséghez intéztem: a Németországban gyermekeiket nevelő magyar (származású) szülőkhöz és a német iskolát látogató magyar (származású) tanulókhöz. 173 kérdőívet kaptam vissza felnőttektől, 97 darabot tanulóktól. A felnőttektől származó kérdőívekből 165, a tanulóktól 96 volt érvényes, mivel néhány esetben egy családon belül a szülőpár mindkét tagja kitöltött egy-egy ívet, míg egy esetben egy tanuló kétszer is elküldte válaszait.

3. TÁBLÁZAT *A tanulók nyelvhasználata a családon belüli kommunikációban
2009 májusában Németországban (ILLÉS-MOLNÁR 2010b: 47)*

	Anyával	Apával	Anyai nagyszülő- kel	Apai nagy- szülőkkal	Testvérrel	
Csak magyarul	42	37	76	53	16	224
Legtöbbször magyarul	25	9	2	3	19	58
Magyarul és németül vegyesen	20	14	4	2	25	65
Legtöbbször németül	3	6	—	2	13	24
Csak németül	5	24	6	23	7	65
Egyéb	1	6	2	6	6	21
Nem válaszolt	—	—	6	7	10	23

4. TÁBLÁZAT A szülők (327) anyanyelve 165 magyar(párú) családban 2009 májusában Németországban (ILLÉS-MOLNÁR 2010a: 64)

	Magyar	Német	Magyar-német	Egyéb	
Az anya anyanyelve	147	9	3	5	164
Az apa anyanyelve	86	64	2	11	163
Összesen	233	73	5	16	

1. KÉP A feldolgozott nyelvhasználati kérdőívek kitöltésének helyei 2009 májusában Németországban (ILLÉS-MOLNÁR 2010b: 45)

5. TÁBLÁZAT *A magyar párú házasságok/szülőkapcsolatok típusai 162 családban 2009 májusában Németországban (ILLÉS-MOLNÁR 2010a: 65)*

	Magyar (származású) anya	Német (származású) anya	Magyar–német (származású) anya	Egyéb (származású) anya	
Magyar (származású) apa	71	8	1	5	85
Német (származású) apa	59		2		61
Magyar–német (származású) apa	5				5
Egyéb (származású) apa	11				11
Összesen	146	8	3	5	

A kérdőívekben tudakozódtam többek között a családtagok közötti kommunikáció nyelvéről, hogy a mindennapi, családon belüli kommunikáción kívül milyen alkalmakkor használják a magyar nyelvet, a tanulók járnak-e magyar nyelvi közösségbe, például magyar hétvégi iskolába stb.

Az alábbi táblázatokból a családon belüli nyelvhasználatról kapunk számadatokat. Az első táblázat a szülők nyelvhasználatát mutatja be (a fent jelzett 165 családból 3 csonka család, így 327 szülőről kaptam információt), míg a második táblázatban a tanulóktól nyert adatok szerepelnek.

A felnőtteknek szóló kérdőívek 165 családjából 60-ban töltötték ki gyermekek a tanulóknak szóló kérdőíveket. A 60 családból 84 tanuló. A fennmaradó 12 tanuló bizonyára a délutáni (vagy hétvégi) magyar iskolák tanárai biztatására oldotta meg a feladatot (ILLÉS-MOLNÁR 2010b).

Ha összevetjük a két táblázatot, kiolvashatjuk, hogy a tanulók megítélése szerint a szűk családon belül (feltehetőleg magyar anyanyelvű szüleikkel is) gyakrabban használják a német (vagy más) nyelvet, mint ahogy ezt a szülők érzékelik. Valószínű, hogy a szülő-gyermek kommunikációban a magyar anyanyelvű szülőhöz a gyermek többször szól németül, még akkor is, ha a szülő következetesen magyarul beszél. A családon belüli kommunikáció ezen aspektusából való alapos vizsgálata egy következő dolgozat tárgya.

A németországi magyarság nyelvhasználatát vizsgáló kérdőívekből számos más, így a magyarságkutatás szempontjából is nagyon értékes adatra bukkantam. Például képet tudunk rajzolni a magyar párú házasságok típusairól és arányáról, esetleg összefüggéseket vonhatunk le a magyarság Németországban való eloszlását illetően. A következőkben egy térkép segítségével szemléltetem a nyelvhasználati kérdőíveket visszaküldő adatközlők tartózkodási helyét Németországban, és bemutatok két, a nyelvhasználati kérdőívek segítségével nyert adatcsokrot a szülők anyanyelvéről és a szülőpárok típusairól.

C) Nyelvi kompetencia ■ Magyar mint származási nyelvet 2006 szeptembere óta tanítok németországi általános képző iskolákat látogató tanulóknak. Összesen mintegy 12 iskolásnak oktattam már magyar nyelvi és kulturális ismereteket. 2007 óta célzottan figyelem a tanulók nyelvi viselkedését, 2008 óta hangfelvételeket is készítek. 2009 februárjától 4 tanulóval dolgozom együtt, 2010 szeptemberében a „rég csapatból” visszatért még kettő. E hat középiskolás magyar nyelvhasználatának sajátosságait, fejlődését, a magyartanulás függvényében való változását 2006 szeptembere óta követem nyomon, készítek feljegyzéseket és hangfelvételeket, állapítok meg összefüggéseket.

A tanulókkal folytatott intenzív munka (heti két óra) lehetőséget ad különböző, grammatikai és a pragmatikai (magyar nyelvi) kompetenciát vizsgáló tesztek, interjúk kidolgozására, melyeket a jövőben a németországi magyarság magyar nyelvtudását mérő vizsgálatban szeretnék hasznosítani. A tanulókkal megoldott tesztek, feladatlapok természetesen nem csak a nyelvtudás felmérésére alkalmasak. Segítségükkel (közvetlenül a feladat megoldásával) máris fejleszthetjük a tanulók magyar nyelvi kompetenciáját, bővíthetjük ismereteiket. Az irányított vagy spontán beszéd alkalmával nyert hangfelvételekkel, a tesztekkel és a feladatlapokkal a pragmatikai és grammatikai kompetencia vizsgálatával párhuzamosan mérhetjük többek közt a szókincset, a kifejezőkészséget, a folyékonyságot, megfigyelhetjük a német–magyar kölcsönhatás egyes formáit stb. Lehetséges szempontnak tartanám annak vizsgálatát is, hogy az életkor és a családok nyelvhasználatára függvényében milyen mértékben csökken a többedik generációs (magyar nyelvtudásukat tudatosan nem ápoló) egyének magyar nyelvi kompetenciája.

2010 szeptemberében három tanulóval megoldottunk egy magyar nyelvi kompetenciatesztet (MOLNÁR 2010). A teszt 89 nyelvtanilag és/vagy stilisztikailag

6. TÁBLÁZAT Németországban élő magyar (származású) tanulók korrektúrája a magyar nyelvi kompetenciatesztben 2010 szeptemberében

Értékelendő mondat	A tanuló javítása
Az új pulóveredben mész síelni?	<i>Az új pulóvereddel mész síelni?</i>
A gyerekeket nem érdekli a mese.	<i>A gyerekeknek nem érdekli a mese.</i>
Kidiskutáljuk, hogy mit nem szeretünk egymásban.	<i>Kidiskutáljuk, hogy mit nem szeretünk egymásról.</i>
Fel akarom venni az új pulóveremet.	<i>Fel szeretném venni az új pulóveremet.</i>
Csukd be az ablakot!	<i>Csukjad be az ablakot!</i>
Ez nagyon szépen néz ki.	<i>Ez nagyon szépen nézik ki.</i>
Te vagy a mamája a babáktól.	<i>Te vagy a babáktól a mamája.</i>
Megérkeztünk Magyarországon.	<i>Megérkeztünk Magyarországbán.</i>

helyes és helytelen mondatot tartalmaz. Az adatközlők feladata, hogy jelöljék, megfelelőnek vagy hibásnak érzik-e az adott mondatot. Amennyiben azt nem tartják „magyarosnak”, a szerintük helyes formát kell közölniük. Az alábbi táblázat első oszlopában az értékelendő mondatok vannak, a másodikban a tanulók javításai. A tanulók néhány helyes magyar mondat hangzását „németesen” jobbnak találták, illetve azokat túlkorrigálták. Néhány helyen érezték, hogy a mondat nem megfelelő, mégsem tudták azt helyesen javítani. Máshol a helytelen mondat-szerkezetet nem javították, esetleg más, szintén pontatlan megoldással cserélték fel. A legtöbbször azonban jól oldották meg a feladatot.

6. Összegzés ■ Amint azt dolgozatomban második fejezetében írtam, a származási nyelv egzakt meghatározásának és leírásának szükségét tanításának, taníthatóságának kérdése hívta életre. Sajnálatos módon egyelőre mind a pontos fogalom meghatározásnak, mind a tantárgy módszertanának híján vagyunk. Írásom negyedik fejezetében számba veszem a lehetséges kutatási módszereket. A gyakorlati kutatási módszerek alkalmazását leginkább a magyarórákon tudom elképzelni, mert jöllehet a magyar mint származási nyelvnek nincs módszertana, nem is iskolai tantárgy, magyar származásúakat szerte a világon tanítanak magyarra tanórai keretek között. Ahogy az elméleti és a gyakorlati kutatási módszerek kölcsönösen kiegészítik egymást, úgy támogatja egymást a fogalom meghatározás és a tananyag-kidolgozás. Az utóbbira teszek kísérletet A magyar mint származási nyelv módszertanához. A magyar nyelv és kultúra átadása szórványban élő iskoláskorúaknak című írásomban (ILLÉS-MOLNÁR 2010d).

A HIVATKOZOTT IRODALOM

- AMMON, ULRICH – DITTMAR, NORBERT – MATTHEIER, KLAUS J. – TRUDGILL, PETER eds. 2006. Soziolinguistik. Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft. (Sociolinguistics. An international handbook of the science of language and society 3.), Bd. 3. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- BARTHA CSILLA 2005. A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- GIAY BÉLA 2006. A magyar mint idegen nyelv fogalma. In: HEGEDŰS-NÁDOR szerk. 2006: 67–72.
- HEGEDŰS RITA – NÁDOR ORSOLYA szerk. 2006. Magyar Nyelvemester. A magyar mint idegen nyelvi és hungarológiai alapismeretek. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- ILLÉS-MOLNÁR MÁRTA 2009. A németországi szórványmagyarság névhasználatáról. Nyelvünk és Kultúránk 4: 68–82.
- Lásd még: <http://www.ungarischunterricht-karlsruhe.de/publicisztika.html>.
- ILLÉS-MOLNÁR MÁRTA 2010a. A németországi magyar diaszpóra nyelvhasználatáról. Nyelvünk és Kultúránk 2: 61–74. Lásd még: uo.

- ILLÉS-MOLNÁR MÁRTA 2010b. A németországi magyar diaszpóra iskoláskorú tagjainak a nyelvhasználatáról. *Nyelvünk és Kultúránk* 4: 42–52. Lásd még: uo.
- ILLÉS-MOLNÁR MÁRTA 2010c. Névadás és névhasználat a németországi magyar szórványban. *Névtani Értesítő* 32: 59–69. Lásd még: uo.
- ILLÉS-MOLNÁR MÁRTA 2010d. A magyar mint származási nyelv módszertanához. A magyar nyelv és kultúra átadása szórványban élő iskoláskorúaknak. *THL*² 1–2: 67–81.
- KERSWILL, PAUL 2006. Migration and Language. In: AMMON–DITTMAR–MATTHEIER–TRUDGILL eds. 2006: 2271–85.
- KISS JENŐ 2001. Nyelv és nyelvjárás. In: Kiss szerk. 2001: 31–7.
- KISS JENŐ szerk. 2001. Magyar dialektológia. Osiris Kiadó, Budapest.
- MOLNÁR JUDIT 2010. Kompetenciateszt. Kézirat.
- NÁDOR ORSOLYA 2007. Az anyanyelv-oktatás és az identitás megőrzésének lehetőségei a nyugati szórványban. *Nyelvünk és Kultúránk* 149: 32–48.
- PARRAGI LÁSZLÓ (ford.) 2003. Kerettanterv. Szülőföldi Nyelv és Kultúra. Bern, Magyar Köztársaság Nagykövetsége. URL: http://www.vsa.zh.ch/file_uploads/bibliothek/k_214_SchuleundMigration/k_242_LehrerinnenundBehrd/k_353_HSK/k_543_RahmenlehrplanHSK/2551_o_ungarisch.pdf. [Letöltve: 2009. 01. 03.]
- SKUTNABB-KANGAS, TOVE 1997. Nyelv, oktatás és a kisebbségek. Teleki László Alapítvány, Budapest.

ÉRVELŐ SZÖVEGEK SZÖVEG- TIPOLOGIAI SAJÁTOSSÁGAI

– A DISKURZUSDEIXIS
MINT A METAPRAGMATIKAI
TUDATOSSÁG JELZÉSE

THE TEXT-TIPOLOGICAL DISTINCTIVENESS OF ARGUMENTATIVE ESSAYS – DISCOURSE DEIXIS AS THE SIGN OF METAPRAGMATIC AWARENESS ■ This paper contributes to the introduction of the text-typological features of argumentative essays. Its main objective is the examination of discourse deixis, one of the signs of metapragmatic awareness. The focus of analysis is on the range, function and extension of discourse deixis in the introduction, discussion and conclusion parts of the text. The outcomes of the analysis reveal that metapragmatic awareness is a dominant text-typological distinctiveness in argumentative essays. ■ tth.patricia@gmail.com

121

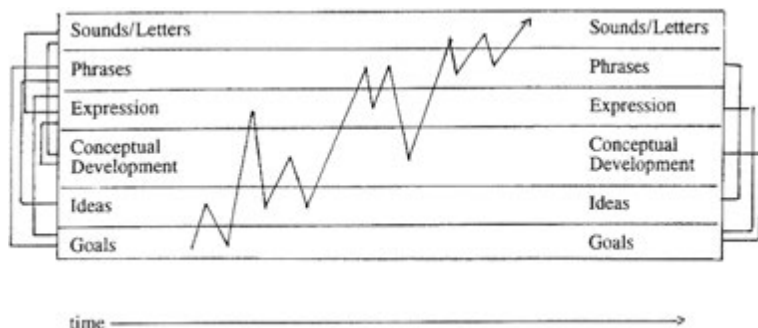
1. Az alábbi dolgozatban a diskurzusdeixis jelenségét mint a metapragmatikai tudatosság jelzését vizsgálom érvelő szövegekben. Ez a vizsgálat egy olyan kutatás menetébe illeszkedik, amelynek célja az érvelő szövegek kognitív szövegtipológiai sajátosságainak feltárása, így az alábbiakban ennek a nagyobb ívű elemzésnek egy kisebb, de jelentős részét szeretném megvalósítani. A vizsgálat elméleti keretének kijelölése során elsőként azt a szövegfogalmat emelem ki, amely a munkám alapjául szolgál, majd a szövegalkotás folyamatának leírása során a pragmatikai és metapragmatikai tudatosság kérdéseit tárgyalom. Ezt követően felvázolom a szövegtipológia azon szempontjait, amelyek alapján lehetővé válik egy kognitív alapokon nyugvó szövegtipológia kidolgozása, külön kiemelve és részletesebben feldolgozva a diskurzusdeixis jelenséghatárát mint a metapragmatikai tudatosság, a nyelvi tevékenységre történő reflexió megnyilvánulását. Ezt követően az érvelő érettségi szövegnek mint a középszintű érettségi egyik jellegzetes szövegtípusának leírására kerül sor, majd az elemzés eredményeit ismertetem. Az elemzés sorra veszi a diskurzusdeixis által betöltött funkciókat a szövegben, különösen nagy hangsúlyt fektetve a szöveg szerveződésére történő reflektálás, a metapragmatikai tudatosság funkcionális szempontból történő leírására, vizsgálja a diskurzusdeixis hatókörét, illetve kifejtettségének mértékét. Az elemzés a 2009-es magyar nyelv és irodalom középszintű érettségi érvelő szövegeinek alapján történt, amelyek egy Spiró Györggyel készült interjúrészlet kapcsán készültek. Az elemzés során a budapesti Németh László Gimnázium diákjainak írásait, 17 dolgozatot vizsgáltam.

2. A funkcionális kognitív nyelvszemlélet szövegmagyarázatának kiindulópontja a szöveg kommunikációs és kognitív összetettsége. A szöveg és az azzal kapcsolatos folyamatok (illetve a nyelv általában) ebben az elméleti keretben egyfajta ökorendszerként értelmezhetőek (RICKHEIT-STROHNER 1993), amelyek megváltoztatják az alkotó, a befogadó és a környezet, a beszédhelyzet viszonyát, így a szöveg produktumként az elméleti kogníciók és a környezet összjátéka (TOLCSVAI NAGY 2001: 34). Ebben az értelemben, a kommunikációs és kognitív összetettséget alapul véve a szöveg (TOLCSVAI NAGY 2006b: 149–50): 1) nyelvi interakcióban funkcionál, amely a beszélő és a hallgató közös és egymásra irányuló cselekvése, a résztvevők a beszédhelyzetre, témára vonatkozó aktivált tudásukkal aktív részesei az interakciónak; 2) jellege és megértési feltételei valószínűsíthetők azokkal a részben egyetemes, részben kultúraspecifikus sémákkal (tudáskerek, forgatókönyvek), amelyek a résztvevők beszédhelyzetre és nyelvi interakcióra vonatkozó tudásának összetett reprezentációi; 3) alkotásának és megértésének folyamatában az alkotó és a befogadó szerkezeti és művelleti tudása egyaránt érvényesül, a szövegelemek párhuzamos és egymásra következő elrendezésének megértése és a teljes szöveg ismeretében átfogó összefüggések áttekintése, belátása egyaránt megtörténik.

Az összetett megközelítési módból adódóan a szöveg több szempontból megközelíthető, ezek közül szövegtani szempontból a szöveg fizikai megvalósulása (például a szöveg kezdete, vége, tagoltsága a kommunikációs jellemzőkkel szoros összhangban), művelleti feldolgozása (a megértő műveletek a nyelvi kifejezések, szerkezetek, ezek összefüggéseinek vonatkozásában), összetett konceptuális szerkezetének feldolgozása (a szöveg jelentésének, lényegi értelmének összetett reprezentációban való elrendezése) kap kiemelt szerepet (TOLCSVAI NAGY 2006a: 68–9).

A szövegalkotás folyamatának vonatkozásában több elmélet született, ezek különböző módszerekkel kísérlik meg leírni azt, hogy mi történik a folyamat során (például HAYES-FLOWER, LEVELT, VAN DIJK-KINTSCH, LUDWIG, MOLITOR-LÜBBERT, BEREITER). DE BEAUGRANDE (1984) a szövegalkotás pragmatikai, nyelvi, kognitív aspektusait feldolgozva hangsúlyozza a szövegalkotás folyamatának szukcesszív jellegét, kiemelve a részfolyamatok párhuzamosságát és egymásra hatását a szövegalkotás különböző szintjein is. A szövegalkotás kiindulópontja a célok kidolgozása (goals), a tervezés, a szöveg helyzethez igazítása. A szövegalkotó meghatározza saját felkészültségi szintjét, a szöveg típusát, az informativitás jellegét. Ezt követi a tartalom körvonalazódása (ideas). A memóriában az egymással kapcsolatban álló tartalmak aktiválódnak, majd a relevancia alapján a szövegalkotó válogatja és elrendezi azokat. A fogalmi kidolgozás (conceptual development) során alakul ki a szöveg részletes képe a gondolatok integrációja, gazdagítása által. A nyelvi kifejezések mint funkcionális egységek kapnak szerepet a folyamatban, és a konceptuális tartalomnak felelnek meg. A következő szín-

1. ÁBRA DE BEAUGRANDE (1984) szövegalkotás-modellje

ten kerül sor az írás által megkívánt lineáris elrendeződésre, majd a végső szinten, a betűk linearizációja által jön létre a szöveg.

A szövegalkotás folyamatában a szövegalkotó különböző fokú tudatossága nyilvánul meg, pragmatikai tudatossága mindazokat a műveleteket jelenti, amelyeket a szövegalkotó végrehajt a szöveg keletkezése során. A metapragmatikai tudatosság a nyelvi tevékenységre történő reflexió, amelynek során a szövegalkotó a saját szövegére reflektál (vö. VERSCHUEREN 1999: 187–98). A pragmatikai, illetve metapragmatikai tudatosságának mértéke az egyes szövegtípusok függvényében változik.

A szöveg összetett megközelítése a kognitív szövegtipológia egyik alapját képezi. Annak megállapítása, hogy a szövegek és a szövegtípusok közötti összetett viszony milyen elvek mentén írható le, a szövegtipológia elméleti és módszertani összetevőinek¹ sorra vételével lehetséges. A szövegtípus ebben a keretben nem kész szerkezet, hanem „olyan séma, amely a mindenkori beszélő számára többé-kevésbé rendelkezésre áll, alkalmazása több-kevesebb mentális erőfeszítést kíván” (TOLCSVAI NAGY 2006a: 67). A tapasztalati realizmust kiindulópontnak tekintő holista kognitív nyelvészet a szövegtípusok leírásánál a használatközpon-túságot helyezi előtérbe, a szöveg(típus) jellegzetességét, funkcióit tapasztalati nézőpontból vizsgálja, és két tartományban modellálja: a prototipikus szöveg és a szövegtipológia tartományaiban. A szövegtipológia szempontjából fontos tényező a kategorizációban érvényesülő prototípuselv, ennek alapján a szövegtípusok jellemzőinek leírása során olyan változókat kell megadni, amelyek minden szövegben érvényesülnek, mátrixba rendeződnek, tulajdonságokként jellegzetes

¹ A jelen dolgozat keretei nem teszik lehetővé ezek részletes ismertetését, ezért csak az elemzés számára nélkülözhetetlen kulcsfogalmak felsorolására, illetve ezen belül a deixis és a diskurzusdeixis részletesebb ismertetésére kerül sor. A kognitív szövegtipológia elméletéről és módszertanáról részletes áttekintést nyújt TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2006a).

nyalábokat alkotnak (i. m. 73–5). Ezek a változók a szöveg nyelvészeti megközelítései szerint a következők lehetnek: a szöveg fizikai megvalósulásának szövegtipológiai változói (a szöveg határoltsága, kiterjedése, tagoltsága), a szöveg művelési szerkezetének szövegtipológiai változói (a szövegvilág és a nézőpont, a szubjektivizáció; a figyelem irányítása; a mikroszintű változók; a mezoszintű változók²; a makroszintű változók) és a szöveg összetett értelmi-konceptuális szerkezetének változói (i. m. 75–87).

A fent vázolt kognitív szövegtipológiai keretben a deixis mint rámutatás a szöveg művelési szerkezetének mikroszintű változója, azaz hatóköre, az a szövegbeli tartomány, amelyben funkcionálisan kiterjed, kicsi (néhány szó, mondatrész) (i. m. 80), szövegtipológiai változóként leírható előfordulásának gyakorisága, illetve kifejtettségének mértéke. A deixis olyan nyelvi jelenség, amely a beszédhelyzet tér- és idő, valamint személyközi viszonyaira (exoforikus referencia) mutat rá, ezáltal lehetővé teszi a szöveg és a kontextus közötti kapcsolat létrejöttét (LEVINSON 1992; LACZKÓ 2008a: 317–9). A deixis nemcsak a kontextus összetevőire mutathat rá, hanem a szöveg szerveződésére, illetve annak egy részletére (endoforikus referencia), ezt nevezzük diskurzusdeixisnek (TÁTRAI 2010: 224–6). A diskurzusdeixis több jelenséggel áll szoros kapcsolatban: a tér- és idődeixissel, a szöveg koreferenciális viszonyaival, illetve a metapragmatikai tudatosság jelzéseivel. Azáltal, hogy a szöveget tér- és időbeli kiterjedéssel bíró entitásként teszi hozzáférhetővé, a tér- és idődeixissel kapcsolatos metaforikus viszonya vitathatatlan. További fontos sajátosság a szöveg koreferenciális viszonyaival való szoros kapcsolat: a diskurzusdeixis értelmezéséhez szükséges a korábban említett antecedens, illetve a később következő posztcedens ismerete. A diskurzusdeixis hatóköre azáltal, hogy a koreferens viszonyokhoz hasonlóan működik a szövegben, nemcsak a szöveg mikroszintjére, hanem annak mezoszintjére is kiterjed(het) egy hosszabb szövegrész értelemhálózatának kiépülésére reflektálva, illetve azt elősegítve. A metapragmatikai tudatosság jelzései átszövik a szöveg értelemhálózatát, megjelennek a szöveg mikro-, mezo- és makroszintjén. A diskurzusdeixis a metapragmatikai tudatosság jelzéseinek egy lehetősége, amely az érvelő érettségi szövegek esetében releváns vizsgálati szempontnak mutatkozik. Ennek okára a következőkben az érvelő érettségi szövegtípus leírása ad magyarázatot.

² A mezoszintű változók körében kiemelendő a tipikus együttállások, koherenciátényezők szerepe, amelyek segítségével lehetővé válhat egy-egy szövegtípus jellemzése, DE BEAUGRANDE–DRESSLER (2000: 237–8) történetelbeszlő, leíró és érvelő szövegtípust különböztet meg, amely megkülönböztetés nem jelent merev szétválasztást, és teljes szövegeket nem jellemeznek.

3. Az érvelő érettségi szövegtípus³ a szövegtipológia tartományai szerint monologikus, írásbeli, tervezett, szerkesztett és koherens szöveg. A szövegtípusra vonatkozó ismeretek ez esetben csak részben tapasztalati jellegűek, nagyobb részben az oktatás során megtanultak alapján modellálódnak. Az oktatás szövegtípusokra vonatkozóan felállított ismeretrendszere nagyban támaszkodik a retorikai hagyományra, amelyet a szövegalkotás folyamatára vonatkozó elméletek egészíthetnek ki – amelyek nagy relevanciával bírnak a szövegtípusra vonatkozó szövegtipológiai sajátosságok megállapításában, különös tekintettel arra a sajátos beszédhelyzetre, amelyben ezek a szövegek keletkeznek. Mindezek tükrében az érvelő érettségi szövegtípusát első megközelítésben e három tényező szempontjából jellemzem: érdemes áttekinteni, hogy mit jelent az oktatás mint kontextus, illetve hogy melyek azok az ismeretek, amelyek az érvelésre, érvelő szövegre vonatkoznak, és amelyeket a diákok a közoktatás során megszerez(het)nek, milyen retorikai hagyomány jelenti a szövegalkotásra, érvelésre vonatkozó információk alapját, illetve mi jellemzi az érvelő érettségi szöveg megalkotásának sajátos beszédhelyzetét.

Az oktatásban az érvelésre és az érvelő szövegtípusra vonatkozó ismereteket az oktatás témája, módja és céljai határozhatják meg – oktatáspolitikai szinten a Nemzeti alaptanterv (NAT):

1. TÁBLÁZAT A Nemzeti alaptanterv érvelésre vonatkozó célkitűzései (vö. OKM 2003)

A NAT	Az érvelésre vonatkozó célkitűzések
III. rész Az iskolai nevelés-oktatás alapvető céljai	A kulcskompetenciák fejlesztése: az Anyanyelvi kommunikáció mint kulcskompetencia: a szóbeli és írásbeli érvek helyzetnek megfelelő, meggyőző megfogalmazása és kifejezése, kritikus és építő jellegű párbeszéd, a nyelv másokra gyakorolt hatásának ismerete. A kiemelt fejlesztési feladatok egyike a tanulás tanítása: a gondolkodási képességek (rendszerezés, tapasztalás, kombináció, következtetés, problémamegoldás), illetve a kreatív gondolkodás fejlesztése, az értékelés, alternatívák végiggondolása, a tanulói döntéshozatal és az érvelés elősegítése.
VII. rész NAT felépítése	A magyar nyelv és irodalom műveltségterületén: önálló, a beszédhelyzethez és a hallgatóság igényeit figyelembe vevő szövegek megalkotása. A fejlesztési feladatok szerkezete, ezen belül az írás, szövegalkotás: a szövegtípusok alapos ismerete, a normakövető írásmód az alapvető műfajokban, az azokhoz kötődő hagyományok, nyelvi-stilisztikai és kommunikációs jellegzetességek ismerete, a saját álláspont önálló kifejtése.

³ Az érvelő szövegek szövegtipológiai sajátosságáról történő részletes áttekintés, amelynek ez a dolgozat csak egy részletét dolgozza ki, a későbbi munka része lesz, itt nem valószínűsíthető meg. Ezért csak utalás történhet a kiválasztott szempontok tágabb összefüggéseire, illetve mindazon szövegtipológiai sajátosságokra, amelyek a metapragmatikai tudatosság és a diskurzusdeixis vizsgálati szempontként történő kiemelését indokolják.

Didaktikai-metodikai szinten a magyar nyelvi kerettantervben az érvelés a következő témakörökben jelenik meg: kulturált nyelvi magatartás, szóbeli és írásbeli szövegalkotás, magán- és közéleti kommunikáció, alapvető retorikai ismeretek, anyanyelvi ismeretek összefoglalása, a következő szövegműfajok által: vita, véleménynyilvánítás, szónoklat, magyarázat, értekezés, referátum, előadás, esszé (ANTALNÉ 2003). A közoktatás gyakorlati szintjén a helyi tantervek határozzák meg az érveléssel és az érvelő szövegműfajokkal kapcsolatos tartalmakat.

A közoktatás kimeneti szabályozásaként a kétszintű érettségi érvelő feladat-típusa és követelménye az érvelő szövegtípusra vonatkozóan a következőket tartalmazza:

2. TÁBLÁZAT *Magyar nyelv és irodalom – középszint;*
Javítási-értékelési útmutató (vö. OKM 2009)

Szemponctok	Követelmények
Tartalmi kifejtés	Megfelelő tájékozottság a témában, gondolati érettség; a megjelölt kérdés tartalmas kifejtése; világos, átgondolt megközelítés; tájékozottság, a tudás meggyőző alkalmazása; kifejtett állítások; releváns példák, hivatkozások; hihető, meggyőző gondolatok; kritikai gondolkodás; személyes reflexiók; kifejtett vélemény, álláspont.
A szöveg meg-szerkesztettsége	A feladatban megjelölt műfajnak, a témának és a témáról közölt gondolatoknak megfelelő felépítése; a tartalmi kifejtés logikájával összhangban a téma felvezetése, kifejtése és lezárása elkülöníthető; arányos szerkezeti részek; meggyőző, világos, logikusan előrehaladó felépítés; az állítások és gondolategységek világos egymáshoz kapcsolódása; globális és lineáris kohézió megvalósulása; megfelelő terjedelem.
Nyelvi minőség	A témának, a vizsgahelyzetnek, a személyes vélemény-nyilvánításnak megfelelő nyelvi, stílári regiszter, hangvétel; egyértelmű, folyékony, gördülékeny fogalmazás; külön érték az egyéni hangvétel, élvezetes, leleményes stílus; mondatfajták (tartalmi és szerkezet szempontból is) kellő változatossága; szabatos, pontos, szókincs; kifejező stílus; az értelmes gondolatközlést lehetővé tevő választékos szóhasználat.

Azt is érdemes azonban vizsgálni, hogy ezek az ismeretek a közoktatás gyakorlatában milyen módon jelennek meg, ezt tankönyvek elemzése, óralátogatások, tanári interjúk teszik lehetővé a későbbiek során.

Az oktatás során elsajátított érvelő szövegtípus szövegtipológiai sajátosságainak kialakulását a retorikai hagyományok jelentős mértékben befolyásolták. A retorika azonban nemcsak az érvelés és a szövegalkotás vonatkozásában játszik meghatározó szerepet, egy szélesebb perspektívában az oktatást magát is meghatározza: a „retorika mestersége, amely elsősorban személyes kapcsolatokon keresztül terjedt (egy szónok és tanítványai, ügyfelei), gyorsan beépült az oktatási intézményekbe; az iskolában ez alkotta annak lényegét, amit manapság középiskolai és felsőoktatásnak nevezünk; s átalakította a vizsgaanyagot” (BARTHES 1997: 71). Az érvelő szövegek szövegtipológiai sajátosságainak megállapításában a retorikai hagyományok közül az egyik legfontosabb – és az elemzés szempontjá-

ból különösen releváns – a szövegszerkezet elrendeződése: a bevezetés, a bemutatkozó rész (tárgyalás) és a lezárás (befejezés). E hármas elrendeződés szerveződésmódja a monologikus és tervezett szövegtípusok sematikus tulajdonsága maradt. Egy további fontos hagyomány a szöveg megalkotásának folyamatára vonatkozik: a klasszikus retorika három egymást követő szakaszt nevez meg, az inventiót (feltalálást), a dispositiót (elrendezést) és az elocutiót (kidolgozást) (FEHÉR 2006: 55), ezek a lépések az iskolai fogalmazástanítás szakaszait ma is meghatározzák.

Az érvelő érettségi szövegtípus leírásakor érdemes külön figyelmet szentelni annak a beszédhelyzetnek, amelyben a szövegalkotás folyamata zajlik: a szövegalkotó egy adott szövegimpulzus tartalmára reagálva, annak tartalma mellett, illetve ellen érvelve meghatározott időkereten belül és meghatározott terjedelemben hozza létre szövegét, amelynek nagyrészt a retorikai hagyományokra támaszkodó, a szövegalkotó számára ismert kritériumoknak kell megfelelnie.

4. Az alábbiakban a metapragmatikai tudatosság jelzései közül a diskurzusdeixis használatának és szövegbeli funkcióinak elemzési eredményeit mutatom be. Az elemzést a következő szempontok alapján végeztem: első lépésként a diskurzusdeixist mint a szöveg mikroszintű változóját elemeztem, majd sorra vettem, hogy milyen funkciót tölt be a diskurzusdeixis a szöveg bevezetés – tárgyalás – befejezés egységeiben, ezzel párhuzamosan vizsgáltam a diskurzusdeixis hatókörét, valamint kifejtettségének mértékét.

A diskurzusdeixis mint a szöveg mikroszintű változója az érvelő érettségi szövegekben gyakran előfordul, kifejtettsége különböző lehet, csakúgy, mint nyelvi megvalósulása (LACZKÓ 2008b: 217): a névmási deixistől (1) a teljes rámutatás és teljes főnéven (2a, 2b) át a jelzős szerkezetig (3a, 3b):

- (1) *Úgy gondolják sokan, hogy a ház összképét rontja a könyvek látványa, és ez is befolyással lehet a gyerekekre, ugyanis hiába szeretne olvasni, ha nincs mit.*
- (2a) *Egy nemrégiben készült felmérés szerint a felnőtt lakosság tetemes része egész évben egyetlen könyvet sem olvas el. Ilyen példát maguk előtt látva a gyerekeknek sem fog megjönni a kedvük az olvasáshoz.*
- (2b) *Az olvasás helyét egyre inkább átveszi a gyerekek életében a televízió, a számítógép, melyek könnyedebb szórakozást nyújtanak a könyveknél, fantáziánk megmozgatása nélkül is képesek lekötni bennünket huzamosabb ideig. A szabadidő ilyen módon való eltöltését sokan a szüleiktől tanulják, hisz legtöbbjük az egész napi munkából hazatérve csak ledől a kanapéra és bekapcsolja a televíziót.*
- (3a) *A következő, az író által felvetett probléma, hogy nem szerettetik meg kis-korban az olvasást.*
- (3b) *Másik ok lehet a már emlegetett szülői odafigyelés és közeli környezet.*

Az érvelő érettségi szövegtípus általános szerkezete a retorikai hagyományokon alapuló bevezetés – tárgyalás – befejezés szerkezet, az elemzett dolgozatok is ilyen formán tagolódnak. A bevezetésben a leggyakoribb rámutatás a feladat-megfogalmazásban⁴ szereplő szövegrészletre történik (4), (5), (6) és (7): a Spiró-idézet ennek következtében, és ez az érvelő érettségi dolgozatok sajátos jellemzője, beépül a szövegekbe, azok részét képezi, és monologikus voltukat is sajátos megvilágításba helyezi. Legfontosabb funkciója azonban abban áll, hogy megnyitja a szöveg(ek) értelmezési tartományát.

- (4) *Az irodalomtudósok és tanárok egyik legfontosabb, ha nem legfontosabb problémájáról nyilatkozott Spiró György a fent idézett részletben.*
- (5) *Írásomban sorra veszem a Spiró által felvetett problémákat, melyek között van amivel egyetértek, de van olyan is, amellyel nem.*
- (6) *Esszémben erre kívánok reflektálni mind a közoktatás, mind a rohanó világunk tükrében.*
- (7) *Esszémben az előzőekben megadott vélemény mellett fogok érvelni, hiszen ez a probléma egyre jelentősebb mértéket ölt.*

A Spiró-idézetre történő rámutatás mellett megjelennek a diskurzusdeixisnek olyan lehetőségei is, amelyek a bevezetés „hagyományos” funkcióihoz köthetők, így a téma kijelöléséhez vagy a célok megfogalmazásához (8).

- (8) *Az én esszémben is viszont arra törekszem, hogy bemutassam a magyar irodalom társadalmi szerepét a felmerülő problémákkal együtt.*

Az érvelő érettségi szövegek tárgyalás részének a funkciója a tézis(ek) megfogalmazása és az érvelés kifejtése, a pró és kontra érvek számbavétele, az érvek példákkal történő alátámasztása. Az elemzés során a további tagolódást is érdemes figyelembe venni, a bekezdések mint formai, funkcionális és szemantikai egységek járulnak hozzá a szöveg értelemhálózatának kiépüléséhez. Ebben a tagolódásban – az elemzett szövegek alapján – a szemantikai egység a hangsúlyos, ez gyakran nem áll összhangban a formai elkülönüléssel.

⁴ „Az alábbi interjúrészletben Spiró György, kortárs író az irodalomolvasás és az írás mai helyzetéről fejt ki véleményét. »A nyelvvel kapcsolatban különben az jut eszembe, hogy a magyar irodalom veszélyben van, mert rohamosan csökken az olvasók száma a fiatal generációkban. Régóta tanítok az egyetemen, ott is látom. A baj az, hogy az általános iskolában nem szerettetik meg az olvasást a gyerekekkel. Meggondolandó, nem kéne-e átírni egy csomó régi magyar irodalmi művet, például Jókai regényeit, hogy lehessen őket élvezni. A szavak felét a mai magyar gyerekek nem értik.« Érveljen a Spiró György által felvetett problémák mellett és/vagy ellen! Hivatkozzon olvasmányélményeire, olvasói tapasztalataira is!”

Elsőként a diskurzusdeixis azon megvalósulásait veszem számba, amelyek a szöveg szerveződését teszik explicitté, ezáltal segítik a befogadót a szövegben való tájékozódásban és annak megértésében. A diskurzusdeixis ilyen megvalósulása a bekezdések első mondatában fordul elő gyakrabban, vagy a korábbi tartalmakra reflektál (10), (11), (12), (13), (14), (15), vagy az adott bekezdés tartalmát vezeti elő (9), (11), (13).

- (9) *Először a fiatalok olvasási szokásairól, és a probléma méretéről írnék. Ehhez az édesapám, öcsém, az ismerőseim, valamint a saját szokásaimat fogom alapul venni.*
- (10) *Nézzük, hogy mi okozhatja a fenti jelenségeket.*
- (11) *Láthatjuk tehát hogy mik idézték elő a problémát. A következőkben pedig ezekre próbálok megoldást találni.*
- (12) *Lehet, hogy csak a fent említett nézőpontbeli különbség okozza, de nem tudok egyetérteni az íróval.*
- (13) *Ezzel a megállapítással azonban el is érkeztem a valós problémához, az olvasók csökkenő számához a társadalomban, a fiatalság körében.*
- (14) *Habár az előzőekben már érintőlegesen említettem, korántsem lehet kevésbé figyelembe venni a szórakoztatóipar, a játékipar termékeit.*
- (15) *Szerintem mindenképp az elsőként említett irányba kell változnia az irodalomtanításnak, jó hír számomra, hogy ez a változás már folyamatban van, és hiszek benne, hogy meg is lesz a gyümölcse az olvasási kedv terén.*

A fenti példákban a diskurzusdeixis a bekezdések első mondataiban fordul elő, a szöveg (tartalmi) szerveződésére reflektál, elsősorban nagyobb szövegegységekre. Lássunk most néhány példát olyan esetekre, amelyekben a diskurzusdeixis nem ebben a szövegbeli helyzetben szerepel.

- (16) *Szerintem Spiró György problémája az irodalommal kapcsolatban az eddigi leírtak alapján jogos, és oda kell figyelniünk nyelvünk, sajátos műveltségünk ápolására*
- (17) *Tehát ma már a fiatalok legfeljebb homályos intelmek formájában kapják szüleiktől az „olvasni jó” mintát, a gyakorlatban nem ezt látják rajtuk. Tisztelet a kivételnek, de szerintem az előbb leírt variáció is még a jobbik eset.*
- (18) *Felfigyeltem arra, hogy azokat a szavakat, amit nem értek a szövegben, a szüeim legtöbbször megértik. Itt nyilvánul meg a korok tanításai közötti különbség, a nyelv lineáris változásának, régi szavak kitűnésének, új szavak megjelenésének folyamata. Ennek megoldásaként javasolnám, hogy a tanításban ne csupán a megtanulandó mennyiség, hanem a tanítás minősége is kapjon szerepet.*

A (16), (17) és (18) példák esetében a diskurzusdeixis funkciója az előző esetekhez hasonló. A szövegalkotó itt egy korábbi szövegrészre mutat rá oly módon, hogy a befogadó a korábban említett szövegrészlet tartalmát idézi fel ismét. A bekezdések első mondatában előforduló rámutatások és e két példa között a különbség a diskurzusdeixis hatókörében állapítható meg. A bekezdések első mondataiban szereplő rámutatás ugyanis egy nagyobb, mezoszintű egységre vagy az előző bekezdés tartalmára utal, vagy az új bekezdés témájának megjelölését készíti elő. Ez természetesen nem jelent merev szétválasztást, hiszen a korábban tárgyaltakra történő rámutatás az új bekezdés tartalmának előkészítését is jelenti egyben. Az alábbi két példa esetében azonban a hatókör két-három mondat terjedelmű. A rámutatás mellett a diskurzusdeixis oksági összefüggéseket is kifejezhet, mint azt az alábbi két példa mutatja (19), (20).

- (19) *Az olvasmányokat olykor film formájában is meg lehet tekinteni, ami visszazsorítja az olvasási kedvet, de ezzel ellentétben új értelmezésként, magyarázatként, többletként is szolgálhat annak, aki már olvasta a költeményt, művet.*
- (20) *Olvastam Jókait, de még jobb példaként említeném Mikszáth Kálmánt, aki híres arról, hogy műveit népies, tájszókkal tűzdelt stílusban írta. De mindezek ellenére Mikszáth olvasmányaim között egy sem akadt, amit e stílus miatt nem értettem volna, vagy nem találtam volna élvezhetőnek.*

Ezekben a példákban mutatkozik meg a diskurzusdeixis koreferenciális viszonyokkal való szoros kapcsolata – annak eldöntéséhez, hogy hol húzódik a határ a koreferens viszonyok és a diskurzusdeixis között, további szövegek elemzése szükséges. Az eddigi elemzések tükrében a vissza-, illetve előre történő utalás és a saját szövegre történő rámutatás, illetve reflexió sok esetben egybeeshet.

A befejezés egységében a diskurzusdeixis a bevezetéshez hasonlóan gyakran fordul elő, a vizsgált szövegekben leggyakrabban a bekezdés első mondatában szerepel. A (21), (22) és (23) a diskurzusdeixis leggyakrabban előforduló nyelvi megvalósulását mutatja, funkcióját tekintve a gondolatok összegzésének szándékát jelzi.

- (21) *Összegezvén, úgy vélem, hogy az olvasás szeretete, a művelődés fontossága korunkban semmit sem veszített értékéből, sőt egyre fontosabbá válik a mindennapi életünk során is.*
- (22) *Összefoglalva írástom elmondhatom, hogy főleg Spiró György megállapítása mellett érveltem néhol kiegészítve azt.*
- (23) *Összességében kijelenthetjük, hogy Spiró véleménye több szempontból kifogásolható, bár ez az én személyes véleményemen alapul.*

A (24) a fenti példákhoz hasonlóan mutat rá a szöveg egészére. Az elemzett szövegekben ez a nyelvileg leginkább kifejtett diskurzusdeixis fordul elő a legritkábban.

- (24) A korábban említetteket összegezve *véleményem szerint, a Spiró György által megfogalmazott probléma csak a Jéghegy csúcsa, az arra adott megoldás pedig látszati gyógyír.*

Előfordulhat diskurzusdeixis a bekezdés szövegegységén belül (25), ebben a szövegbeli helyzetben és példában funkciója a figyelem irányítása, a Spiró-idézet, amelyre szövegalkotók leggyakrabban a bevezetőben reflektálnak, itt ismét előtérbe kerül. A diskurzusdeixis hatóköre ebben az esetben nem terjed túl a mondat határán.

- (25) *Vagyis Spiró György feltevésére válaszolva: ezek az „átírások” léteznek, talán egyetlen gond velük, hogy kevésbé elterjedtek.*

A bekezdések kapcsán már említettem, hogy a szemantikai-funkcionális jellemző fontosabb a formai elkülönülésnél, néhány szövegben a befejezés több bekezdésből áll. A befejezés kezdetét felismerhetővé teszi a befogadó számára a befejező bekezdések első mondatában előforduló diskurzusdeixis (26). Ennek a diskurzusdeixisnek a hatóköre a legkiterjedtebb, az eddig tárgyaltak egészére, a szövegértelmezésére vonatkozik.

- (26) *Ezek alapján úgy gondolom, hosszú, akár több generációs munkával, de helyreállítható az olvasási kedv, ha megtesszük a megfelelő lépéseket.*

5. Az elemzés eredményei alapján összegzem, hogy mi jellemzi a diskurzusdeixist mint a metapragmatikai tudatosság jelzését a hatókör, a kifejtettség és a funkció vonatkozásában a szövegek bevezetés – tárgyalás – befejezés szövegegységeiben, majd mindezek tükrében bemutatom, hogy mennyiben számít az érvelő érettségi szövegtípus szövegtipológiai sajátosságának.

Az érvelő érettségi szövegtípusban előforduló diskurzusdeixis elemzésének eredményei alapján megállapítható, hogy a diskurzusdeixis hatókörét tekintve a bevezetés és a befejezés szövegegységeiben a tárgyalás nagyobb szövegegységeire, több bekezdésre mutat rá. Ez a hatókör összefüggésben áll a bevezetés, illetve a befejezés funkcióival, az előbbi esetében a téma kijelölésével és a célok megfogalmazásával, az utóbbi esetében pedig az összegzés szándékának jelzésével. A tárgyalás szövegegységében a bekezdésben betöltött szövegbeli pozíciójától függően terjed hatóköre néhány mondatról a nagyobb (mezoszintű) szövegegységekig: ha a bekezdés első mondatában szerepel, akkor az előző szövegegységre, illetve

az adott bekezdés tartalmára mutat rá, a bekezdés szövegegységén belül hatóköre néhány mondatot ölel fel. Így a diskurzusdeixis nemcsak a szöveg mikroszintű változójaként vizsgálható, hanem a szöveg mezoszintű változójaként is. A diskurzusdeixis hatókörének mértéke összefüggésben van a metapragmatikai tudatosság fokával: a szöveg nagyobb egységeire rámutató diskurzusdeixis, a szöveg szerveződésére történő rámutatás sokkal inkább jelzi a tudatos szövegszerveződést, mint a néhány mondatra történő rámutatás.

A diskurzusdeixis kifejtettségének mértéke változatos. A bevezetés és a befejezés szövegegységében a leginkább kifejtett, míg a tárgyalás szövegegységében azokban az esetekben kifejtettebb nyelvileg, amelyekben nagyobb szövegegységekre mutat rá. A kifejtettség mértéke jelzi a metapragmatikai tudatosság mértékét, minél kifejtettebb a diskurzusdeixis, annál nagyobb a tudatosság mértéke. A metapragmatikai tudatosságnak azon szempontja nyilvánul meg ezekben az esetekben, amely a szöveg befogadójának értelmezési folyamatára irányul.

E két szempont elemzési eredményeinek értékelése alapján megállapítható, hogy a diskurzusdeixis hatóköre és kifejtettségének mértéke szerint fejezheti ki a metapragmatikai tudatosság különböző fokozatait – a diskurzusdeixis különböző nyelvi megvalósulási formái egy fokozati skálán helyezkednek el, e skála azon elemei számítanak a metapragmatikai tudatosság jelzéseinek, amelyeknek nagyobb a hatóköre és kifejtettsége. Ennek a megállapításnak a tükrében érdemes a diskurzusdeixisnek mint a metapragmatikai tudatosság jelzéseinek a funkcióit számba venni. Ennek során a legfontosabb megállapítás az, hogy a metapragmatikai tudatosságot jelző diskurzusdeixis elősegíti és nyelvileg explicitté teszi az egyes szövegegységek szerepét, így a bevezetésben a téma kijelölését és a szöveg célkitűzését, a tárgyalásban a szövegegységek közötti összefüggések feltárását, a figyelem irányítását, az oksági viszonyok jelölését, a befejezésben pedig a gondolatok összegzésének szándékát.

E három tényező, a hatókör, a kifejtettség és a funkció számbavétele azt mutatja, hogy a metapragmatikai tudatosság az érvelő érettségi szövegek meghatározó szövegtipológiai sajátossága. Ez a megállapítás a szövegtípus általános, három szempont alapján történő leírása során is körvonalazódott: nemcsak az oktatás során modellálódó, a retorikai hagyományok alapján felépülő szövegtípusra vonatkozó ismérvek alapján, hanem a szövegalkotás sajátos beszédhelyzete alapján is. Az elemzés eredményeinek tükrében ez a megállapítás megerősítést nyert, hiszen a metapragmatikai tudatosságot jelző diskurzusdeixis különböző szempontok alapján történő vizsgálata és ennek eredményei egy olyan metapragmatikai tudatosságra utalnak, amelyek segítségével a szövegalkotó a szöveg szerveződésére reflektál, ezáltal nagyban hozzájárul a szöveg értelmi szerkezetének kiépüléséhez, valamint a befogadó értelmezési folyamatát is irányítja és elősegíti.

6. Dolgozatom célkitűzése a metapragmatikai tudatosság egyik jelzésének, a diskurzusdeixisnek a vizsgálata volt, az érvelő érettségi szövegtípus kognitív szövegtipológiai sajátosságainak megállapításához kívántam hozzájárulni vizsgálati eredményeimmel. A szöveg kommunikatív-kognitív összetettségét alapul véve határoztam meg a szöveg fogalmát, majd a szövegalkotás folyamatának vonatkozásában vezettem be a pragmatikai és metapragmatikai tudatosság fogalmait. Ezt követően felvázoltam egy holista kognitív szövegtipológia szempontjait, és meghatároztam a deixis, illetve a diskurzusdeixis fogalmát. A diskurzusdeixis meghatározása során külön figyelmet szenteltem annak, hogy milyen kapcsolatban áll a metapragmatikai tudatossággal. Az érvelő érettségi szövegtípus jellemzése során három szempont alapján határoztam meg azt, hogy mennyiben releváns vizsgálati szempont a metapragmatikai tudatosság jelzéseinek vizsgálata, így a diskurzusdeixis elemzése ebben a szövegtípusban. Ezt követően értékeltem az érvelő érettségi szövegek elemzésének eredményeit, összegezve a bevezetés, tárgyalás, befejezés szövegegységeiben a diskurzusdeixis funkcióit, hatókörét és kifejtettségét, majd a metapragmatikai tudatosságot mint az érvelő érettségi szövegtípus szövegtipológiai sajátosságát mutattam be.

A dolgozat eredményei korántsem számítanak véglegesnek, csak a diskurzusdeixis további vizsgálata önmagában fontos feladat lenne, hiszen az eddigi megállapítások csak további dolgozatok elemzése és még számos szempont bevonása által nyerhetik el érvényességüket. A metapragmatikai tudatosság egyéb jelzéseinek vizsgálata (metapragmatikai reflexió, diskurzusjelölők) pedig ahhoz járulhatna hozzá, hogy az érvelő érettségi szövegtípus e szövegtipológiai sajátosságáról teljesebb képet kapjunk.

A HIVATKOZOTT IRODALOM

- ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES 2003. A fogalmazástanítás alapjai. In: ANTALNÉ-KUGLER 2003. ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES – KUGLER NÓRA 2003. Anyanyelvi tantárgy-pedagógiai témavázlatok. Kézirat.
- BARTHES, ROLAND 1997. A régi retorika. Emlékeztető. In: THOMKA szerk. 1997: 69–175.
- DE BEAUGRANDE, ROBERT-ALAIN – DRESSLER, WOLFGANG 2000/1981. Bevezetés a szövegtípuselméletbe. Corvina Kiadó, Budapest.
- DE BEAUGRANDE, ROBERT-ALAIN 1984. Text Production. Ablex, Norwood.
- FEHÉR ERZSÉBET 2006. Szövegtipológia a retorikai hagyományban. In: TOLCSVAI NAGY szerk. 2006: 27–63.
- KIEFER FERENC szerk. 2006. Magyar nyelv. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LACZKÓ KRISZTINA 2008a. A mutató névmási deixisről. In: TOLCSVAI NAGY – LADÁNYI szerk. 2008: 309–47.

- LACZKÓ KRISZTINA 2008b. Deixis a virtuális térben. In: TÁTRAI–TOLCSVAI NAGY szerk. 2008: 212–21.
- LEVINSON, STEPHAN C. 1992 [1983]. *Pragmatics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- OKM 2003 = Oktatási és Kulturális Minisztérium. 243/2003. (XII. 17.) Kormányrendelet a Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról. URL: www.okm.gov.hu/letolt/kozokt/nat_070926.pdf. [Letöltve: 2009. 09. 10.]
- OKM 2009 = Oktatási és Kulturális Minisztérium. Magyar nyelv és irodalom középszintű írásbeli érettségi vizsga javítási-értékelési útmutató, 2009. URL: http://www.okm.gov.hu/letolt/okev/doc/erettsegi_2009/k_magyir_09maj_ut. [Letöltve: 2009. 09. 10.]
- RICKHEIT, GERT – STROHNER, HANS 1993. *Grundlagen der kognitiven Sprachverarbeitung. Modelle, Methoden, Ergebnisse*. UTB für Wissenschaft: Uni Taschenbücher; 1735 Francke, Tübingen–Basel.
- TÁTRAI SZILÁRD 2010. Áttekintés a deixisről. *Magyar Nyelvőr* 211–33.
- TÁTRAI SZILÁRD – TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. 2008. *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- THOMKA BEÁTA szerk. 1997. *Az irodalom elméletei III*. Jelenkor Kiadó, Pécs.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. 2006. *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2006a. A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In: TOLCSVAI NAGY szerk. 2006: 64–90.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2006b. Szövegtan. In: KIEFER szerk. 2006: 149–74.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR – LADÁNYI MÁRIA szerk. 2008. *Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VERSCHUEREN, JEF 1999. *Understanding pragmatics*. Arnold, London – New York – Sydney – Auckland.

HOGYAN ÉRVELNEK A TIZENÉVESEK?

HOW (CAN) TEENAGERS ARGUE? ■ There were a lot of surveys regarding writing skills of teenagers (BARANYAI–LÉNÁRT 1959, OROSZ 1972, KERNYA 1988, KÁDÁRNÉ FÜLÖP 1990) or adults (HORVÁTH 1998) in Hungary. Writing an argumentative essay is considered to be the most difficult task for the participants. It is instructive to study the role that education plays in this problem. This paper focuses on an experiment designed to foster the development of argumentative skills by teaching the types of arguments. To overcome the difficulties of the task, the experiment used scaffolding, which appears to be an effective training ground for internalization of theoretical knowledge. With this method, teachers can ensure that their students should gather enough background information in quality argumentation. Developing effective persuasive writing skills during high school would be useful in many areas both in college and everyday life. ■ majhaj@freemail.hu

135

1. Bevezetés ■ A dolgozat címe utal KÁDÁRNÉ FÜLÖP JUDIT 1990-ben megjelent, az IEA- mérésorozat eredményeit bemutató könyvére. Azóta a 10. évfolyam tantervében és az új típusú írásbeli érettségi vizsga feladattípusai között is megtalálható az érvelés, a kompetenciamérésben azonban jelenleg nincs érvelési feladat. A szövegértés fejlesztése mögött a fogalmazástanítás problémái sokszor háttérben állnak, holott a szövegalkotás terén végzett eddigi mérések mindegyike kimutatta, hogy az érvelési feladat bizonyult a résztvevők számára a legnehezebbnek. A jelen tanulmány egy kísérletről számol be, ami a fejlesztés lehetőségeit kutatta és feltételezi, hogy az érvtípusok megismertetése emeli a tanulók érvelő fogalmazásainak színvonalát.

A 21. századi pedagógia feladata NAGY JÓZSEF (2000: 112) szerint a kognitív forradalom után az, hogy motívumrendszereket formáljon. Az érvelés az általa említett képességek mindegyikét fejleszti, a gondolkodási, tudásszerző, a kommunikációs és a tanulási képességet is, a merev kognitív készségek mellett a rugalmas kognitív készségek (besorolás, befoglalás, szelektálás stb.) fejlesztésére is alkalmas. Ezért lenne nagyon fontos, hogy a magyartanításban ne csak a 10. évfolyamon, hanem folyamatosan foglalkozunk az érvelés fejlesztésével. Ehhez fontos lenne korosztályonként mérni a tanulók érvelésének színvonalát, meghatározni a fejlesztési célokat és a fejlesztés lépéseit.

A tanulók logikus gondolkodásának tanulmányozására Magyarországon több felmérést is végeztek. Az induktív (CSAPÓ 1998), deduktív (VIDÁKOVICH 1998) gondolkodás szintjét, valamint a nyelvi-logikai műveletrendszer fejlettségét (CSAPÓ–CSIRIKNÉ–VIDÁKOVICH 1987) is vizsgálták és leírták magyar kutatók. Ezek a mérések főleg a formális logikai műveletek végzésére koncentráltak. A logikai problémák megoldását éppen az teszi nehezzé, hogy több különböző mentális modellt kell kifejleszteni hozzá (WOOD 1998: 183). A nyelvi tudatosság és az írásbeliség elsajátítása szorosan összefügg a konkrét gondolkodásról a formális gondolkodásra való áttéréssel. DAVID WOOD azonban azt is hangsúlyozza, hogy a művelt (akár a formális logikával foglalkozó) felnőttek sem érvelnek mindig a logika szabályai szerint. Ez figyelmeztethet arra, hogy ne csak a helyes ítéletek számával akarjuk meghatározni a diákok érveléstechnikájának fejlettségét.

Hosszabb, összefüggő írásműveket elemzett ötletes kísérletsorozatában BARANYAI ERSZÉBET és LÉNÁRT EDIT (1959). Ez a munka tárgyigazoló fogalmazásként határozza meg és elemzi az általános iskolás korosztály érvelő dolgozatait. Ez a kísérletsorozat is logikai szempontú volt, a szillogizmusláncolat relevanciáját, egyenességét, megszakíthatatlanságát és előremozgását vizsgálta. Kutatásuk eredményeit alkalmazta 3. és 4. osztályosok elbeszélő és leíró fogalmazásainak elemzéséhez KERNYA RÓZA (1988). KERNYA jelölésrendszere nagyon jól alkalmazható lenne az érettségi dolgozatok minősítésére, különösen a megszerkesztettség szempontjánál (1988: 215).

OROSZ SÁNDOR (1972: 41–3) reprezentatív mintán végzett mérésében a fogalmazások értékeléséhez 18 szempontot gyűjtött össze, ezeket három kategóriára osztotta (tartalom kimunkálása, szerkesztés és stilizálás műveletei). Az első szempontnál értékelte a helyes ítéletalkotást, az ítéletkapcsolást, annak következetességét és az argumentációt. Felsorolt még néhány vizsgált műveletet: mellérendelés, szétválasztás, implikáció, következtetés, bizonyítás, cáfolás, absztrakció, általánosítás. Kidolgozott egy hibamutatót is, aminek segítségével a diákok teljesítménye mérhetővé, összehasonlíthatóvá tehető: az összes hibaszámot elosztja az összes elemi ítélet számával, majd beszorozza százszal. A jelen kísérletben az érvelési hibák összehasonlításához hasonló hibamutatót készítettem.

A gondolkodási műveletek összetettsége mellett az írott nyelvi norma szabályai is nehezítik az érvelő diákok munkáját. CELIA ROBERTS és BRIAN STREET (1998: 178) szerint a többféle létező írásbeliség közül az iskola csak egyet szentesít, a többit stigmatizálja, a tanulók viszont nem ismerik eléggé az írott norma szabályait. Az írásbeli nyelvhasználat jellemzőit ugyanúgy tanítani kellene, kont拉斯tívan, a figyelmet a beszélt nyelvi változat különbségeire irányítva. A fogalmazástanítás egyik fontos célja ez lehetne a magyar nyelvi órákon is. MOLNÁR EDIT KATALIN felveti egy tantárgyi kereteket átlépő fogalmazási program ötletét is, kiemeli, hogy „az írásbeli szövegalkotás kiváló eszköz lehet a különböző gon-

dolkodási műveletek és képességek fejlesztésére” (2001: 226). Egyre több pedagógus fogadja el, hogy a szövegértésre nem csak a magyarórakon van szükség, és a fejlesztésre sem csak a magyar nyelv és irodalom tantárgy keretein belül van lehetőség. Hasonló együttműködésre lenne szükség a szövegalkotás fejlesztésében is.

A mentális modellálás, a vázlatírás jelentősége a fogalmazástanításban és így az érvelés tanításában is vitathatatlan (ADAMIKNÉ JÁSZÓ 2005: 539–42). A klasszikus retorikában ez a feltalálás és az elrendezés lépésének felel meg. Fontos lenne tudatosítani a tanulóknban, hogy problémamegoldási modell készítése nélkül nem fognak tudni koherens érvelést készíteni. Az ötletek nyelvi megformálása további problémákat vet fel. DENIS LAWTON (1974) megfigyelte, hogy a korlátozott kódot használó diákok nehezen vonnak le következtetéseket, nem képesek absztrakt érveket használni, hipotetikus eseteket is konkrét példának vesznek. Azt, hogy a nyelvi hátránnyal küzdő tanulóknak nagyobb nehézséget okoz az absztrakt gondolkodás, a jelen vizsgálat mérései is alátámasztják. Emellett az is látható lesz, hogy a nyelvi hátránnyal küzdő tanulók még jó következtetéseiket sem tudják megfelelő, érthető nyelvi formába önteni. Ezért az érvtípusok elsajátítása mellett a nyelvi kifejezőképesség fejlesztésére is szükség lenne. LUDO VERHOEVEN (2000: 389–404) bemutatja azokat a tanítási modelleket, amelyekkel javítható a diákok iskolai teljesítménye, kiemelve a tanári „állványozás” (scaffolding) szerepét és a kooperatív tanulás jelentőségét, hiszen így a tanulóknak lehetőségük van arra, hogy egyenlő félként vegyenek részt a csoport munkájában eltérő szociokulturális hátterük vagy képességeik ellenére is. Az alábbi kísérlet lépéseit e modellre építve határoztam meg.

2. Kísérleti személyek, anyag, módszer ■ A kísérletet 2010 tavaszán és 2010 szeptemberében végeztem egy vidéki középiskola 9. és 12. évfolyamán. 52 kezdő évfolyamos és 42 végzős diák vett részt benne. A kísérleti csoport a kezdő évfolyamon (a továbbiakban: 9,1) 28 főből, a kontrollcsoport (9,2) 24 főből állt. A végzősök egyik csoportja (12,1) 22 fős volt és jó tanulókból állt, a másik 20 diák (12,2) közepes és gyenge tanulmányi eredményű volt.

A hipotézis az volt, hogy az érvforrások elsajátítása – tanulmányi eredménytől függetlenül – javítani fogja a diákok érvelési, szövegalkotási képességeit. A klaszszikus retorikák és a pedagógiai szakirodalom alapján dolgoztam ki a fejlesztés lépéseit. Az érvelő fogalmazások retorikai szempontú vizsgálata azért lenne fontos, mert DAVID WOOD mellett CHAÏM PERELMAN (1982: 37) is hangsúlyozta a retorikai érvelés és a formális logikai érvelés különbségét. A kísérlet az érvtípusok alapján, tehát retorikai szempont alkalmazásával vizsgálta a fogalmazásokat.

Amint már utaltam rá, az állványozás módszerét alkalmaztam (VERHOEVEN 2000: 395). E módszer lényege, hogy a diákok kisebb lépésekre bontva sajátítsák el az új ismereteket. Miután a tanár felmérte a tanulók teljesítményét, összehasonlítja

azt az elérendő céllal, majd meghatározza a fejlesztés lépéseit. A tanár motiváló, ellenőrző szerepben mindvégig segíti a tanulási folyamatot, például viselkedésével példát mutat; dicsér, bátorít; javít, visszajelzést ad; utasításokkal segít irányítani a diák tanulási folyamatát; kérdéseivel mentális műveleteket végeztet a tanulóval és mentális modelleket készített vele a probléma megoldásához. A módszer indokoltságát az érvelés tanításában az is bizonyíthatja, hogy már CÍCERO azt írta A szónok című művében a szónoklattan tanításáról, hogy csak akkor van benne méltóság, ha „tanácsot adunk, bátorítunk, kérdéseket teszünk fel, megbeszélést tartunk, sőt olykor együtt olvassuk, együtt hallgatjuk tanítványainkkal a szónoklatokat” (42, 144; 1974: 22).

1. TÁBLÁZAT *A kísérlet lépései*

Lépések	Feladatok	Résztevők
I. 1. mérés\ (45 perc)	Érvelő fogalmazás készítése: Szükség van-e iskolákra?	kísérleti csoport, kontrollcsoport
II. Érvtípusok\ (45 perc)	A leggyakoribb érvtípusok megismerése példák segítségével.	kísérleti csoport
III. Érvelési hibák\ (30 perc)	A leggyakoribb érvelési hibák megismerése és javítása.	kísérleti csoport
IV. Tanács \ (15 perc)	Minden diák elolvassa egy társa érvelését, a végére tanácsokat ír.	kísérleti csoport
V. Javítás\ (otthoni feladat)	Minden diák javítja saját dolgozatát a tanártól kapott szempontsor segítségével.	kísérleti csoport
VI. 2. mérés\ (45 perc)	Érvelő fogalmazás készítése: Karrier vagy család?	kísérleti csoport, kontrollcsoport

A kísérletre négy egymást követő tanítási órán került sor. Mind a négy csoportban az első feladat egy érvelő fogalmazás készítése volt Szükség van-e iskolákra? címmel. A feladat megoldására egy teljes tanítási órát kaptak. Az első mérés után a fogalmazásokban azonosítottam és összeszámoltam az érvtípusokat. Néhány jellemző példát kigyűjtöttem minden egyes érvtípusra. A kísérleti csoportokban a második órán, az érvtípusok megismerése előtt megvitattuk QUINTILIANUS definícióját: „az érv olyan megokolás, mely bizonyító erővel bír, általa egy dolgot egy másikból értünk meg, és azt, ami kétséges, azzal erősíti meg, amihez nem fér kétség” (5, 10, 11; 2009: 343). Ezután ismerkedtek meg az általuk írt példák segítségével a különböző érvtípusokkal. A hibás érvek „prototípusait” szintén összegyűjtöttem, ezeket is csoportmunkában kellett kijavítaniuk a harmadik tanítási órán. Az utolsó 15 percben kiosztottam az érvelő fogalmazásokat, és azt kértem, olvassa el mindenki egy társáét, majd írjon rövid értékelést, tanácsokat a dolgozat végére.

A harmadik óra végén a kísérleti csoport minden tanulója hazavitte és javította dolgozatát. Ezután került sor a második mérésre a kísérleti csoportokban és a kontrollcsoportban is. A feladat egy újabb érvelő fogalmazás írása volt, Karrier vagy család? címmel. Mindkét fogalmazáscím hasonló volt az antik rétoriskolák elvi kérdésnek (thesis) nevezett előgyakorlatához, ez „nagy horderejű, az ember egész életét érintő választás megvitatását tartalmazza, és pedig egy ún. verbale adiectivum-os kérdésre felelve, magyarul »kell-e valamit csinálni?«” (BOLONYAI 2001: 57). Az Antik szónoki gyakorlatok című kiadványban például Érdemes-e házasodni? címmel található egy elvi kérdést kifejtő mintabeszéd (i. m. 252–7).

3. Az érvtípusok – Az érvtípusok és az érvelési hibák azonosításához a szakirodalomból két összefoglalót használtam: ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA: Az enthüméma logikája és az általános érvforrások (2006: 357–454) és ACZÉL PETRA: A klasszikus retorikai bizonyítás és az érv (ADAMIK – A. JÁSZÓ – ACZÉL 2005: 349–61). Az áttekinthetőség kedvéért a későbbiekben az ábrákon csak a nagyobb csoportokat tüntettem fel összesítve, de a javítás során az alcsoportokat is figyelembe vettem, ezek láthatóak a 2. táblázatban.

2. TÁBLÁZAT A kísérletben vizsgált érvtípusok

Érvtípus	Altípusok
Külső	tekintély, tanúság, statisztika, maxima, precedens, jelek
Általános	meghatározás definíció, felosztás, osztályozás, rész-egész
	összehasonlítás hasonlóság, különbség, fokozat
	viszonyok ok-okozat, előzmény-következmény, ellentét, ellentmondás
	körülmények lehetséges / lehetetlen, jövő / múlt tényei, személyek / dolgok, jelek
Speciális	hasznos / káros, jogos / jogtalan, szép / rút

A külső érvtípusok közül mindegyikre találhatunk példát, de a diákok nem használják sűrűn ezt az érvforrást:

- (1) *Egy bizonyos életkorig mindenkinek iskolába kell járnia. Törvény írja elő!* (12,2: törvény)
- (2) *Hiszen „aki a kicsit nem becsüli, a nagyot nem érdemli”.* (12,1: maxima)
- (3) *„A pénz nem boldogít” – halljuk szüleinktől az ismerős közmondást.* (12,1: maxima és tekintély)

A tekintélyérvek gyakran kapcsolódnak össze példákkal, főleg szülők, nagyszülők, barátok, ismerősök vagy tanárok életéből kiragadva:

- (4) *Saját példámból kiindulva elmondhatom, hogy gyermekvállalás után is lehet valaki sikeres. Anyukám akkor ment vissza dolgozni, amikor iskolás lettem. Azóta felépítette a karrierjét, és saját bevallása szerint sikerült megvalósítania önmagát, és nincs hiányérzete. (12,1: példa és tekintély)*

A maximához kapcsolódva és önállóan is gyakran szerepel tekintélyérv:

- (5) *Ha jól megnézzük, kevés hírességet tudunk felsorolni, akik 30 éves koruk alatt születtek gyereket és ezzel kockáztatni merték karrierjüket. (12,1: ironia)*
- (6) *Az énektanárom mindig azt mondta: „Az iskola a munkahelyed, ha a főnököd feladatot ad neked, azt kötelességed megcsinálni. Anyát és apát kirúgnák, ha nem csinálnák a dolgukat.” (9,1)*

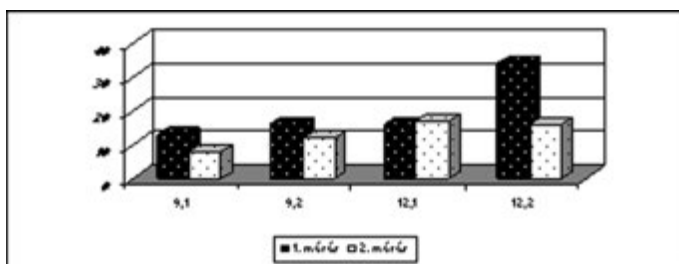
140

Ritkán, de előfordul, főleg a második témánál a statisztikára való hivatkozás:

- (7) *A statisztikák szerint a nők egyre idősebb korukig a karriert választják. (12,2: statisztika)*

A jól tanuló végzős csoport kivételével mindenhol az első mérésnél találunk több külső érvet, főleg mások véleményét idézik a tanulók, mikor az iskola szükségéről kell érvelniük. A 12. évfolyam „gyengébb” csoportja használt az első mérésnél (az iskola témájánál) kiemelkedően sok külső érvet, a második mérésnél ez a csoport is több belső érvet talált.

1. ÁBRA A külső érvek számának változása a két mérésben (db)

Az általános érvforrások közül minden csoportban kiugróan magas a viszonyokból származtatott érvek száma, nemcsak az ok-okozati, hanem minden kategóriában:

- (8) *Ha sokan választják csak a karriert, az rövid távon ugyan nem, de hosszú távon komoly következményeket okozhat a társadalomra tekintve. Az egyre öregedő társadalomnak nem lesz elegendő utánpótlása, rossz esetben a tár-*

sadalom egy nagyon kis rétegének kellene eltartania az összes többit, ami nem tartható sokáig. (12,1: ok-okozat)

Gyakran fordul elő mindkét témánál a másik három alkategória is, például az előzmény és a következmény:

(9) Azzal, hogy kiharcolták az egyenjogúságot, a nők rengeteg gondot is a nyakukba vettek. (12,1)

Vagy egy másik példa:

(10) *Ha minden megvan, akkor indulhat a vállalkozás.* (12,1)

Az ellentét és az ellentmondás mindkét témánál szintén egyformán népszerű:

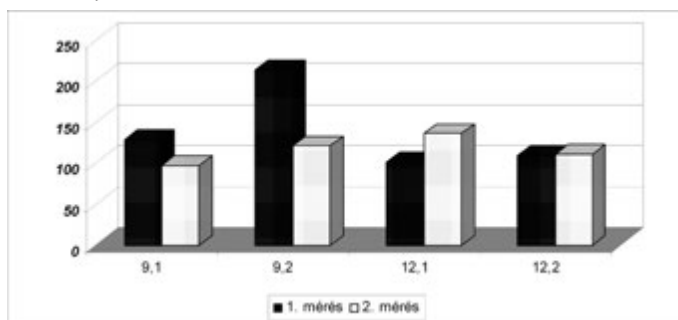
(11) *A karrierrel ellentétben a család tagjai mindig a másik érdekeit tartják szem előtt.* (12,1: ellentét)

(12) *Az élet írás, olvasás és számolás nélkül nem élet.* (9,2)

(13) *Inkább ne legyen nagy karrierem, de boldog családban élhessek.* (9,1: ellentmondás)

Az eredményeket árnyalja, hogy a kezdők kontrollcsoportjánál kiugróan magas számú érvek nagy része hibás következtetés, míg a második mérésnél a kísérleti csoportokban, bár csökken az érvek száma, több közöttük a jó következtetés.

2. ÁBRA A viszonyokból származtatott érvek számának változása a két mérésben (db)

A második leggyakrabban használt érvforrás a körülményekből származtatott érv. Kimagaslóan sok példát találunk a személyekből és dolgokból származtatott érvekre:

- (14) *Akik a családalapítás mellett döntenek, gyakran olyan családból származnak, amelyben nagy volt az összhang, illetve ahol nagy hangsúlyt fektettek erre a témára. (12,1: személyek)*
- (15) *Egy karrierista nő, aki a legfrissebb divat, design szerint berendezett csúcs-szuper toronyházban él, aligha vágyhat arra, hogy reggelente hangos gyerekzsivajra ébredjen. (12,1: személyek)*
- (16) *A mai világban nagyok az elvárások egymással szemben (9,2: dolgok).*

Gyakori hivatkozási alap a múltbeli vagy jövőbeli tény is:

- (17) *Ha az anyagiakban nincs is hiány, a szellemi, lelki hiányosságok bizonyos időn belül vissza fognak ütni. (9,2)*
- (18) *Vajon a temetésünkön búcsúzik-e úgy el valaki tőlük, hogy nem a teljesítményét, hanem az értékeivel együtt őt magát fogja gyászolni? (12,1)*
- (19) *És amikor eljön az idő, tudom, hogy én is családorientált leszek. (12,1)*

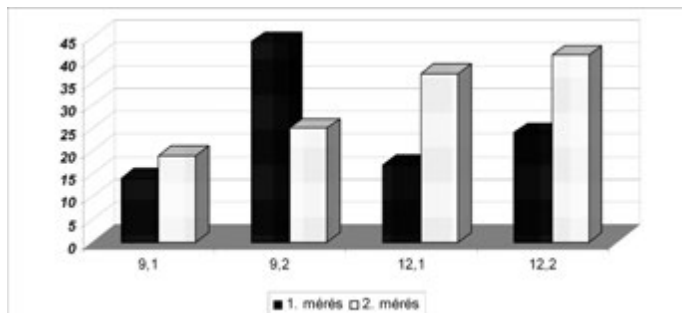
A kategória két további alfaja is előfordul:

- (20) *Az élet minden területén adódhatnak nehézségek, vannak jó és rossz dolgok. Az iskolában sincs ez másképp. (9,1)*
- (21) *Jobb esetben még időben vannak ahhoz, hogy családot alapítsanak vagy párkapcsolatot alakítsanak ki, de előfordulhat, hogy már ehhez is késő. (12,1: lehetséges-lehetetlen)*
- (22) *Látni a gyermekeim mosolyát, ez mindennél többet ér. (12,2: jelek)*
- (23) *Meg lehet nézni azokat az országokat, ahol nem foglalkoznak az oktatással. (12,2: jelek)*
- (24) *A munkáltató nem azt nézi, hogy milyen érettségije van, csak azt, hogy van, és már magasabb posztban van. (12,2: jelek)*

Ennél az érvtípusnál jól látható a két mérés közötti változás: a Karrier vagy család? kérdésre válaszolva minden kísérleti csoportban nőtt a körülményekből származó érvek száma. A kontrollcsoportban azonban csökkent ezek száma. Felmerülhet bennünk, hogy talán nem csak a téma indokolja ezt a változást, szerepe lehet annak is, hogy a kísérleti csoportok tanulói már több érvforrásból meríthettek.

Hasonló tendencia mutatható ki a kísérleti csoportokban az összehasonlításon alapuló érvek számában is. A kontrollcsoportnál ez a változás nem mutatható ki. Ismét arra gondolhatunk, hogy nem a téma indokolja, hogy a kísérleti csoportok szívesebben használják a hasonlítást érvforrásként, hanem az, hogy sikerrel alkalmazták a megszerzett ismereteket.

3. ÁBRA A körülményekből származtatott érvek számának változása a két mérésben

Nagyon sok altípus figyelhető meg a hasonlóság alkategóriájában:

- (25) Szüleim is először dolgoztak, igaz édesapám szüleinél laktak, de így össze tudtak spórolni annyi pénzt, hogy elköltözhessenek és saját családot alapíthassanak. (12,1)
- (26) A tanulás is olyan, mint az élet. Kaland, ha jól alakítod. (9,1)
- (27) Aki jó iskolába jár, de nem tanul, az olyan, mintha nem is járna iskolába. (9,2)

143

Egész kis eredetmítosz kerekedik ki a példából a következő esetben:

- (28) Van erre egy példám: Az emberek régen rövid ideig éltek, egy megfázásba is belehalhattak, mert az orvostudomány nagyon kezdetleges volt, és nem a megfelelő módon gyógyították őket. De tapasztalatokat gyűjtöttek, TANULTAK, és így a XXI. századra nagyon fejlett lett ez a tudomány. (9,1)

Az egyik diák példája pedig szinte Menenius Agrippát idézi (LIVIVS II. 32):

- (29) Ezt a folyamatot leginkább egy boksoló pályafutásával tudnám összehasonlítani. A pályája elején a boksoló is olyan, mint bárki más. Ahogy telnek az évek, a teste egyre erősebb lesz. Hihetetlen dolgokra lesz képes, viszont az éremnek két oldala van. Ahhoz, hogy teste elérje ezt a szintet, rengeteg mérkőzést végig kell bonyolítania. A rengeteg mérkőzés miatt azonban sok ütést kap fejre. Ezek eleinte nem zavarják, de idővel kezd butulni a boksoló. Öregkorára tömértelen betegsége lesz, Parkinson-kór, Alzheimer-kór. Ezek a betegségek legyűrrik az elmét és a testet is kezdik leépíteni, majd jön a halál. Ebben a példában az értelmiség, a tanult emberek voltak a fej, a test pedig a munkásokat jelképezte. Hiszen mit ér a test fej nélkül? Az erő ész nélkül? (12,2: analógia)

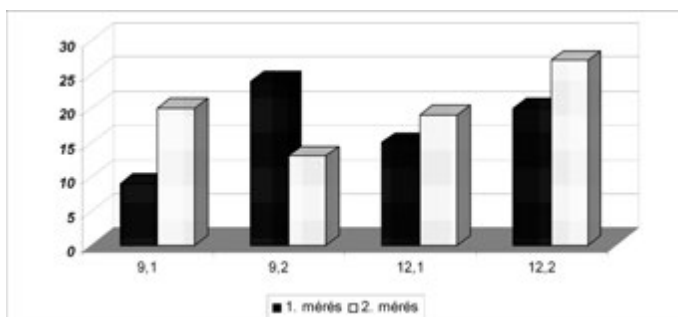
Szintén gyakran érvelnek különbséggel:

- (30) *Azt hiszem, azok a nők, akik az ellenkező oldalt képviselik, [...] ők is ugyanerre törekszenek azzal a különbséggel, hogy ők nem karrierjükben, hanem gyermekeikben látják a boldogság kulcsát. (12,1)*

A fokozat megállapítása mindig szubjektív, de sok a hatásos érv ebben a kategóriában:

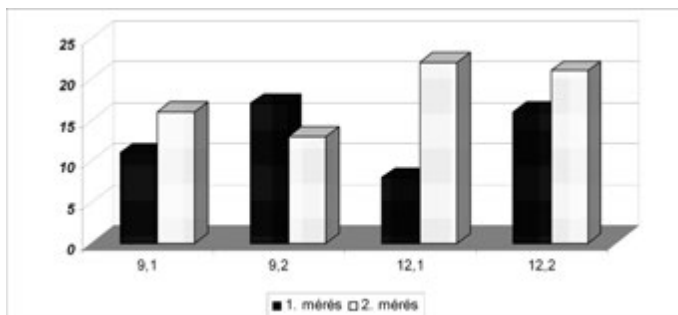
- (31) *A mai világban, úgy gondolom, pénz nélkül igen nehezen lehet boldogulni. De még nehezebb a földi lét család, boldogság, szeretet és szerelem nélkül. (12,1)*

4. ÁBRA Az összehasonlításból származó érvek számának változása a két mérésben

Az általános érvforrások közül legritkább a meghatározáson alapuló érv. Ez elgondolkodtató, hiszen az iskola fontos feladata lenne, hogy megtanítsa a diákokat fogalmakat definiálni, a hibás meghatározást felismerni, osztályozni, részekre bontani.

5. ÁBRA A meghatározásból származó érvek számának változása a két mérésben

Ennek ellenére kevés tanulóban merül fel, hogy meghatározza, mi az iskola vagy a karrier – emiatt pedig sorra fut mellékvágányra érvelésük. A definíció leggyakoribb formája a szinonima:

- (32) *Karrier vagy család, avagy pénz vagy boldogság?* (12,1)
 (33) *A karrier szó a munkára utal.* (12,2)

Előfordul pontosabb retorikai meghatározás is:

- (34) *A társadalmi helyzet és a neveltetés miatt mégis egyértelmű számunkra, hogy a család egyenlő a biztos érzelmi háttérrel, melynek meghatározója az anya.* (12,1)

Felosztás és osztályozás:

- (35) Mindenki_{NP}nek kell egy megértő fül_{NP}, amit egy családban lehet csak megtalálni.
(12,1: rész-egész viszony)
- (36) Az iskola nagyon fontos az emberek számára. Van, akinek munkahely, és van, aki tanul. Olyan is előfordul, hogy csak dísznek jár iskolába. (9,2: hibás felosztás)

A kísérleti csoportokban a második mérésnél gyakrabban használták ezt az érv-típust, a kontrollcsoport nem.

Mindkét cím főleg a tanácsadó beszéd speciális érvforrásait aktivizálta (hasznos vagy káros):

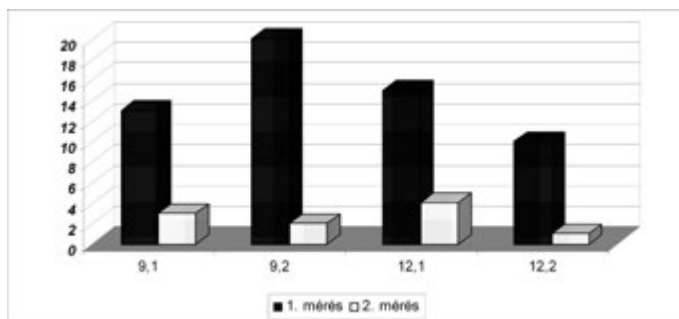
- (37) *Mi a helyzet azokkal, akiknek tanulmányi nehézségeik vannak? Néhány tantárgyból rosszabbak, így ők azokat feleslegesnek tartják, azt kérdezik, miért kell ezt tanulnom, ha úgyse fogom ezeket használni. Erre a kérdésre a válasz: sose tudhatod. Az iskolának, mint minden másnak van jó és rossz oldala is. Lehet, hogy szerzünk kellemetlen élményeket, de ezekből is sok hasznosat tanulhatunk, felkészít az életre. (12,2)*
- (38) *Ha nem tanulsz, akkor hogyan találod fel magad a világban? (9,2)*

A speciális érvforrások közül kisebb számban a törvényszéki és a bemutató beszéd érvforrásai is feltűnnek:

- (39) *A nőknek ugyanúgy joguk van dolgozni, de nem tekintik őket olyan munkatársaknak, mint a férfiakat, megkülönböztetés éri őket.* (12,2: jogos vagy jogtalan)

(40) *A baráti körömben van egy fiatal pár, és olyan jó érzés rájuk nézni, hogy milyen jól megvannak, és ha van valami gond, akkor nem veszekednek, hanem kultúremberek módjára megbeszéljük. (12,2: szép vagy rút).*

6. ÁBRA A speciális érvforrásokból származó érvek számának változása a két mérésben

4. Az érvelési hibák ■ A fejlődés felméréséhez és a diákok további fejlesztéséhez a tanárnak azt is meg kell vizsgálnia, melyik hibatípus gyakori, melyiket kerültk el sikeresen a tanulók, és melyik területen van szükség további gyakorlásra. A hibatípusok meghatározásához használt szakirodalom ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA: Az enthüméma logikája és az általános érvforrások (2006: 357–454) és ACZÉL PETRA: Irreleváns érvelések (ADAMIK – A. JÁSZÓ – ACZÉL 2005: 361–7). A 7–15. ábrán feltüntetett hibatípusok: hibás anyag, hibás definíció, hibás összehasonlítás, hibás ok-okozati viszony, hibás általánosítás, mellékvágány, tautológia, hibás nyelvi kifejezés és körben forgó érvelés. A csoportok jelölése továbbra is ugyanúgy történik: 9. évfolyam, kísérleti csoport (9,1), kontrollcsoport (9,2); 12. évfolyam, „jó” csoport (12,1), „gyenge” csoport (12,2). A szemléletesség érdekében hibamutatót készítettem OROSZ SÁNDOR említett módszerével (1972: 41). A hibás érveket százalékban adom meg az összes érv viszonylatában. Az eredmények árnyalhatják az érvtípusoknál elmondottakat, erre többször utaltam az előző pontnál is.

A hibás anyagú érvek száma a végzős évfolyamokban magasabb, tárgyi tudásukat nem mindig sikerült mozgósítani:

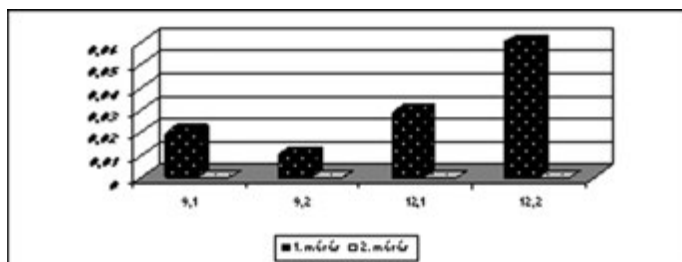
(41) *A 19-20. században úgy voltak az emberek az iskolával kapcsolatban, hogy drága és felesleges. A szülők abban az időben dolgoztatni akarták a gyerekeiket. Elküldték őket a földekre, bányákba, más fizikai munkákra, így nem tudtak megtanulni olvasni, írni, beszélni normálisan és számolni. (12,2)*

Gyakori a kétértelműség is:

(42) *Iskola nélkül nem lenne emberiség és nem lenne semmi, csak buta és tudatlan emberek.* (12,2)

A hibák forrása az volt, hogy a diákokban téves kép alakult ki az iskoláztatás történetéről, összekeverték a történelmi korszakokat. Különösen gyakori volt ez a hibatípus a gyenge végzős csoportban, árulkodva arról, hogy történelmi ismereteiket nem tudták mozgósítani, illetve a jelenkori helyzetet sem eléggé ismerik. A második mérésnél ez a hibatípus nem fordult elő.

7. ÁBRA Hibás érvek I.: Hibás anyag (hibás érvek száma / összes érv száma x 100)

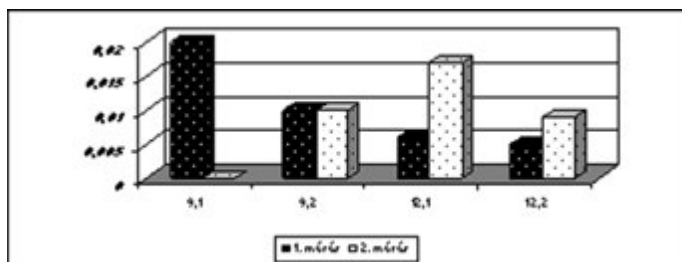

Az előző pontban, az érvtípusoknál már láthattuk, hogy a definíciók száma kevés, de még azok között is nagyon sok a hiányos, az alábbi példához hasonlóan pontatlan megfogalmazású:

(43) *A karrier szó a munkára utal.* (9,1)

A felsőoktatásra felkészítő iskolatípus utolsó évfolyamán fontos lenne, hogy a diákok tisztában legyenek a tudományos diskurzus követelményeivel, pontosan, egyértelműen fogalmazzanak, képesek legyenek szabályos definíció alkotására. A definícióból származó érvek száma nőtt a második mérésnél, és másodszorra

8. ÁBRA Hibás érvek II.: Hibás definíció (hibás érvek száma / összes érv száma x 100)

a kísérleti csoportokban jobban is sikerült definiálni az érveléshez szükséges fogalmakat. A felosztás is gyakoribb és jóval átgondoltabb, pontosabb volt a második mérésnél. A kontrollcsoport eredményeiben nem történt változás. Az osztályozás és a rész-egész viszony minden csoportban ritka volt.

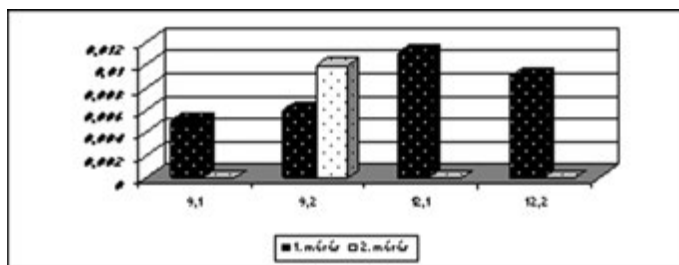
A hibás összehasonlítás viszonylag ritka, leggyakoribb, hogy a két összehasonlított dolog közül csak az egyikről írnak, a másikról nem. A hibákat legtöbbször az okozza, hogy nem gondolják végig saját képalkotásukat:

- (44) *Az élet komoly dolog. Lépésről lépésre kell benne haladni. Nem lehet kihagyni egy lépést sem, mert összedől, mint egy kártyavár.* (9,1 + képzavar)
 (45) *Szerintem iskola nélkül olyan lenne a világ, mint egy állatkert.* (12,1: hiányzik az összehasonlítás alapja)

148

A második mérésnél jobban figyeltek erre a kísérletben résztvevők, hibás összehasonlításra nem volt példa, annak ellenére sem, hogy az összehasonlításból származó érvek száma jelentősen nőtt. A kontrollcsoportnál ezzel szemben emelkedett a hibák száma.

9. ÁBRA Hibás érvek III.: Hibás összehasonlítás
 (hibás érvek száma / összes érv száma $\times$ 100)

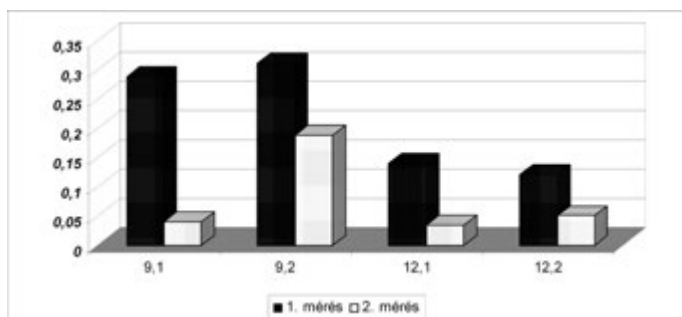

Mivel a viszonyból származó érvek fordultak elő leggyakrabban a mintában, nem meglepő, hogy az ok-okozati hibák száma nagyon magas:

- (46) *Ha az iskola nem épült volna meg, a téglagyár csödbe ment volna.* (9,1)
 (47) *A tanároknak is jó az iskola, hiszen gyerekeket taníthatnak, de közben ők is ismételnék, pl.: ha valaki nem érti, még egyszer elmagyarázza, de ha két osztályban vagy több osztályban is tanít azt az anyagot ő is ismétli.* (9,2)

Feltételes állításból következtet a következő érv:

10. ÁBRA Hibás érvek IV.: Hibás ok-okozat
(hibás érvek száma / összes érv száma x 100)

- (48) *Sok feladatot és teendőt kell a diákoknak megcsinálniuk, ami egy idő után megerőltető lehet, és hallottam már olyat, aki ez miatt került kórházba. Tehát az iskola veszélyes is lehet.* (12,2)

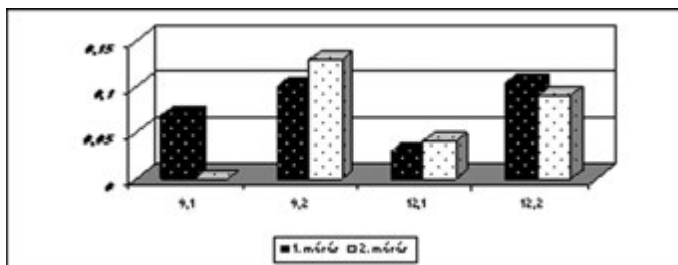
149

Az első mérésnél az ok-okozati hibák száma a kezdő évfolyamokon sokkal magasabb volt, a végzősök kevesebb hibát vétettek, az oksági viszonyokat tehát a 18 éves korosztály jobban felismerte. A második mérésnél a hibák száma a kísérleti csoportokban jelentősen csökken. Az oksági viszonyok hibáival szorosan összefüggő, szintén gyakori hibaforrás volt a hibás általánosítás:

- (49) *Az iskola nagyon fontos minden ember számára. Idősebb korában jó munkahelye, csodás otthona és rengeteg szép emléke lesz.* (9,1)
 (50) *Nyelvtudással kimehetsz dolgozni külföldre, mert ott jobban meg lehet élni.* (9,1)
 (51) *Valahol meg kell tanulni írni, olvasni, számolni, ha nem lenne iskola, mindenki analfabéta lenne.* (12,2)
 (52) *A középkorban minden feltörekvő tudóst örültnek, boszorkánynak kiáltottak ki, és a rá kiszabott büntetést végre is hajtották.* (9,2)
 (53) *Sajnos érettségi nélkül nem tud senki munkát találni.* (12,2)
 (54) *Ha van olyan ember, aki nem végez el legalább egy iskolát, annak sajnos semmi esélye a világban.* (9,2)

Az alábbi ábrán jól látható, hogy igazolódik mind LAWTON (1974), mind WOOD (1998) állítása: a nyelvi hátránnyal küzdő csoport hajlamosabb a hibás általánosításra, illetve a fiatalabb csoportok hajlamosabbak az okozati hibákra és a hibás általánosításra.

11. ÁBRA Hibás érvek V.: Hibás általánosítás
(hibás érvek száma / összes érv száma x 100)

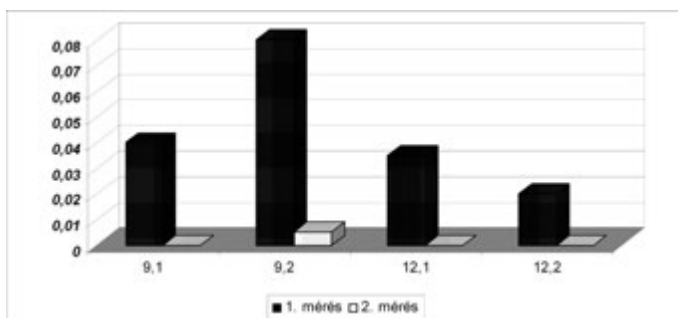

A meggondolatlan, kapkodó fogalmazás, a szerkesztetlenség nagyon sok hibatípus forrása. Például a mellékvágány:

150

- (55) *Igaz, hogy anélkül is el lehet sajátítani a legtöbb szakma rejtelseit, de azért az intelligenciára, az alapok megtanulására nagy szükség van, ugyanis ha esetleg bemegy a boltba, és egy iskolázatlan eladóval áll szemben, aki ahe-lyett, hogy megkérdezné „Miben segíthetek?”, mogorván rákiált „mi van, mit nem tud?”, ő lenne legjobban felháborodva. (9,1 + személyeskedés)*

12. ÁBRA Hibás érvek VI. : mellékvágány
(hibás érvek száma / összes érv száma x 100)

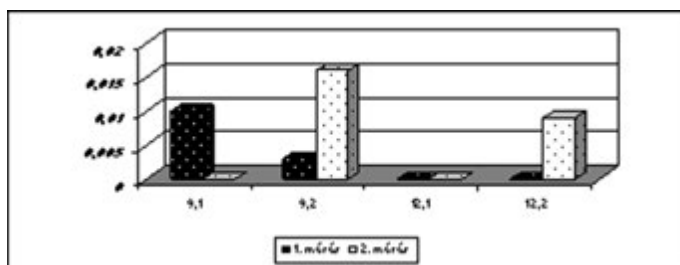
Nagyon gyakran eredményez tautológiát is:

- (56) *Sajnos a mai társadalom túlnyomó része nem látja át a karriervágy és annak a megvalósulásáért hozott áldozatokat. Fontos lenne minden embernek tudnia, hogy egy igazi családhoz nem munkára, hanem időre és akaratra van szüksége. Idő kell a gyermek felnevelésére és akarat, hogy megvalósítsuk a tökéletes családot! (12,2)*

- (57) *Az iskola nem rossz. Ezt csak azok mondják, akiknek nincs akaratuk, és nem tudják még, hogy mit is akarnak igazán.* (9,2)

Ez ismét alátámasztja WOOD (1998: 212) állítását: az írott normát kevésbé ismerő és a nyelvi hátránnyal küzdő csoport redundánsabban fogalmaz, a végzős jó csoportnál nem találunk példát erre.

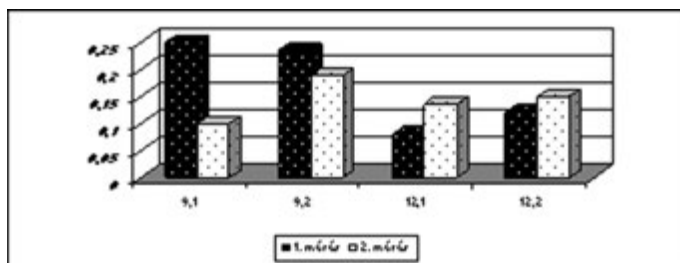
13. ÁBRA Hibás érvek VII.: tautológia
(hibás érvek száma / összes érv száma x 100)

A kezdő évfolyamoknál gyakoribb, de a végzősöknél is nagyon sokszor zavaró a bizonytalan nyelvi kifejezés, az absztrakt gondolkodás fejletlenebb volta a nyelvi megformálásban is jelentkezik:

- (58) *Szerintem igenis szükség van iskolákra. Ennek oka a tudatlanság lecsökkentése, a tudat bővítése.* (9,1)
- (59) *„Tanulás a tudás atyja.” Iskola nélkül viszont nem lehet nagyon tanulni.* (9,2, + hibás anyag)

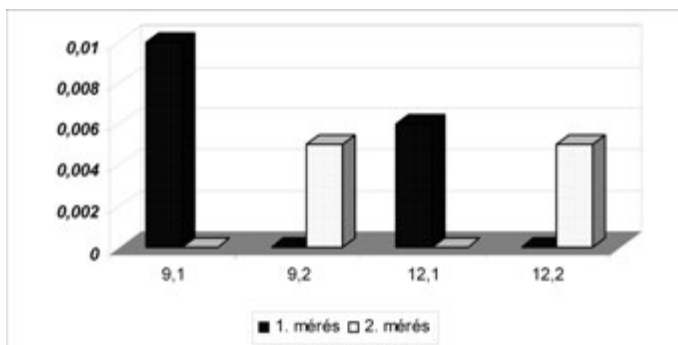
14. ÁBRA Hibás érvek VIII.: Bizonytalan nyelvi kifejezés
(hibás érvek száma / összes érv száma x 100)

Hasonló következtetést vonhatunk le a 12. évfolyam eredményeit megfigyelve is: bár a tanult ismereteket a jobb végzős csoport sokkal sikeresebben alkalmazta,

a nyelvi kifejezés bizonytalansága mutatja, hogy az elsajátított ismeretek explicitté tétele még nehézségekbe ütközik.

15. ÁBRA Hibás érvek aránya: körben forgó érvelés
(hibás érvek száma / összes érv száma x 100)

Kevés példa akadt a körben forgó érvelésre. A kísérleti csoportok második mérésében csak a 12,2 csoportnál fordul elő nagyobb számban. A körben forgó érvelést sok esetben az eredményezi, hogy a tanuló – az előző hibánál említettekhez hasonlóan – belebonyolódik saját érvelésébe, nem tud gondolatainak megfelelő nyelvi formát találni. Viszonylag ritka, de előfordul a petitio principii, akár kimondottan manipulatív formában is:

(60) *Hogy szükség van-e iskolákra? Akarunk-e tudni, kulturálódni, az életben valamit is elérni?! Hát ezekre a kérdésekre általában egyhangú a válasz. Persze! Hiszen ki akar tudatlan, semmittevő, munkanélküli lenni?! Senki! (9,1)*

Az első mérésnél nagyon sok hibát okozott, hogy nem figyeltek a tanulók a feladatra, érvényesült a „leckefelmondás sztereotípiája” (BARANYAI–LÉNÁRT 1959: 152). A kilencedikesek kimondottan idegenkedtek a vázlatírástól, de a végzősök közül is utólag többen azt mondták, hogy dolgozatíráskor nem tudják befejezni a feladatot, ha előtte „tervezgetnek”. Azt hiszem, ez komoly probléma, ami az érettségi dolgozatoknál is gyakran érezteti hatását, hiszen a 4-5 oldalas írásbeli munka komoly szerkesztést kívánna. A mellékvágányt, felesleges ismétlést szintén könnyen el lehetne kerülni a tudatosabb tervezéssel, elrendezéssel.

Az érvtípusok jobb ismeretét mutatja, hogy a kísérleti csoportokban az összehasonlításra alapuló érvek száma nőtt a második mérésnél, a hasonlóság és a különbség gyakrabban, a fokozat ritkábban fordult elő érvforrásként. A kísérleti csoportok mindegyikében több összehasonlításra és definícióra alapuló érv született a második mérésnél. RICHARD WEAVER (Retorikai lexikon: 1278) a definíciót

szabályaival, jobban fel van vértézve a manipuláció ellen, mint infantilis gondolkodású, önállótlan társai. Ennek elérése pedig az iskola feladata lenne, hiszen a családi környezet csak a szerencsésebbeket látja el ezzel a vértézzel.¹ Tudas, végiggondolt és következetes fejlesztésre minden tanulónak szüksége van, ennek eszköze lehet a rendszeres tanári visszajelzés, az írásbeli munkák következetes javítása az érvelési hibákat mutató szimbólumrendszerrel, a javított munkák összegyűjtése portfólióba, ami követhetővé teszi a diák fejlődését. Segíthetne, ha a kompetenciamérés érvelő feladatot is tartalmazna a szövegértés mellett, az egyesült államokbeli NAEP-mérésekhez hasonlóan.

QUINTILIANUS írja az érvforrásokról, tanácsát érdemes megszívlelni: „Mert amiképpen nem terem meg a földön minden, és nem találz meg egy adott madarat vagy vadat, ha nem tudod, hol tenyészik és hol tanyázik, továbbá, hogy bizonyos fajta halak a nyílt tengert kedvelik, mások a sziklás partvidéket, mert éghajlat és partszakaszok tekintetében is különböznek, és nem foghatnál a mi tengerünkben sem tokhalat, sem papagájhalat, akképpen nem található minden érv mindenütt, ezért nem szabad mindenfelé keresnünk. Különben sokat tévedünk, és minden erőfeszítés mellett is csak véletlenül találjuk meg azt, amit nem módszeresen keresünk. De ha tudjuk, hogy hol mi terem, amikor ehhez a helyhez érünk, könnyen meglátjuk azt, ami benne van” (5. 10. 21–2, 2009: 344).

A HIVATKOZOTT IRODALOM

- A szövegalkotási feladat értékelésének elvei. Javítási-értékelési útmutató a magyar nyelv és irodalom érettségi vizsgához. In: http://www.oh.gov.hu/letolt/okev/doc/erettsegi_2010/oktober/k_magyir_10okt_ut.pdf. [Letöltve: 2010. 12. 05.]
- ADAMIK TAMÁS – A. JÁSZÓ ANNA – ACZÉL PETRA 2005. Retorika. Osiris Kiadó, Budapest.
- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA 2006. Az olvasás múltja és jelene. Trezor Kiadó, Budapest.
- BARANYAI ERZSÉBET – LÉNÁRT EDIT 1959. Az írásbeli közlés gondolkodáslélektani vonásai. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BERNSTEIN, BASIL 1975. Nyelvi szocializáció és oktathatóság. In: PAP-SZÉPE szerk. 1975: 393–431.
- BOLONYAI GÁBOR szerk. 2001. Antik szónoki gyakorlatok. Typotex Kiadó, Budapest.
- CICERO, MARCUS TULLIUS 1974. Válogatott művei. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- COULMAS, FLORIAN ed. 1997/2000. The Handbook of Sociolinguistics. Blackwell Publishers Ltd., Oxford.

¹ „Performance in linguistic skills [...] is taken as an indicator of educational level and intelligence, and provides access to the whole range of education in the first place. The way that the links between language, education, social class, wealth, family background and gender are made involve theoretical and ideological frameworks that can be made explicit by sociolinguists. The discipline is inescapably bound up with political thinking in this respect. I also believe it is our responsibility to use this special training and knowledge to influence current thinking and policy.” (STOCKWELL 2002: 56).

- CSAPÓ BENŐ – CSIRIKNÉ CZACHESZ ERZSÉBET – VIDÁKOVICH TIBOR 1987. A nyelvi-logikai műveletrendszer fejlettsége 14 éves korban. *Pszichológia* 7. 4. 521–44.
- CSAPÓ BENŐ – VIDÁKOVICH TIBOR szerk. 2001. Neveléstudomány az ezredfordulón. Tanulmányok Nagy József tiszteletére. Tankönyvkiadó, Budapest.
- CSAPÓ BENŐ 1998. Az új tudás képződésének eszközei: az induktív gondolkodás. In: CSAPÓ szerk. 1998: 191–221.
- CSAPÓ BENŐ szerk. 1998. Az iskolai tudás. Osiris Kiadó, Budapest.
- HORVÁTH ZSUZSANNA 1998. Anyanyelvi tudástérkép. Mérés, értékelés, vizsgálat. Középiskolai tantárgyi feladatbankok III. Országos Közoktatási Intézet, Budapest.
- KÁDÁRNÉ FÜLÖP JUDIT 1990. Hogyan írnak a tizenévesek? Az IEA-fogalmazásvizsgálat Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KERNYA RÓZA 1988. A szöveg néhány sajátossága kisiskolások fogalmazásaiban. Tankönyvkiadó, Budapest.
- LAWTON, DENIS 1974. Társadalmi osztály, nyelv és oktatás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- LIVIVS II. = Titi Livi Ab urbe condita. Liber II. URL: <http://www.thelatinlibrary.com/livy/liv.2.shtml# 32>. [Letöltve: 2010. 11. 20.]
- MOLNÁR EDIT KATALIN 2001. Fogalmazás és tanulás. In: CSAPÓ–VIDÁKOVICH szerk. 2001: 225–34.
- NAEP = National Assessment of Educational Progress. Writing Assessment. URL: <http://nces.ed.gov/nationsreportcard/writing>. [Letöltve: 2010. 12. 03.]
- NAGY JÓZSEF 2000. XXI. század és nevelés. Osiris Kiadó, Budapest.
- OROSZ SÁNDOR 1972. A fogalmazástechnika mérésmetodológiai problémái és országos színvonala. Tankönyvkiadó, Budapest.
- PAP MÁRIA – SZÉPE GYÖRGY szerk. 1975. Társadalom és nyelv. Gondolat Kiadó, Budapest.
- PERELMAN, CHAÏM 1982. *The Realm of Rhetoric*. Translated by William Kluback. University of Notre Dame Press, Notre Dame – London.
- QUINTILIANUS, MARCUS FABIVS 2009. Szónoklattan. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
- Retorikai lexikon = ADAMIK TAMÁS főszerk. 2010. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
- ROBERTS, CELIA – STREET, BRIAN 1997/2000. Spoken and written language. In: COULMAS ed. 1997/2000: 168–86.
- STOCKWELL, PETER 2002. *Sociolinguistics. A resource book for students*. Routledge, London – New York.
- VERHOEVEN, LUDO 1997/2000. Sociolinguistics and Education In: COULMAS ed. 1997/2000: 389–404.
- VIDÁKOVICH TIBOR 1998. Tudományos és hétköznapi logika: a tanulók deduktív gondolkodása. In: CSAPÓ szerk. 1998: 191–221.
- WOOD, DAVID 1998. *How Children Think and Learn? – The social contexts of cognitive development*. Blackwell Publishing, Oxford.

KÖZSZÓVÁ VÁLÓ SZEMÉLYNEVEK
A MAI MAGYAR SZLENGBEN¹

156

In: *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain. A 6. Félúton konferencia, ELTE BTK, 2010. október 7–8. Szerk. PARAPATICS ANDREA. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó /Talentum 2./, 156–169. o.*

APPELLATIVISATION OF PERSONAL NAMES IN PRESENT-DAY HUNGARIAN SLANG ■ The paper deals with the part of Present-day Hungarian slang that came by the process of appellativisation of real or fictive personal names. Appellativisation is one of the beloved methods of slang to enrich its vocabulary because these words make conversation more diverse and curious. After the theoretical introduction (by J. SOLTÉSZ 1979 and HAJDÚ 2003) the paper reviews and groups slang words and expressions came by appellativisation which can be found in the last four slang dictionaries (TIMÁR–FAZAKAS 2003, SZÜTS 2008, PARAPATICS 2008 and KÖVECSES 2009). According to the title the paper excepts (but goes in so many words of) the words coming by appellativisation but already in dialects not in slang. The paper reviews slang words separately in undermentioned groups: slang words from personal names without any morphological alteration (that usually sing any men or any women), slang words from personal names by funny derivation, compound slang words from a personal name and an adjective or a noun that sings (usually a negative) attribute and slang words came off by real (social or psychological) appellativisation (by HAJDÚ 2003) from the name of a historical person or a literary or movie character e.g. In the summary the author points out that the process of appellativisation in slang (too) is connected to male names to a great extent. ■ csarlesz@gmail.com

1. Bevezetés ■ Az egyre népszerűbbé váló és a nyelvtudomány egyre szélesebb köreit érintő névtani kutatások izgalmas lehetőséget tartogatnak a szlenggel foglalkozó nyelvész számára is, tekintettel egyrészt a szlengbeli tulajdonnevekre – vagy a SEBESTYÉN ÁRPÁD ajánlotta terminussal élve: a szlengnevekre (vö. KIS 1996: 3. jegyzet) –, másrészt pedig a tulajdonnevek köznevesülésére mint a szlengszókincs bővülésének egyik számottevő módjára. Dolgozatomban² köznevesülésen belül a személynevek közszóvá válásáról kívánok szólni, tapasztalataim szerint ugyanis a nyelvjárások hangsúlyos szerepe mellett a téma kevésbé kutatott

¹ A projekt az Európai Unió támogatásával és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg, a támogatási szerződés száma TÁMOP 4.2.1/B-09/1/KMR-2010-0003. The European Union and the European Social Fund have provided financial support to the project under the grant agreement no. TÁMOP 4.2.1/B-09/1/KMR-2010-0003.

² Hálásan köszönöm Korompay Klára, Farkas Tamás és Horváth László segítő megjegyzéseit.

területe a szleng. Kivételt képez ez alól FARKAS TAMÁS katonai szlenget vizsgáló tanulmánya (2003) és legutóbb TAKÁCS JUDIT monográfiája (2007). Holott B. LŐRINCZY ÉVA gondolatához csatlakozva magam is úgy vélem: a köznevesülés-sel létrejött szavak alapos és sokoldalú vizsgálata „sok hozadékkal kecsegtetne; hiszen – bizonyos tekintetben – névtan ez is, meg nyelvléktan, meg szóalkotás, stilisztika, no és hát – nem egyszer – művelődéstörténet is persze” (B. LŐRINCZY 1991: 426).

A dolgozat négy (a későbbiekben ismertetett) szótárból kigyűjtött minden olyan szlengszót és szlengkifejezést tárgyal – jelentéssel együtt –, amely alakját tekintve valamely módon kapcsolódik a személynevekhez. A szlengben közszó-ként használt személynevek 4. ponttól kezdődő csoportosítása világosan elkülöníti a címben szereplő szempontnak megfelelő és az attól (különböző okok miatt) eltérő elemeket.

2. Elméleti háttér ■ A közszóvá váló személynevek és a szleng kapcsolatának vizsgálata előtt természetesen szót kell ejtenünk a kérdéskör alapjául szolgáló jelenségek mibenlétéről is.

A) A tulajdonnevek és köznevesülésük ■ A tulajdonnév státusáról és a közszóvá válás vagy váltás esetéről a mai napig nem született konszenzus (vö. például MARTINKÓ 1956, J. SOLTÉSZ 1959, BARABÁS – KÁLMÁN C. – NÁDASDY 1970, HEGEDŰS 1997). A különböző vélemények ismerete mellett jelen dolgozat elméleti háttérét elsősorban J. SOLTÉSZ KATALIN monográfiája (1979) és HAJDÚ MIHÁLY egyetemi tankönyve (2003) adja.

Az általános felfogás a tulajdonnevet a kezdetektől fogva a főnév szófaji kategóriájába sorolja (vö. például BALOGH 2000: 127), hiszen „mondatbeli viselkedésüket, ragozásukat a főnévre vonatkozó nyelvtani szabályok határozzák meg” (J. SOLTÉSZ 1979: 10). Nem kell azonban hosszasan példák után kutakodnunk ahhoz, hogy rájöjjünk: egy tulajdonnév több elemből is állhat, amely elemek alkotta csoport a maga egészében tölti be a tulajdonnév funkcióját: az azonosítást – idegen szóval identifikációt –, vagyis egy adott helyzetben egyetlenegy létező konkrét megnevezését (HAJDÚ 2003: 46–52). A többeleműség lehetőségéből következően a tulajdonnevet nem sorolhatjuk egyszerűen egyetlen szófajba, inkább ekképpen fogalmazhatunk: „a tulajdonnév a mondatban főnévként viselkedő nyelvi jel, de nem egyetlen főnév, hanem [...] hang, betű, szó, szókapcsolat vagy szavak csoportja, akár mondat vagy szöveg is lehet”. Azonosító funkciója révén független a szófajoktól, „azok mellett külön rendszert alkot” (i. m. 130–1).

Problémás a tulajdonnév és a köznév közötti átmenet meghatározása is. Mióta a magyar nyelvtudományban is elfogadottá vált az a nézet, hogy a tulajdonnévnek is van jelentése (vö. MARTINKÓ 1956), a kérdéshez tulajdonnév és köznév jelentésszerkezetének különbözősége felől közelíthetünk. Míg a köznév jelentése

a denotációk (azaz a jelölések vagy jelölési értékek) általánosításából adódik, a tulajdonnevek jelentése egybeesik a denotációval, hiszen denotátuma (azaz a jelölt dolog) egyedi, nem általánosítható (J. SOLTÉSZ 1979: 28–9). Más szavakkal: a köznév a különböző térben és időben hasonló megjelenési formákban tapasztalt több jelenséget, tárgyat jelöl, a tulajdonnév viszont térben és időben meghatározott egyedi dologra vonatkozó tapasztalatokat összegez (vö. MARTINKÓ 1956). A köznévi és a tulajdonnévi jelentés az egyén függvénye. Amikor egy tulajdonnév jelentésszerkezetében felhalmozódnak a létezővel kapcsolatos fogalmi, érzelmi, értékelő egyéni állásfoglalás elemei, megindulhat jelentés és forma kapcsolatának megelevenítése: a köznevesülés folyamata (i. m. 194). A jelentéstani hasadásnak vagy nyelvi hasadásnak is nevezett jelenség során a tulajdonnév átkerül az identifikáció szintjéről a kommunikáció szintjére: denotátum helyett közszói értelemben vett jelentést kap a hangsor vagy betűsor (HAJDÚ 2003: 72). Megvalósulásának többféle okát is megkülönböztetjük, amelyekről később, a szleng szókincsét bővítő valamikori tulajdonnevek ismertetésekor szölok.

B) A személynevekről ■ A köznevesült személynevek az előző pontban általánosan leírtak alapján átmeneti kategóriát képviselnek: eredetük szerint a tulajdonnevekhez kapcsolódnak, jelentésük szerint viszont már a közszókhoz (B. LŐRINCZY 1991). A dolgozat során és címében is használt személynév terminust HAJDÚ MIHÁLY értelmezésében alkalmazom, azaz a tulajdonnevek csoportján belül az emberek bármilyen formájú és jellegű nevét értve alatta. A szleng-szókincsből talált köznevesült elemek eredetként találkozhatunk pusztán családnevekkel és pusztán keresztnévvel, teljes nevekkkel, ragadványnevekkel és becéző alakokkal egyaránt. A vizsgálat körébe vontam azokat a szlengben közszóvá vált személyneveket is, amelyek nem élő, fiktív (irodalmi és/vagy filmalkotásbeli) hősöket identifikálnak. „Azt hihetné az ember, hogy a személynévben már befejezte a szó a pályáját, ennél tovább már nem mehet, itt meg kell állnia a fejlődésnek, hiszen határozott célját elérte, több már nem is lehet belőle” (TOLNAI 1899: 1). A továbbiakban kiderül, mi minden lehet egy személynévből – a szlengben.

C) A szleng szókincse ■ Jelentős szókincsbővítési módja a szlengnek a tulajdonnevek közszóvá válása. Közismertek a szleng kreativitást tükröző, egyéniséget kiemelő, megújító funkciói (vö. például SIPOS 1988, PARTRIDGE 2002), amelyre a számos szóalkotási és jelentésbővítési mód mellett remek lehetőség nyílik a köznevesülés révén is. „Minden nép nyelvében megtaláljuk azt a különös jelenséget, hogy a közhasználat a személyneveket valamely külön tulajdonsággal ruhazza fel [...] és így köznevekké teszi. A nyelv mintegy szemléletességre akar szert tenni ily módon” – írja TOLNAI VILMOS 1899-ben. A köznevesülés folyamata emellett – a bevezetőben idézett B. LŐRINCZY ÉVÁRA újfent hivatkozva – számos nyelvlélektani és művelődéstörténeti tanulssággal szolgálhat számunkra a szlengben is.

Fiatalos frissessége, vitalitása révén a szleng rendkívüli gyorsasággal képezi le a világ aktuális jelenségeit, kiemelve ezzel a (fiatal) beszélőközösségre hatást gyakorló dolgokat, történéseket és természetesen személyeket is. Az 1945-ös társadalmi átrendeződés következtében megnőtt a hierarchiában a köznyelv alatt számon tartott nyelvváltozatot használó munkások presztízse, majd velük érintkezve ennek szavait építették be nyelvhasználatukba a fiatalok, akik polgárpukkasztó öltözködésük és viselkedésük mellett az úgynevezett ifjúsági nyelvvél is kifejezték lázadásukat (vö. TOLCSVAI NAGY 1988). A rendszerváltás utáni évek egyre nagyobb teret engedtek e nyelvváltozat terjedésének, és az elmúlt mintegy húsz év alatt napjainkra hallhatóan és láthatóan soha nem látott népszerűséget ért el.

3. Adatgyűjtés ■ A magyar szleng szókészletével való foglalkozás rövid időn belül elvezeti a kutatót a köznevelés jelenségéhez. Amint TAKÁCS JUDIT is írja: az „adatok leggyakrabban a szlengből és a nyelvjárásokból származnak vagy keletkezésük pillanata ott ragadható meg leginkább” (TAKÁCS 2002: 123). Számos munka gyűjtötte össze és elemezte a nyelvjárásokban és/vagy a köznyelvben közzói jelentéssel bíró személyneveket (vö. például SIMONYI 1880, TOLNAI 1899, SZENDREY 1903, SZILY 1911, H. NÉMETH 1941, CSIGE 1986, B. LŐRINCZY 1991, LAKATOS 1993, VITÁNYI 1993, HEGEDŰS 2000, TAKÁCS 2000, HAJDÚ 2003, TAKÁCS 2003). Dolgozatomhoz jómagam szlengszótárakat vizsgáltam meg: egyelőre négy, az utóbbi években nyomtatásban megjelent munkát, ám úgy gondolom, az elemzést mindenképpen érdemes lenne folytatni és kibővíteni további szlenggyűjteményekkel is. Az elemzett szótárak közül a közszleng elemeit tartalmazza KÖVECSÉS ZOLTÁN bővített, átdolgozott kiadású Magyar szlengszótára (Akadémiai Kiadó, Budapest. 2009 – a továbbiakban: KZ.), PARAPATICS ANDREA Szlengszótára (Tinta Könyvkiadó, Budapest. 2008 – a továbbiakban: PA.), valamint TIMÁR GYÖRGY és FAZAKAS ISTVÁN Szleng-szó-szedete (Fekete Sas Kiadó, Budapest. 2003 – a továbbiakban: TF.). A negyedik feldolgozott szótár, SZŰTS LÁSZLÓ Diáksóder című munkájának 2008. évi folytatása (Cédrus Művészeti Alapítvány – Napkút Kiadó, Budapest. 2008 – a továbbiakban: SzL.) ugyan címében is diáknyelvi szótár, amely számos iskolai élethez kötődő szót és kifejezést tartalmaz, ám tudvalévő, hogy a szleng használói körének legnagyobb részét a fiatal diákság teszi ki. Ezért úgy gondolom, hogy ez az egyik legfrissebbnek számító gyűjtemény is mindenképpen szót és helyet érdemel a vizsgálatban. E négy munka feldolgozása mellett szól az is, hogy TAKÁCS JUDIT a Keresztnevek jelentésváltozása című, a témában az egyik legaktuálisabbnak számító monográfiájához és a benne található szótárhoz – 2007-es megjelenése okán – a fent említett újabb szótárakat nem használta és dolgozta fel (vö. TAKÁCS 2007: 159–70). Ugyancsak friss kiadvány a Nyelvész Józsi szerzői névvel megjelentetett Szlengblog (Silenos Könyvkiadó, Budapest. 2009), ám sajtóságos, az irodalmi fikció irányába mutató

tartalma miatt e vizsgálatba nem került bele. A szótárak a személynevek olyan új, értelmezhető jelentéseit tartalmazzák önálló szócikként, amelyek használata már nem alkalmi, hanem többé-kevésbé általánosult, ezért „nem kell visszariadnunk attól, hogy felvegyük” (J. SOLTÉSZ 1959: 470). Az említett négy szótárból minden olyan elemet kigyűjtöttem, amelyek valamely – valós, fiktív vagy meghatározhatatlan – személynév köznevesülésével jöttek létre. A nagy számban talált szavakat és kifejezéseket különböző csoportokba soroltam a köznevesülés létrejöttének típusai alapján. Lássuk, melyek ezek.

4. Nyelvjárás és szleng ■ Közismert tény, hogy a „nyelvi, nyelvváltozati rendszerek részrendszereiken keresztül lépnek kölcsönhatásba egymással” (JUHÁSZ 2009: 151). Különösen igaz ez a szleng esetében, amelynek sokszínűségét, érzelmi többletét éppen az adja, hogy különböző nyelvekből és nyelvváltozatokból merít, elsősorban a szavak szintjén. (Falvakban, kisvárosokban hallott szlengben természetesen hangtani különbségeket is felfedezhetünk, hiszen e nyelvváltozat is a helyi nyelvjárásra vagy a regionális köznyelvre épül, ám ez a terjedés során megváltozhat vagy elveszhet, és a szótárakban sincs rá külön jelölés.) Számos példát találhatunk arra az esetre, miként emel át és akár terjeszt el szélesebb használói körben szavakat, kifejezéseket a szleng idegen nyelvekből vagy saját nyelvének területi változataiból. „Egyes szavak sajátos, egyéni életutat futnak be; ilyen például a *böszme*, *böszmeség*, amely – közismert okokból – dunántúli tájszóból a köznyelvi szókincs tréfás színezetű eleme lett” (i. m. 154), továbbá ma már valóban szlengszóként használatosak például *elbarmol* 'elront', *maca* 'szerető', *marci* 'kenyér' szavaink, amelyeket MÉSZÖLY MIKLÓS Szinnyei József Magyar tájszótárából gyűjtött ki híres tanulmányához (1978).

Ennek megfelelően, valamint az ÚMTSz., a TESz. és TAKÁCS 2007 adatai alapján bár személynévi köznevesülésről beszélhetünk az alábbi szlengszavak esetében, mégis ki kell zárnunk a vizsgálat köréből, hiszen a folyamat maga nem a szlengben ment végbe, hanem az csak adaptálta a nyelvjárásokból: *ádámkosztümben van* (KZ.), *árulkodó júdás* (KZ.), *basszorkányos Varga János!* (KZ.), *fizimiska* (TF.), *geci* (a Gergely keresztnévből; KZ., PA., TF.), *jancsi*, *jancsika* (KZ.), *jani* (*Jani*) (KZ., PA.), *jános* (*János*) (KZ.), *jóska* (*Jóska*) (KZ.), *józszi* (KZ., PA.), *júdaskodik* (SzL.), *kiöltözik, mint szarospista Krisztus nevenapján* (KZ.), *maca* (KZ.), *macája valakinek* (KZ.), *manci* (*Manci*) (KZ.), *marci* (PA.), *muki* (Nepomuki Szent János nevéből; PA., KZ., SzL.), *olcsójános* (KZ.), *pali* (KZ., PA., SzL., TF.). Szintén ide sorolom e szavak már a szlengben továbbképzett alakjait, hiszen a szlengben pusztán a már köznevesült személynevek deriválása, jelentésváltozása vagy frazeologizmusssá bővítése történt, azaz: *geci* 'ellenszenves, utált, tisztességtelen, aljas, szemét ember' (KZ., PA., TF.), *geciputony* 'ellenszenves ember' és 'erkölcstelen, szexuálisan könnyen elérhető nő' (KZ.), *gecizik* 'piszmoz, vaca-

kol, húzza az időt' (KZ., TF.) és 'szándékosan árt vkinek, megnehezíti vki életét, akadékoskodik, gonoszskodik, szemétkedik' (KZ., PA., TF.); (*azt hiszi,*) *ő a jani (Jani)* 'ironikus, elítélő megjegyzés kihívóan, nagyképűen, hivalkodóan viselkedő emberről' (KZ., PA.), *jancsika* 'szerencsétlen, ügyetlen (ember)' (PA.), *jani (Jani)* 'nagyképű ember' (KZ.), 'hős, nagy ember' (SzL.), 'vezető, főnök' és 'a legokosabb' (TF.), *játssza a Janit* 'nagyképűsködik' (KZ.); *macás* 'közönségesen csinos' (KZ.); *muksa* (SzL.), *muksi* (KZ., SzL.), *muksó* (KZ., PA., SzL.) 'férfi'; *bepaliz* 'átver, becsap, rászed' (PA., SzL., TF.), *nem pali(madár)* 'nem rászedhető' (KZ.), *pali* 'prostituált vendége' (KZ.), 'járatlan, rászedhető, becsapható', 'kiszemelt áldozat' és 'nő szeretője' (TF.), *pali vmihez* 'gyenge vmiben, gyengén szerepel' (KZ.), *pali vmire* 'gyengéje vkinek vmi, szeret vmit, rajong vmiért' (KZ.), *palija vkinek* 'udvarlója vkinek' (KZ.), *palimadár* 'balek' (SzL.) és 'rászedhető, hiszékeny, kihasználható ember' (KZ.), *palira vesz* 'becsap, rászed' (KZ., SzL., TF.) és 'bolondnak tart' (KZ.), *palira veszik* 'becsapták, félrevezették' (SzL.), talán *palizab* 'méregdrága sósmandula éjjeli mulatókban' (TF.); továbbá *belepistul* 'beleszeret, szerelmes lesz vkibe' (KZ., TF.), *elmegy a péterkéje valamitől* 'elmegy a kedve, elveszti a lelkesedését' (KZ.), *lepetézik* 'megdöbben, csodálkozik' (PA.), *katicabogár* 'kis Polski Fiat' (SzL.), *luca* 'nő, lány' (KZ.) (tájszóként: 'boszorkány') és *ruhayuri* 'a divatra túl sokat adó, excentrikusan öltözködő férfi, divatfi' (KZ., SzL., TF.) (tájszóként ellenkezőleg: 'hanyagul, rendezetlenül öltözött férfi').

5. Köznevesülés a szlengben ■ Az előző, korántsem elhanyagolható fejezet után következzenek most a vizsgálat tárgyába közvetlenül tartozó szlengszavak és szlengkifejezések: azok a szlengszóvá vált személynevek, amelyek ténylegesen a szlenges használatnak köszönhetően indultak meg a köznevesülés útján. Csoportosításom alapja olyan szempontból mondható morfológiainak, hogy A) az alaki módosulás nélkül (kereszt- vagy becenévből) szlengszóvá vált elemektől B) a derivált és játékos motivációjú szlengszavakon át C) az összetett szavakig jutunk. A fejezet utolsó, D) pontjaként olvashatunk a valódinak mondható, a szlenges használatban társadalmi vagy lélektani alapon köznevesült személynevekről.

A) A pusztá keresztnevekből létrejött szlengszavak ■ A gyakori előfordulás hozzájárul a keresztnév jelentésszerkezetében végbemenő változáshoz (TAKÁCS 2003: 605), azaz közzóvá válásához. Az előző pontban felsorolt gyakori keresztnevek (*jános, jóska, józsi, maca, manci, pali*) önmagukban bármely – vagy valamely típusú – férfit vagy nőt jelentenek a nyelvjárásban és a szlengben egyaránt, és mivel új jelentésük révén akár e „köznevekkel is behelyettesíthetők, így a névmásokhoz hasonló szerepük is van” (CSIGE 1986: 25). Ám a szleng nemcsak az egyes szavakat adaptálta a nyelvjárásokból, hanem magát a módszert is: a tájnyelvtől immáron függetlenül, szintén a gyakori használatra alapozva

tartalmazza a négy vizsgált szótár az alábbi szlengszavakat és szlengkifejezéseket: *béla* (*Béla*) 'fiú, férfi, átlagember, jelentéktelen ember (férfiről)' és 'hímvesző' (KZ.), *géza* (*Géza*) 'férfi' és 'átlagember, jelentéktelen ember (férfiről)' (KZ.), (KZ.), *maris* 'cseled, bejárónő' (KZ.). Nem kimondottan gyakori, mégis átlátható jelentésváltozáson ment át a *lujza* (*Lujza*) 'nő, lány' és 'átlagos, jelentéktelen nő', a francia *zsanmari* 'homoszexuális férfi' (KZ.) személynév.

Más entitások új megnevezéséhez is gyakran táplálkozik a szleng a személynevek tárából. E kapcsolódási pont miatt itt sorolom fel az alábbi, személynévi alakot mutató, ám bizonytalan eredetű szlengszavakat a négy szótárból: *baszhatja Zsófit* 'haszontalan, hiábavaló' és 'vége van, befellegzett vkinek/vminek' (KZ.), *gáspár* 'hímvesző' (KZ.), *ilonka* 'heroin' (SzL.), *jakab* 'szocdem funkcionárius, „bonc”' (TF.), *jolán* 'marihuánás cigaretta' (KZ.), *misi* és *miska* 'ezer forint' (KZ., TF.), *ödön* 'jeles osztályzat' (SzL.), *peti* 'jeles, ötös' (SzL.), *simon* 'nem, nincs, semmi' (TF.), *zoltán*, *zotya* és *zé* 'pozitív jelentéstartalomra való reagálás' (PA.). E köznevesült keresztnemek többsége „bizonyára éppen azért lett általánosan értelmezhető [...], mert nem tartalmazott konkrét azonosítást lehetővé tevő családnévet, csak keresztnévet (még hozzá nagyon gyakori, tehát referenciáját tekintve nehezen azonosítható keresztnévet)” (TAKÁCS 2003: 606). Mint láthattuk, nyelvjárásban és szlengben is gyakori eset a hímvesző férfi keresztnévvel történő jelölése. Ez alapján ide sorolhatnánk a *rudi* 'hímvesző' (KZ.) szlengszót is, itt azonban erőteljes motivációt ad a *rúd* szó alaki hasonlóságán alapuló szójáték, illetve az emberi testrész és a tárgy hasonlóságán alapuló, metaforikus névátvitel is, vö. *túrórudi* 'hímvesző' (KZ.) is. A jelentésváltozási folyamat ezen összetettsége átvezet bennünket a köznevesült személynevek következő csoportjához: a szójáték révén keletkezettekhez.

B) Játszi szóalkotás a szlengben személynevekből ■ Az új megnevezésre váró dolog, fogalom köznyelvi alakja és egy-egy személynév kiejtésbeli hasonlósága tudatos hangsorváltoztatásra motiválhatja az ötletes nyelvhasználót. Valódi köznevesülés helyett tulajdonképpen tréfás ál-népetimológiának is nevezhetjük e folyamatot az *emancika* 'egyenjogúságáért túlzottan küzdő nő' (KZ., TF.), *emil* 'elektronikus levél' (KZ., PA., TF.) és *emilezik* 'elektronikus levelet ír' (PA.), *marihón(a)alja* 'marihuána' (KZ.) és 'marihuánás cigaretta' (SzL.), *Mesi* 'MSN, Windows Live Messenger csevegőprogram' (PA.), valamint *Zápor Jóska* 'Zapozsec márkájú autó' (KZ.) szlengszavak esetében. A héber ábécé harmadik, *gimel* elnevezésű betűjével magyarázható a *gizella* 'három' (TF.) szlengszó kialakulása, és feltehetően a *bré*, *bráner* szavakon alapul a *brunó apó* 'hímvesző' (KZ., TF.) kifejezés és „párja”: a *brunó apó kunyhója* 'női nemi szerv' (KZ., TF.). Nem szorul magyarázatra a *fizka-miska* 'fizika' (SzL.), *gusztáv* 'gusztusos' (PA.) vagy a *mariska* 'marihuána' (KZ., PA., TF.) szlengszó eredete. Minden bizonnyal az azonos kezdőbetűkkel és a keresztnemek használata által érdekesség, egyénivé, újszerűvé válás

igényével okolható meg a *dezső* 'dollar' (KZ., PA., TF.), az *emil* és az *emília* 'em-nens diák' (PA.), a *géza* (*Géza*) 'kábitószerekesnél a Gracidin nevű amfetamin-származék' (KZ., TF, utóbbinál *gé* alakban is), ebből *gézázik* 'kábitószert használ (belélegzéssel)' (KZ.), a *matyi* 'matematika' (SzL., *matyisz*, *matyusz* alakban is), 'piszok, ragacs' (KZ., feltehetően a *maszat* szóból) és önkielégítés, maszturbáció (csak férfi), ebből *matyizik* 'maszturbál (csak férfi)' (KZ.), a *misi* 'millió' (PA.), az *öngyula* 'öngyújtó' (KZ.) és a *zsig* 'Zsiguli márkájú autó' (SzL.). Az *-i* képzővel történő rövidítésnek köszönhetően esik egybe egy-egy keresztnév becézett alak-jával a *robi* 'unalmas munka' (KZ.) – továbbképezve: *robizik* 'keményen dolgozik, robotol' (KZ., TF.), a *tündi* (SzL.) és a *tündi-bündi* (*tündi bündi*) (KZ.) 'kedves, jó ember', valamint a *vili* 'világos, érthető' (KZ., PA., SzL.) és 'villamos' (KZ., PA.). Egyfelől ugyanez figyelhető meg a *bori* 'bor' (PA.) esetében is, másfelől viszont frazeológiai egységekben jelentős tájnyelvi előzményeit találhatjuk meg a *Borbála* név alakváltozataival jelölt 'bor'-nak. „A keresztneves FE-ek [frazeológiai egységek – P. A.] közül a *Borbála* név néhány alakváltozatával alakult FE-ek jelentése is köznév (bor) és a keresztnév hasonlóságán alapuló szójátékra épül”, például: *Boris a kedvese* 'szereti az itókat', *Fejébe állt a Boris néni* 'becsípett', *Felvágta a nyelvét a Boriska* 'beszédes lett a bortól', *Szereti a Borkát* 'szereti a bort' (CSIGE 1986: 21; vö. még LEHR 1911). A redukció és a hangsorbeli hasonlóság mellett jelentésátvitel eredménye a *pityu* 'pisztoly' (PA.) és a *tüdőgyuszi* 'tüdőgyulladás' (KZ., PA.). Az 'elégtelen osztályzat'-ot jelentő *karó* szlengszó e nyelvváltozatban gyakori képzőjének köszönhető az újabb *karez* változat (PA.). A kreativitás magas fokát mutatja a női keresztnévi alakkal egybeeső *enikő* 'erőszakos nemi közösülés miatt börtönben ülő ember' (PA.) mozaikszó. Végül tájnyelvi hagyományokra nyúlik vissza az *istók zicsi* (KZ., TF.) vagy *istók lötyi* (KZ.) 'bizisten' eufémizmusok első tagja a kijelentés igazságának nyomatékosítására (vö. ÚMTSz.: *istók*, *istókbáró*, *istókbáróuccse*).

E helyen ismertetem azokat a szlengszavakat is, amelyek eredete ugyan konkrét személynevekre vezethető vissza, ám a köznevesülés alapja se nem társadalmi, se nem lélektani, pusztán játék a szavakkal. Drakula gróf gratuláció gyanánt történő emlegetésének oka ismét a hangsorbeli hasonlóság, vö. *drakula* 'gratulálok' (KZ., PA., SzL.), akárcsak a Mikulásé a (*látástól*) *mikulásig* 'reggeltől estig, látástól vakulásig' (KZ., PA.) kifejezésben, vagy a jobb sorsra érdemes William Shakespeare-é a *seggszépír* 'vécépapír' (KZ.) szóban. Vágó István népszerű televíziós személyiség nevét felhasználva, de már „belső fejlemény”-ként keletkezett a *vágópista* 'érted' (KZ.) a *vág* 'ért' szlengszóból. A diákok szellemesen rendszerezett irodalmi ismereteiről árulkodik a *Petőfi leves* 'menzaleves' (SzL.) a költő Minek nevezzetek? kezdetű verse alapján az iskolai étkeztetésben, nagy mennyiségben készült leves felismerhetetlenségére utalva.

C) A személynevek köznevesülésével keletkezett, tulajdonságot jelölő összetett szavak ■ Szintén nyelvjárási hagyományoktól megalapozva a személynevek gyakran jelölnek testi és szellemi tulajdonságot – kiválóságot vagy fogyatékoságot. „Leggyakoribb a hibák elkeresztelése, ami természetes is, mert ezek sokkal felőtlőbbek, szinte kínálkoznak a gúnyolódásra, csúfolkodásra” (TOLNAI 1899: 4). A névadást tehát egy feltűnő, többnyire negatív jellemvonás motiválja, nyelvi eszköze pedig a tulajdonság megnevezése (VITÁNYI 1993: 316). Az így létrejött összetett szavaknak ritkábban az előtagja, gyakrabban az utótagja valamely keresztnév vagy annak becéző változata – állapítja meg B. LŐRINCZY ÉVA (1991) a nyelvjárásokra vonatkozóan, gondoljunk az első pontban éppen emiatt már kizárt *ruhagyuri* tájszóra –, de ezt figyelhetjük meg a szleng esetében is. A négy szótárban talált személynevek köznevesülésével keletkezett, tulajdonságot jelölő összetett szavak mindegyike utótagként tartalmazza a keresztnévet, az előtag pedig főnévként vagy melléknévként jelöli a gúnyolni, becsmérelni kívánt jellemzőt. Kezdjük a felsorolást a főneves szerkezetekkel: *bölcsészbarbi* ’bölcsészlány’ (KZ.) és „párja”: *bölcsészbéla* ’bölcsészfiú’ (KZ.), *bukfencjancsi* ’bukott diák’ (SzL.), *buktajani* ’aknavető’ (TF.), *deltamatyi* ’izmos, erős férfi’ (KZ.), *ekeferkő* ’faragatlan, esetlen ember’ (KZ., SzL.), *farokfrici* és *farokbálint* ’buta ember’ és ’ügyetlen ember’ (KZ.), *hurkagyurka* ’kövér ember’ (KZ.), *kufircmanci* ’prostituált’ (SzL.), *kukaberci* ’buta, hallgatólagos gyerek’ (SzL.), *lőcségéza* ’faragatlan modorú ember’ (KZ., SzL.) (vö. ÚMTSz.: *lőcsláb*: ’térdtől lefelé szétálló, x-láb’; *lőcsleves* ’silány, híg leves’), *macskajancsi* ’jelentéktelen ember’ (KZ.), *milimári* ’vidékről bejáró tejesasszony’ (TF.), *muszklímiska* ’izmos, erős férfi’ (KZ.), *nullagyula* és „párja”: *nul-lajuli* ’jelentéktelen ember’ (KZ.), *puncimanci* ’erkölcsstelen nő, lány’ (KZ.), *rejszmatyi* ’önkielégítő férfi’ (KZ.), *szalámigyuri* ’kövér’, illetve ’kövér és ember’ (KZ.), *Tank Aranka* és *Teve Lenke* ’kövér lány’ (SzL.), *venyigejani* ’faragatlan, műveletlen ember’ (KZ., SzL.), *zsúrpal* ’elegáns szépfiú’ (SzL.). Ugyanígy szerkezeti felépítésűek, ám tulajdonság helyett cselekvést jelölnek a *marokmarcsa*, *rejszmatyi* és *tenyértercsi* ’önkielégítés’ (KZ.) szlengszavak. Melléknévi előtaggal rendelkeznek: *béna béla* ’tehetetlen, gyenge kezű ember’, illetve ’ügyetlen ember’ (KZ.), *botoslujza* ’rendőrnő’ (KZ.), *boxosbence* ’néger’, illetve ’roma, cigány’ (KZ.), *bunkófred* ’faragatlan’ (SzL.), *házirézi* ’cseléd, bejárónő’ (KZ.), *okosjános*, *okostoncsi* és *okostóni* ’okoskodó ember’ (KZ.). Nem embert, hanem tárgyat és annak tulajdonságát jelöli az azonos felépítésű *feketemária* ’rabszállító kocsi’ (TF.).

D) Valós és fiktív személyek nevének közszóvá válása a szlengben ■ A szlengszótárakból kigyűjtött köznevesült személynevek utolsó csoportjaként tárgyalom a társadalmi vagy lélektani okokból létrejött szavakat, kifejezéseket. A köznevesülés társadalmi okának nevezzük, amikor egy névviselő „a többi hasonlónál ismertebbé válik, nevét egyre többen használják, s lassan, fokozatosan fogalommá válik”, pszichológiai vagy lélektaninak pedig azt, amikor

a tulajdonnevet viselő jelentősége révén szimbólummá válik. Ezt egyfajta metonímiának is nevezhetjük, hiszen „a tulajdonnevet átvisszük valamely tárgy vagy fogalom jelölésére” (HAJDÚ 2003: 71–2). A köznevesült személyneveket illetően „eredetük” szerint különböző kategóriákra oszthatjuk. Kezdjük a valósakkal.

Családnévből eredő közszóként bővíti a szleng szókincsét az *einstein* 'okos' (PA.) Albert Einstein közismert szellemi képességei és tevékenysége után és az *eldemszkyzés* 'tilos helyen parkoló autó elszállítása' (TF.) Demszky Gábor, Budapest volt főpolgármesterének rendelete alapján. Harold Lloyd amerikai színész ragadványneve a 'tréfás, jó humorú ember' jelentésű *humorheroldd* köznevesült, a *vilisz* 'ujjatlan trikó' (PA.) pedig Greta Garbo esetéhez hasonlóan Bruce Willis amerikai színész akciófilmeiben gyakran hordott ruhadarabját jelöli (PA., SzL.). Zrínyi Miklós legendává szélesedett, és dédunokája tollából irodalmi műalkotásban is olvasható hőstette motiválta a *zrínyizik* 'elszökik, megszökik' (KZ., PA.), majd a *kizrínyizik* 'fizetés nélkül távozik' (KZ.) szlengszó létrejöttét. Ugyancsak a diákok által fogyasztandó menzai kosztot gúnyolja a *Zrínyi leves* elnevezés (SzL.), amelynek ehetetlensége a szigetvári várkapitányhoz hasonló kirohanást okozhat. Iparművészünk családnévét és keresztnévét együttesen tartalmazza a *nem a Tüdös Klára tervezte* 'csúnya' (KZ.) frazeologizmus. Keresztnévi eredetű a *mónika* 'hímvestző orális ingerlése' (PA.) és a *mónikázik* 'hímvestzőt orálisan ingerel' (PA.), amely Bill Clinton volt amerikai elnök és asszisztense, Monica Lewinsky elhíresült kapcsolatát nem engedi feledésbe merülni. Ál-népetimológias alkotás és pusztá szójáték eredménye a Weiss Manfréd nagyiparos báró nevéből létrejött *reiszmanfréd* 'önkielégítő férfi' (KZ.). Elsődleges szlengbeli jelentése miatt bizonytalan, meghatározhatatlan keresztnévi eredetű az *aladár* 'az 1939. évi zsidótörvény alapján elmozdított vállalatvezetők helyére ültetett, hozzá nem értő keresztény hivatalnok' (TF.), amely azóta 'ügyetlen, gyakorlatlan' (KZ., TF.), 'férfi; málészájú férfi' (SzL.) és 'buta ember' (KZ.) jelentésekkel is bővült a szlengben.³

A konkrét személynevek következő alcsoportját képviselik gyűjteményemben az irodalmi alkotások szereplőinek nevéből köznevesült alakok. Móra Ferenc Hannibál tanár úr című regényének főhőse után *nyúlbéla* a gyáva (KZ., PA.), illetve a gyenge (KZ.) ember. „A Borsszem Jankó című vicclap Mihaszna András nevű rendőralakja után lett *andrás* vagy *andris* a rendőr egyik megnevezése a szlengben” (TAKÁCS 2002: 123) (KZ., TF.). Magyar mondabeli mesehős Hány

³ A gyűjtemény e ponton kizárandó eleme a szintén valódi személynévből, ám még a köznyelvben (de nem a magyarban) köznevesült és a szlengben csupán egy újabb jelentéssel bővült *huligán* 'italba belerepült rovar, muslica' (PA.) < 'garázda, erőszakos személy' (TF.) < Hooligan nevet viselő amerikai család; *pepita* 'gyanús személy v. dolog' (TF.), illetve 'kábitószerekkel a Seduxen–Parkan gyógyszerkombináció' (TF.) < 'bonyolult minta' < Pepita de Ortega táncosnő ruhadarabja; és a *szadizik* 'gonosz-kodik, kinoz, gyötör' (PA., TF.) és 'kegyetlenül gúnyol' (TF.) < *szadista* 'mások kínzásában vagy szenvedésének szemlélésében beteges élvezetet találó' < de Sade márki tettei.

János, aki tetteit gyakran túlzásokkal tűzdelve meséli el Garay János Az obsitos című 1843-as elbeszélő költeményében, illetve Kodály Zoltán 1926-os operájában – ezért is vált neve közhelyszóvá a nyelvjárásokban, majd terjedt el a szlengben *hártyjános* 'dicsekvő ember' és 'hazudós ember' (KZ.), illetve *hártyjánoskodik* 'dicsekszik' (KZ.) és 'hazudik' (KZ.) alakokban. Mivel azonban a szlengben már csak terjedésről beszélhetünk, e szót és származékát is ki kell zárunk a dolgozat címében megfogalmazott téma köréből. Shakespeare Rómeója kis kezdőbetűvel (*rómeó*) bármely udvarlót jelölhet (SzL.), a magyarított *donjózsi* pedig a csinos, jóképű, illetve a nőcsábász, nőbolond férfiakat (KZ.) Mozart Don Giovannijának címszereplője nevéből köznevesülve és magyarítva.

A szórakoztató és szépirodalmi alkotások személynevein kívül a filmipar elterjedése, népszerűsödése révén számolnunk kell a nézőközönségre nagy hatást gyakorló filmbeli karakterek nevének köznevesülésével is. Az azonos címet viselő sorozatok sugárzása óta talán a legismertebb kopasz ember Kojak, míg a legnépszerűbb magyar rendőrnő (Veszprémi) Linda – ezek alapján jöttek létre a szlengben a *kojak*, *kodzsek* 'kopasz' (KZ., PA., SzL.) és a *linda* 'egyenruhás' rendőrnő (KZ., TF.) szavak. A magyar filmtörténet emblematisztikus figurája a Keménykalap és krumpliorr című családi sorozat utcai hírmondója, akinek a szerepét játszó Szilágyi István testalkata után a szlengben *lópicipigáspárok* a magas emberek (SzL.). Férfi keresztnév becézett alakját viseli az Indul a bakterház című film felforduló lova: Sanyi. A klasszikussá vált jelenet alapján feltételezhető, hogy ez motiválta a *sanyi* 'meghal', illetve 'negatív jelentéstartalomra való reagálás' (PA.) szlengszó kialakulását (az utóbbi jelentést a *sándor* [PA.] alak is jelöli).

Mitológiai, ez esetben bibliai alapokon nyugszik az *áll, mint Bálám szürke autója a hegyen* 'nagyon buta' (SzL.) eltorzított frazeologizmus, és jobb lehetőség híján ide sorolom a *mikulás* köznevesült alak szlengbeli jelentéseit is: kis kezdőbetűvel egyfelől lehet 'ismeretlen' ember, másfelől pedig 'kábitószerárus' (SzL.), amely jelentésbővülések lélektani alapja, hogy a Magyarországon december 6-án a gyerekekhez érkező szakállas úr kiléte jó esetben egyrészt ismeretlen marad, másrészt ajándékot hoz. Egy újabb jelentésében a *mikulás* egyfajta eufémizmusként szolgál a nők havi ciklusának jelölésére (PA., SzL.) – PA.-nál a redukált *miku* alakkal is –, amelynek oka azonban természetesen se nem társadalmi, se nem pszichológiai, hanem egyfajta névátvitelről beszélhetünk a Mikulás ruhájának piros színe alapján, vö. *piros betűs ünnep* 'ua.' (PA.). Hasonlóképpen névátvitellel magyarázható az – egyébként konkrét személy családnevét hordozó – *ady* 'ötszáz forint' (KZ.), illetve 'papír ötszáz' (TF.) és *bartók* 'ezer forint' (KZ.), illetve 'papír ezres' (TF.) szlengszavak kialakulása. Itt érintkezésen alapuló, idézőjelesen „anyagnévi” metonimiáról van szó: az „anyag” a belőle készült terméket, tárgyat, eszközt stb. jelenti (vö. PUSZTAI 2003: 867). A költő és a zeneszerző arcképe 1969-től, illetve 1983-tól 1999-ig szerepelt a papír ötszáz-, illetve ezerforintos bankjegyeken.

6. Összegzés ■ A dolgozatban a négy említett szlengszótárban talált valamenyny személynévvel kapcsolatos szó és kifejezés olvasható. A felsorolt elemek közül azonban többet ki kellett zárnom a címben megjelölt vizsgálat, azaz a szlengben végbemenő köznevesülés témaköréből az adott helyeken részletezett okoknál fogva. Említésüket mégis szükségesnek tartottam amiatt, hogy a dolgozat egy újabb bizonyítékaul szolgálhasson annak: milyen nagy mértékben táplálkozik a szleng a nyelvjárásokból – elemeit és képzési módjait tekintve egyaránt.

A vizsgálódás érdekes eredménye lehet, hogy a gyűjtemény mintegy 180 személynévi eredetű vagy személynévet tartalmazó szlengszavából és szlengkifejezéséből (származékokkal együtt) mindössze 38 kötődik a női nevekhez. A női személynévek meglehetősen alacsony, 21%-os arányát egyes nézetek szerint az is magyarázhatja, hogy „a népi gondolkodásmód, világszemlélet főként azokat az eseményeket örökölte meg, amelyekben férfi volt a szereplő. Történelmi tény, hogy a társadalom életében évszázadokon át a férfiaké volt a vezető szerep” (LAKATOS 1993: 214). Különösen az utolsó csoport, a konkrét személynévekből köznevesült szlengszavak során végigtekintve tűnhet fel számunkra, hogy a beszélőközösség tagjaira hatást gyakorló, a szlengben közszóvá is leképezett egyének és kitalált hősök minimális kivétellel mind a férfi nemet képviselik. Végigtekintve azonban az ismertetett szavak és kifejezések legnagyobb részt gúnyos, pejoratív, sőt sok esetben trágár stílusán, azt javaslom: ne bánják a hölgyek, hogy nem az ő nevüket használja a szleng e tartalmak jelölésére is.

A HIVATKOZOTT IRODALOM

- BALOGH JUDIT 2000. A főnév. In: KESZLER szerk. 2000: 127–41.
- BARABÁS ANDRÁS – KÁLMÁN C. GYÖRGY – NÁDASDY ÁDÁM 1970. Van-e a magyarban tulajdonnév? Nyelvtudományi Közlemények 79: 135–55.
- BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND szerk. 1956. Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CSIGE KATALIN 1986. Személynévek frazeológiai egységekben. Magyar Névtani Dolgozatok 62. Budapest.
- FARKAS TAMÁS 2003. Név kutatás – szlengkutatás: nevek és köznevesülés a katonai szlengben. In: KESZLER–HAJDÚ szerk. 2003: 641–50.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. Általános és magyar névtan. Osiris Kiadó, Budapest.
- HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk. 1991. Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. ELTE, Budapest.
- HEGEDŰS ATTILA 1997. Mi a tulajdonnév? Névtani Értesítő 19: 5–8.
- HEGEDŰS ATTILA 2000. A tulajdonnév → közszó váltásról. Magyar Nyelvjárások 38: 175–8.
- HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ – PÉNTEK JÁNOS szerk. 2002: Hungarológia és dimenzionális nyelv szemlélet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.). Debrecen–Jyväskylä.

- JUHÁSZ DEZSŐ 2009. Nyelvi és nyelvváltozati rendszerek, részrendszerek és mikrorendszerek a térbeliség dimenziójában. In: É. KISS – HEGEDŰS szerk. 2009: 151–60.
- KESZLER BORBÁLA szerk. 2000. Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- KESZLER BORBÁLA – HAJDÚ MIHÁLY szerk. 2003. Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- KIS TAMÁS 1996. Személynevek a szlengben. Magyar Nyelvjárások 33: 93–104.
- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. 2003. Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest.
- KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ szerk. 1988. A magyar nyelv rétegződése. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA szerk. 2009. Nyelvmélet és dialektológia. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba.
- KZ. = KÖVECSES ZOLTÁN 2009. Magyar szlengszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LAKATOS ERIKA 1993. Személynevek az Új Magyar Tájszótár szólásaiban és közmondásaiban. Névtani Értesítő 15: 212–5.
- LEHR ALBERT 1911. Népnyelv: a részegség kifejezései. Magyar Nyelv 138–41.
- B. LŐRINCZY ÉVA 1991. Jancsi és Juliska. In: HAJDÚ–KISS szerk. 1991: 423–6.
- MARTINKÓ ANDRÁS 1956. A tulajdonnév jelentésánál. In: BÁRCZI–BENKŐ szerk. 1956: 189–95.
- MÉSZÖLY MIKLÓS 1978. Nyelvünk szűzre megy? Jelenkor 21: 1066–71.
- Nyelvész Józsi 2009. Szlengblog. Ha érted, hogy mondom. Silenos Könyvkiadó, Budapest.
- PA. = PARAPATICS ANDREA 2008. Szlengszótár. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- PARTRIDGE, ERIC 2002. Szleng ma és tegnap. In: VÁRNAI–KIS szerk. 2002: 17–26.
- PUSZTAI FERENC. 2003. Szójelentés-történet. In: KISS–PUSZTAI szerk. 2003: 852–93.
- SIMONYI ZSIGMOND 1880. *Andalog*. Magyar Nyelvőr 405–7.
- SIPOS PÁL 1988. Ifjúsági nyelv, familiáris köznyelv. In: KISS–SZÜTS szerk. 1988: 867–74.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1959. Tulajdonnév és köznévi határterülete. Magyar Nyelv 461–70.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. A tulajdonnév funkciója és jelentése. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZENDREY ZSIGMOND 1903. Személynevek mint köznevek. Magyar Nyelv 248–59.
- SZILY KÁLMÁN 1911. Személy- és helynevekből lett köz-szók. Magyar Nyelv 90–3; 135–8.
- SzL. = SZÜTS LÁSZLÓ 2008. Diáksóder 2. Cédrus Művészeti Alapítvány – Napkút Kiadó, Budapest.
- TAKÁCS JUDIT 2000. *Bödekata, fagyurka* és társaik. Közszóvá vált keresztneveinkről. Magyar Nyelvjárások 38: 403–9.
- TAKÁCS JUDIT 2002. Az igeképzés egy sajátos esete: keresztnévből alkotott igék. In: HOFFMANN–JUHASZ–PÉNTÉK szerk. 2002: 121–6.
- TAKÁCS JUDIT 2003. Istvánok, Istik, Pistik. Egy keresztnév közszói származékainak vizsgálata. Magyar Nyelvjárások 41: 603–7.
- TAKÁCS JUDIT 2007. Keresztnévek jelentésváltozása. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 86. Debrecen.
- TESZ. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1967, 1970, 1976. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest. I–III. kötet.
- TF. = TIMÁR GYÖRGY – FAZAKAS ISTVÁN 2003. Szleng-szó-szedet. Fekete Sas Kiadó, Budapest.

- 169

A LENGYEL NYELV KÉT
FÓKUSZPOZÍCIÓJA

170

In: *Doktoranduszok a nyelvudomány útjain. A 6. Félúton konferencia, ELTE BTK, 2010. október 7–8. Szerk. PARAPATICS ANDREA. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó /Ialantum 2./, 170–188. o.*

TWO FOCUS POSITIONS IN POLISH ■ This paper discusses a so far not analysed phenomenon in Polish: the focus has not been described in generative framework syntactically, as opposed to other Slavic languages (e.g. Russian). The purpose of this article is to introduce two different focus positions of the Polish language, namely the preverbal identificational focus with contrast feature in the left periphery, and the in-situ information focus at the end of the sentence. This research is based on two recent theories of focus in Russian (KING 1994, NEELEMAN–TITOV 2009) and Hungarian results concerning focus (É. KISS 1998). After briefly introducing the Polish word order and intonation pattern I describe the characteristics of these focus positions involving their features such as contrast and I test the statements of the above mentioned Russian researchers on Polish examples keeping an eye on the differences and similarities between Polish and Hungarian. The results of the questionnaire completed by native speakers showed that in Polish, just as in Russian, there are two focus positions: the preverbal identificational focus moves to the left periphery to have wide scope and contrastive feature, while the information focus in lack of scope and contrastive feature remains in situ.

Section 2 of the paper analyses Polish foci structurally: preverbal focus moves to spec FP before or after the recursive TopP showed by KING (1994) and RIZZI (1998) while information focus remains in situ in VP. ■ patona.maria@gmail.com

1. Célkitűzés ■ A lengyel fókusz vizsgálata időszerű, a korábbi szakirodalom ugyanis kevésbé vizsgálta generatív keretben ezt a kérdéskört. Az orosz nyelv szintaxisa alaposan fel van térképezve, érdemes azonban megfigyelni a lengyel nyelvvel foglalkozó szakirodalom (ŚWIDZIŃSKI 1978, WILLIM 1989, WITKOŚ 1993, 2007, DORNISCH 1998, PRZEPIÓRKOWSKI 1999, RAPPAPORT 2001, RUTKOWSKI 2001, SALONI–ŚWIDZIŃSKI 2001, SZCZEGELNIAK 2001, valamint BAILYN 2011-es a lengyel nyelvet is érintő szláv összehasonlító munkája) bizonyos generatív jelenségeket vizsgáló hiányosságait. Az eddigi lengyel kutatások a fókusz kérdéskörét érintőlegesen tárgyalták (ESCHENBERG 2008, DUSZAK 1986), de előbbi a pragmatikai és prosódiai elemzésnél, utóbbi a szemantikai analízisnél megállt, s a szintaktikai jellemzők kifejtése továbbra is ismertetésre vár. Jelen dolgozat tehát a lengyel fókusz vizsgálatát tűzte ki céljául. Ebben a tanulmányban amellet érve-

lek, hogy a lengyel nyelvben két fókuszpozíció van: a mondat bal periferiáján egy [+kontrasztív] jeggyl rendelkező preverbális fókusz, a mondat jobb periferiáján pedig az információs fókusz. Ennek bizonyításához először ismertetem a lengyel nyelv azon sajátosságait, melyek szükségesek a fókusz vizsgálatához, majd bemutatom azokat a szláv elméleteket, melyek a fókuszról e tanulmány számára releváns érveket közölnek. A lengyel nyelvre vonatkozó lehetséges megoldások, és magyar nyelvi párhuzamok ismertetése után javaslatot teszek e két fókuszpozíció szerkezeti rajzban történő elhelyezésére.

2. A lengyel nyelv szórendje és hangsúlyozása

A) A lengyel szórend ■ Általánosan elfogadott nézet, hogy a lengyel nyelvben szabad a szórend, de erre vonatkozóan nem egy ellenérvet találunk. „Szyk wyrażów w języku polskim jest swobodny, ale nie dowolny”, azaz „a lengyel nyelvben a szórend szabad, de nem tetszőleges” (BAŃCZEROWSKI 2004); vannak ugyanis bizonyos szabályok, melyek bármely sorrendi variációt nem engednek meg. A szórend szabadsága tehát csak bizonyos megkötésekkel igaz (PRZYŁUBSCY 1987). A szabad szórend ellenzőinek egyik legmarkánsabb képviselője, SZWEDEK (1976) szerint a szórend szigorúan meghatározott; az új, valamint a már adott információ elkülönítése – melyet a szórend kódol – a kontextustól és a situációtól is függ. A fő összetevők sorrendje viszont szabad, egy egyszerű mondat esetében tehát ki lehet jelenten, hogy bárhogy kombinálhatóak a fő összetevők.

Jelen kutatás egyik fő módszere a kérdőíves vizsgálat volt (hét 20 és 50 év közötti, felsőfokú végzettségű személlyel készült el a kérdőív). A tesztszemélyeknek feltett első kérdés a szabad szórendet vizsgálta. A tesztmondat egy egyszerű mondat volt, mely egy háromargumentumú igét tartalmazott. A megkérdezettek elképzelhetőnek tartottak olyan szituációt, melyben az alább felsorolt mondatok elhangozhatnak, azoknak helyességét nem tagadták.

1.

Jan = János

dał = adott

książkę = könyvet

Ewie = Évának

Ewie Jan dał książkę.

Ewie dał Jan książkę.

Ewie Jan książkę dał.

Ewie dał książkę Jan.

Ewie książkę dał Jan.

Ewie książkę Jan dał.

Jan dał książkę Ewie.

Książkę Jan dał Ewie.

Książkę Jan Ewie dał.

Książkę dał Jan Ewie.

Książkę dał Ewie Jan.

Książkę Ewie Jan dał.

Książkę Ewie dał Jan.

Dał Jan książkę Ewie.

Jan dał Ewie książkę.	Dał Jan Ewie książkę.
Jan Ewie dał książkę.	Dał książkę Jan Ewie.
Jan Ewie książkę dał.	Dał książkę Ewie Jan.
Jan książkę Ewie dał.	Dał Ewie Jan książkę.
Jan książkę dał Ewie	Dał Ewie książkę Jan

Az alábbi négy összetevőből álló mondat 24 féle sorrendre ad lehetőséget a 4 faktoriális értelmében. Ez azt jelenti, hogy az alább felsorolt bármely mondattípus lehetséges a lengyel nyelvben:

S = subject/alany

V = verb/ige

O = object/tárgy

SVO Jan dał książkę Ewie.

SOV Jan książkę dał Ewie.

OVS Książkę dał Jan Ewie.

OSV Książkę Jan dał Ewie.

VSO Dał Jan książkę Ewie.

VOS Dał książkę Jan Ewie.

A lehetőségek közül azonban csak egy neutrális, kontextustól független alternatíva létezik, ha ettől eltérünk, s a szórendet variáljuk, annak hatása lesz a diskurzusra. Ez a neutrális alapszórend a lengyel nyelvben a tranzitív igéket tartalmazó mondatoknál SVO. Ha ettől eltérünk, arra a kérdésre kell választ találnunk, hogy mit jelentenek a mondatok a különböző szórendi variációkban, azaz a hatféle szórendi változat milyen jelentésbeli különbségekre ad lehetőséget. A lengyel topikprominens nyelv, így az egyes pontban felsorolt mondatok topikjait megvizsgálva azt látjuk, hogy az első hat mondat arról szól, hogy Éva volt az a személy, akinek a könyv szánva volt, a második hat mondat arról, hogy János volt az, aki odaadta a könyvet Évának, a harmadik hat mondat pedig arról, hogy a könyv volt az a dolog, amit János Évának adott. Az utolsó mondatokban az ige áll az első helyen, ezek topik nélküli mondatok, feltételezhetünk viszont egy 'itt és most' vagy 'ott és akkor' rejtett jelentésű pro-t. Ezeket a mondatokat azonban semleges mondathangsúlyal képzeltük el, s ekkor mondhattuk, hogy az értelmi különbségek a négyféle topikból adódhattak, más volt a logikai alany, másról szóltak a mondatok (Jánosról, Éváról, a könyvről). Nem biztos azonban, hogy más a topik, hiszen – ha nem semleges hangsúllyal ejtjük ki a mondatokat – nem is lesz feltétlenül topik a mondatban, hanem az első helyen a fókusz áll. Ezért a szabad szórenden kívül a lengyel nyelv hangsúlyozására is ki kell térni az adatok ismertetéskor, hiszen a fókuszt az összetevők sorrendje és az intonáció határozza meg.

B) Hangsúlyozási lehetőségek ■ A kérdőíves kutatás eredményei azt mutatták, hogy ha a fent felsorolt mondatok közül egyet kiválasztunk, akkor az az egyetlen mondat is négyféle hangsúlymintázattal ejthető ki, hiszen minden egyes tagja külön-külön hangsúlyozható attól függően, hogy milyen kérdésre válasz a mondat. (A nagybetűk jelölik a hangsúlyos összetevőt.)

- 2.a. Jan dał KSIĄŻKĘ Ewie.
2.b. Jan dał książkę EWIE.
2.c. JAN dał książkę Ewie.
2.d. Jan DAŁ książkę Ewie.

Mi több, egy kis hangsúlyt is feltételezhetünk az ige mögött:

- 2.e. JAN dał książkę 'Ewie.

Ez azt jelenti, hogy egyetlen mondat legalább ötféleképpen hangsúlyozható, tehát az eredetileg vizsgált 4 szavas mondatunk 24×5 , azaz százhuszféleképpen ejtendő ki, azonban több lehetőség sem kizárt, olyan hangsúlyozás is elképzelhető ugyanis, ahol a leghátsó hangsúly nem feltétlenül az utolsó helyen áll.

- 2.f.
 JAN poszedł do kina wczoraj.
 János NOM elmegy PAST.3SG -ba_{pp} mozi GEN.NEUT tegnap
JÁNOS ment el tegnap a 'moziba.

Ennek kimerítő tesztelésére azonban még nem állnak rendelkezésre megfelelő eszközfontikai vizsgálatok.

Az eddigiekben tehát megállapítottuk, hogy a lengyelben szabad a szórend abban a tekintetben, hogy egy négyösszetevős mondatot bárhogya kiejthetünk, de az egyes szórendi variációk befolyásolják a diskurzust, bizonyos esetekben a mondat igazságfeltételei is megváltozhatnak. Azt is láthattuk, hogy szinte bármelyik összetevő hangsúlyozható a mondat bármely pontján, bár természetesen vannak preferáltabb olvasatok. A hangsúly általánosságban történő vizsgálata azonban félrevezető lehet, hiszen nem definiáltuk, hogy milyen hangsúlyt vizsgáltunk. Létezik például korrekciós hangsúly, érzelmi hangsúly, de akkor is hangsúlyozunk egy mondatrészt, ha választ adunk valamely kérdésre. Ezért abból kell kiindulnunk, hogy minden nyelvben van egy tipikus hangsúlymintázat, amely a mondatok, de már a szavak szintjén is kirajzolódik, mely azt mutatja meg, hogy a nyelv hova helyezi természetes hangsúlyát. A lengyel nyelvben ez a mondat jobb periferiájára esik, ezt vizsgálja DERWOJEDOWA Język Polski-ja (2005) is.

3.a.
Gdzie twoi rodzice mieszkają?
hol tied PL szülő PL lakik PL
Hol laknak a szüleid?

3.b.
Moi rodzice mieszkają w WARSZAWIE.
enyém PL szülő PL lakik PL -ban_{pp} Varsó LOC
A szüleim Varsóban laknak.

Minden más hangsúlymintázatot ennek fényében kell értelmeznünk. Tehát a kiinduló mondatunk a jobb periférián kap egy természetes hangsúlyt:

4. Jan dał książkę EWIE.

A továbbiakban először az lesz a kérdés, hogy mi történik, ha a hangsúlyos elemet nem a mondat jobb perifériáján találjuk. Hiszen a fenti példák azt mutatták, hogy ige előtt vagy után bárhol hangsúlyozható lesz a mondat.

5.a.
Karol czyta codzienne GAZETY.
Károly NOM olvas 3SG mindennap újság PL.ACC
Károly mindennap olvas ÚJSÁGOT.

5. b.
Paweł spędził DWIE GODZINY w sklepie.
Pál NOM eltölt PAST.3SG két óra ACC -ban_{pp} bolt LOC
Pál 2 ÓRÁT töltött a boltban.

5. c.
Piotr KWIATY kupił Kasi.
Péter NOM virág PL.ACC vesz PAST.3SG Kati DAT
Péter VIRÁGOT vett Katinak.

5. d.
MAREK wygrał loterię trzy lata temu.
Márk NOM megnyer PAST.3SG lottó ACC három év PL ezelőtt
MÁRK nyerte meg a lottót három évvel ezelőtt.

Az ige utáni fókuszpozíció az 5.a. mondatban a természetes hangsúlymintázattal, az 5.b. mondatban az extrapozíció segítségével magyarázható. A jelen kutatás szempontjából érdekesebb kérdés akkor merül fel, ha az ige előtt álló mondatrészt hangsúlyozzuk, l. 5.c. és 5.d. mondatok. Ebben a kérdésben kapcsolódik össze a hangsúlyozás és a fókusz, s ekkor vetődik fel elengedhetetlenül a kérdés, hogy hogyan definiáljuk a fókuszt, azonosítható-e a főhangsúlyos elemmel, vagy az a mondatrész, amire rákérdezzünk? Rendelkeznie kell-e valamely jeggyel ahhoz, hogy fókusznak nevezhessük? A fókuszt legalább kétféle értelemben szokták használni: jelölheti az új információt tartalmazó mondatrészt, valamint jelenthet egy azonosítást kifejező operátort. Az e kérdést tárgyaló, magyar fókuszszal foglalkozó munkáknak hatalmas irodalma van, melyet más nyelvek leírásakor rendkívül gyakran vesznek alapul (SZABOLCSI 1981, 1983, É. KISS 1998, 2003, 2006). Így tesznek az alábbi, szláv nyelvekkel kapcsolatos elméletek is.

3. A szláv nyelvek fókuszpozíciójával kapcsolatos korábbi elméletek

■ Alábbiakban a szláv mondat szerkezettel kapcsolatban két releváns elméletet: TRACY HOLLOWAY KING *Configuring Topic and Focus in Russian* (1995) című munkáját, valamint AD NEELEMAN és ELENA TITOV a *Focus, Contrast, and Stress in Russian* (2009) című publikációját érdemes alapul vennünk. Mindkét tanulmány az orosz fókuszt vizsgálja, s két helyet is megjelöl a fókusz helyeül annak függvényében, hogy melyikről van szó: információs vagy kontrasztív fókuszról. KING írta le először a kétféle fókuszpozíciót, TITOV és NEELEMAN pedig továbbgondolta, s további fókusszal kapcsolatos jelenségeket is magyarázott.

A) TRACY HOLLOWAY KING értelmezése az orosz fókuszról ■ KING kétféle fókuszpozícióról beszél: egy információs fókuszról mondatzáró pozícióban, és egy kontrasztív fókuszról bal periférián, az ige előtt. Az információs fókusz tag értelemben azt jelenti, hogy a mondat azon részét hangsúlyozzuk, melyet válaszként valamely kérdésre adnánk, az új információt hordozza, a mondat tulajdonképpeni tartalma. A hagyományos téma-réma felosztásban ez a réma, a téma pedig a mondat többi része, amivel már tisztában voltunk, mely információ már a rendelkezésünkre állt.

6.a.

Čto slušali malčiki?
mi ACC hallgat PAST.3PL fiú NOM.PL
Mit hallgattak a fiúk?

6. b.

Malčiki slušali vystuplenie.
fiú NOM.PL hallgat PAST.3PL előadás ACC.NEUT
A fiúk egy előadást hallgattak.

A téma a már ismert mondatrész, melyet a válaszban megismételtünk (*hallgattak a fiúk*), a réma az új információ (*előadás*).

A kontrasztív fókusz ezzel szemben a mondat bal periferiáján található, és mindig valamely szembeállítást fejez ki. A kontrasztivitás fogalmával szintén gyakran találkozunk a fókusszal foglalkozó irodalomban, egyes kutatók (például KENESEI 2006) szerint a preverbális azonosító fókusz kötelezően magán visel egy [+kontrasztív] jegyet, hiszen a kontrasztot, mint alternatívák halmazát értelmezi. Mások szerint (É. KISS 1998) a fókusz – például a magyar nyelvben – nem kötelezően kontrasztív, hiszen nem szükséges, hogy az alternatívák zárt halmazát tekintsük, azaz, hogy ezek expliciten jelen legyenek, míg más nyelvekben ennek a feltételnek teljesülnie kell. KING és további szláv munkák (DYAKONOVA 2009) az azonosító fókusz kontrasztív olvasatát veszik át. DYAKONOVA RODIONOVA (2001) tesztjére alapozva kimutatja a kérdőszavas, valamint az eldöntendő kérdésekre adott válaszok eltérését a kontrasztív jegy szempontjából. Ennek értelmében a kérdőszót tartalmazó 7.a., 8.a. kérdés előfeltételezi az alternatívák egy halmazát, így a válasz tartalmazni fog a lehetséges alternatívák közül egy konkrétat. Ezzel szemben a 7.b., 8.b. eldöntendő kérdéseknél ilyen előfeltevést nem találunk, nincs olyan halmaz, melynek elemei közül választhatnánk.

7.a.

Where are you going tonight? We are going to the theatre.

Hova mentek ma este? Színházba megyünk.

7.b. (kontextus: Mit hozott Jakab?)

POSYLKU	Jakov	(POSYLKU)	prines	(POSYLKU).
csomag ACC	Jakab NOM	(csomag)	hoz PAST.3SG	(csomag)

CSOMAGOT hozott Jakab.

8.a.

Are you going anywhere tonight? We are going to the theatre.

Mentek ma este valahová? Megyünk a színházba.

8.b. (Kontextus: Hozott valamit Jakab?)

(?POSYLKU) Jakov (?POSYLKU) prines (POSYLKU).

Jakab hozott (egy) csomagot.

A 8.b. mondat preverbális fókuszai azért kérdőjelesek, és nem egyértelműen megcsillagozottak, mert DYAKONOVA szerint a válaszadók hajlamosak egy nemet, vagy igent hozzátenni a válaszhoz, és ekkor már elfogadhatóbbnak tűnik az összetevő előremozgatása. Ha azonban az odaértett kérdőszó nélkül, a kérdésre egye-

nes választ szeretnénk, a hangsúlyos összetevő kizárólag posztverbálisan jelenhet meg. A fentiek értelmében tehát az ige előtti fókusz az oroszban kontrasztívnak tekinthető.

KING továbbá hangsúlyozza, hogy a fókuszált mondat fókuszból és előfeltevésből (preszuppozícióból) áll, a fókusz az, amire rákérdezzünk, s az előfeltevésben lévő változót azonosítja (erről részletesen lásd ROTH 1992).

9.
[JAZZ-PIANISTA]₁ mal'čiki slušali [vystuplenie t₁] (a ne jazz-gitarista).
jazz-zongorista fiú hallgat előadás és nem jazz-gitáros
GEN NOM.PL PAST.3PL ACC.NEUT GEN

A fiúk a jazz-zongorista előadását hallgatták (és nem a jazz-gitárosét).

A mondat előfeltevése, hogy valakinek az előadását meghallgatták, a fókusz pedig azonosította ezt a valakit: a jazz-zongoristát, ami fókuszba kerül.

Az orosz fókuszot KING szerint a pozíció és az intonáció jelöli. A fókusz a mondat legjobban hangsúlyozott része, mely [+hangsúly] jeggyel bír. Az ige előtti kontrasztív fókusz feltétlenül hangsúlyos, míg a mondatzáró információs fókusz-
nak nem kell szükségszerűen erős hangsúlyt magán viselnie, egy – a természetes mondathangsúlyból fakadó – hangsúlya van.

1. TÁBLÁZAT Az információs és a kontrasztív fókusz összehasonlítása

	Információs fókusz	Kontrasztív fókusz
Mondatbeli pozíció	A mondat jobb periferiáján	Ige előtt
Intonáció	Neutrális intonáció	Fókuszhangsúly
Kiinduló pozíció	VP-ben	VP-ben
Végpozíció	VP-ben	Az ige elé emelkedik

B) Fókusz, kontraszt és hangsúly az orosz nyelvben AD NEELEMAN és ELENA TITOV értelmezésében ■ TITOV az orosz nyelvvel kapcsolatban a kontrasztív fókuszról azt vallja, hogy két jegyből tevődik össze: [+kontraszt], [+fókusz]. Az információs fókusz ezzel szemben csak [+fókusz] jeggyel bír, és mondatzáró pozícióban helyezkedik el. Amennyiben a mondat első helyén található, a [+kontrasztív] jegy viselése érdekében emelkedett fel abba a pozícióba.

10.a. [_{CP}... [fókusz]]

10.b. [_{CP} [fókusz, kontraszt]₁ ... *t*₁]

Állítása bizonyításaként először azt szögezi le, hogy az orosz nyelv fókuszai komplementáris disztribúcióban, kiegészítő eloszlásban állnak, azaz egyazon mondatban nem jelenhet meg egyszerre a kontrasztív és az információs fókusz is, mert mindkettő mondatzáró pozícióban generálódik, tehát egy helyért „versenyeznek”. (Az angolban ez még elképzelhető, az oroszban azonban teljességgel kizárt.)

11.a.

Moi druž'ja nikogda ničego ne čitajut. Xotja éto
enyém PL barát PL soha semmi GEN nem olvas 3PL pedig ez EXPL

ne sovsem tak. Est' odno isključenie: *IVAN inogda čitaet
nem egészen így van egy kivétel NEUT Iván néha olvas 3SG

ŽURNALY.

újság ACC.PL

*A barátaim soha nem olvasnak semmit. Ez nem teljesen így van. Van egy kivétel:
IVAN néha olvas ÚJSÁGOT.

11. b. Moi druž'ja nikogda ničego ne čitajut. Xotja éto ne sovsem tak. Est'
odno isključenie.

Éto isključenie IVAN. On inogda čitaet ŽURNALY.
ez EXPL kivétel NEUT Iván NOM ő NOM néha olvas 3SG újság ACC.PL
Ez a kivétel IVÁN. Ő néha olvas ÚJSÁGOT.

A szerzőpáros második bizonyítéka a hatókör. Azt állítják, hogy a kontrasztív és az információs fókusz is ugyanabban a pozícióban veszi fel hatókörét. A 12.a. és 12.b. mondatoknál az egzisztenciális kvantor (*egy fiú*) mindkét esetben nagyobb hatókörrel rendelkezik, mint az univerzális (*minden lány*), függetlenül attól, hogy a mondat kezdő pozíciójába kerül-e, vagy in-situ fókusz marad. A különbség az, hogy az információs fókusz esetében a felszínen is látszik, hogy melyik kvantor hatóköre nagyobb, míg a kontrasztív fókusznál éppen az előre kihelyezett összetevő rendelkezik kisebb hatókörrel. Minimalista elméleti keretük értelmében a mozgatót a kontrasztív jegy motiválta.

12. a.

Odin malčik ljubit KAŽDUJU DEVOČKU.
egy fiú NOM szeret 3SG minden lány ACC
Egy fiú szeret MINDEN LÁNYT.

12. b.
 [KAŽDUJU DEVOČKU]₁ ja xoču čtoby odin malčik ljubil t₁.
 minden lány én akar hogy egy fiú szeret
 ACC NOM ISG NOM PAST.3SG
MINDEN LÁNYT akarom, hogy egy fiú szeressen.

Ezt a mondatot csak úgy lehet érteni, hogy minden lányt egy (és ugyanazon) fiú szeret, a fókusz tehát nem engedi meg azt az olvasatot, hogy minden lányt másik fiú szeressen (a 12.a. mondat ugyanis mindkét olvasattal rendelkezik).

Végül a szétszakított birtokos a harmadik bizonyíték arra, hogy mindkét fókusz a mondat végén generálódik. Az orosz nyelvben megengedett, hogy a birtok eltávolodjon a birtokostól, viszont a kontrasztív fókusz helyzetű birtokos esetén csak az ige után, mondatzáró pozícióban megengedett. TITOV és NEELEMAN KING 9. példáját idézik.

13.a.
 [JAZZ-PIANISTA]₁ malčiki slušali [vystuplenie t₁] (a ne jazz-gitarista).
A fiúk a jazz-zongorista előadását hallgatták (és nem a jazz-gitárosét).

13.b.
 *[JAZZ-PIANISTA]₁ malčiki [vystuplenie t₁] slušali (a ne jazz-gitarista).

A 13.b. mondatban az ígét megelőzi a birtokos nyomát is tartalmazó birtok, ami helytelen, kontrasztív fókusz csak a leghátsó pozícióból lehet kiemelni. TITOVÉK harmadik érve azt mutatja, hogy ha nem VP-végi fókuszpozícióból emeljük ki a kontrasztív fókusz, akkor nem lehet fókuszálni, s a szétszakított birtokos látványosan mutatja meg a fókusz eredeti helyét a mondatzáró pozícióban.

A továbbiakban a szerzőpáros kétféle fókuszról, és azok tulajdonságairól szóló nézeteit alapul véve vizsgálom a lengyel nyelv fókuszpozícióit.

4. A lengyel nyelv két fókuszpozíciója ■ Jelen tanulmány tézise, hogy az orosz nyelvre kimutatott kétféle fókuszpozíció a lengyel nyelv esetében is hasonlóan működik. A 14-es példamondatok az új információs fókusz mutatják a hagyományos téma-réma felosztás szerint (az aláhúzás a témát jelöli):

14.a.
 Gdzie znajduje się kolumna Zygmunta?
 hol található REFL.PRON szobor NOM Zsigmond GEN
Hol található a Zsigmond szobor?

14.b.

Kolumna Zygmunta znajduje się na PLACU ZAMKOWYM.
 szobor NOM Zsigmond található -on_{pp} tér LOC vár LOC
A Zsigmond szobor a Vár téren található.

14.c.

Co znajduje się na placu Zamkowym?
Mi található a Vár téren?

14.d.

Na placu Zamkowym znajduje się KOLUMNA ZYGMUNTA.
A Vár téren található a Zsigmond szobor.

180

Ezzel szemben az ige előtti hangsúlyos elem a lengyelben az oroszhoz hasonlóan kap egy plusz jelentést, mégpedig egy kontrasztív értelmezést. A 15.b. mondat információs fókuszot tartalmaz, a 15.d. kontrasztívát.

15.a.

Komu dał Jan książkę?
 ki DAT ad PAST.3SG János NOM könyv ACC
Kinek adta János a könyvet?

15.b.

Jan dał książkę EWIE.
János a könyvet Évának adta.

15.c.

Której	dziewczynie	dał	Jan	książkę?	Ewie	czy	Kasi?
melyik	lány	ad	János	könyv	Éva	vagy	Kati
DAT	DAT	PAST.3SG	NOM	ACC	DAT		DAT

Melyik lánynak adta János a könyvet? Évának vagy Katinak?

15.d.

EWIE dał Jan książkę.
ÉVÁNAK adta János a könyvet.

Itt hangsúlyozva a részeshatározót a mondat azt jelenti, hogy Évának, és nem másnak adta a könyvet János. Ezt a jelentést azért kaphatja meg, mert a bal periferiára emeltük a hangsúlyos elemet, nagyobb hatókört biztosítva neki. Ugyanígy:

16. Książkę dał Jan Ewie.
A KÖNYVET adta János Évának.

17. EWIE Jan dał książkę.
ÉVÁNAK adta János a könyvet.

A kérdőíves vizsgálatok tesztmondatai egyértelműen megmutatták, hogy ugyanaz a jelenség figyelhető meg a lengyel nyelv esetében (a preverbális fókusz kontrasztív jellege), mint a fent bemutatott oroszban.

5. A fókusz szerkezeti helye ■ Alábbiakban a lengyel fókusz szerkezeti helyének meghatározására teszek kísérletet, s arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen műveleteket feltételez (topikalizáció, fókuszemelés, extrapozíció).

A magyar szerkezettel való összehasonlításból érdemes kiindulnunk. Mivel a magyar nyelvben a fókusz magához vonzza az ígét, a szórendi megfeleléség miatt kiépül az úgynevezett non-neutrális frázis, mely azért felelős, hogy az ígének helyet biztosítson közvetlenül a fókuszos kifejezés alatt.

18.a. PÉTER ment el Amerikába.
18.b.*PÉTER elment Amerikába.

Ezzel szemben a lengyel nyelvben a fókusz nem jár együtt igemozgatással, mert a fókusz nem vonzza magához az ígét, s a kontrasztív fókusz bárhol állhat (az IP felett). Ez is nagy különbség a magyar szerkezethez képest, ahogy a topik és fókusz viszonya is az lesz.

19.
Do KINA Jan wczoraj pojechał.
-ba_{pp} mozi GEN János NOM tegnap elmegy PAST.3SG
MOZIBA ment el tegnap János.

A fókusz-topik viszonyának vizsgálatakor KING (1995) mutatta ki, hogy a szláv nyelvekben fókusz és topik követheti egymást, akárhány állhat belőlük bármely sorrendben. A topik a lengyel mondat szerkezetben állhat fókusz vagy másik topik előtt vagy után, illetve IP előtt. Mind a FocP, mind a TopP a CP tartományban van, ahogy azt KING-en kívül RIZZI (1998) is hangsúlyozta. A lengyel nyelvben egyetlen fókusz lehetséges egy mondatban (mint a diskurzus-konfigurációs nyelvek nagy többségében, l. É. KISS 1995), a topik azonban rekurzív. A magyar nyelvben elképzelhetetlen, hogy a topikot közvetlenül megelőzze a fókusz, mint a szláv nyelvekben, melyet a közbeékelődő ige magyaráz. A magyar mondat első

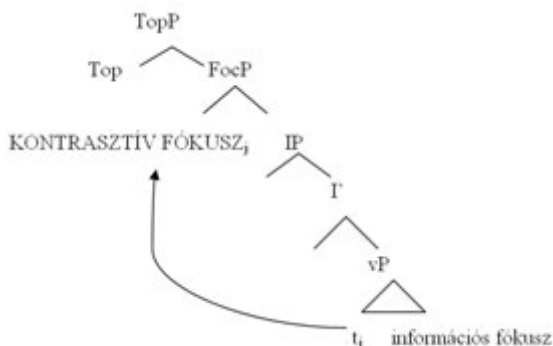
helyén vagy topik, vagy fókusz áll, a lengyel nyelvben a topik és a fókusz tetszőleges sorrendben követheti egymást.

A nem kartografikus nézet képviselői szerint (BAILYN 2011) a szláv mondat-szerkezetben nem alakul ki TopP vagy FocP, hanem adjunkcióval csatoljuk a topikot és a fókuszt a megfelelő projekció fölé. A topik és fókusz szerkezeti helyét ugyanott határozzák meg, mint a fent elemzett nézet képviselői, csupán máshogy címkézik ezeket a csomópontokat.

Összefoglalva a lengyel és magyar fókusz szerkezeti helyéről mondottakat, a két legnagyobb különbség, hogy a lengyel mondatban a fókusz nem jár együtt igemozgatással, s ennek köszönhetően is a topik és a fókusz tetszőleges sorrendben követheti egymást.

Nem szóltunk még azonban a kétféle fókusz elhelyezkedéséről: az információs fókusz a mondat jobb periferiáján mindig a VP-ben marad, és nem emelkedik egy fókuszos projekció specifikálójába. Ezzel szemben a kontrasztív fókusz egy FP specifikálójába kerül emeléssel. A kétféle fókusznek tehát két helye van: a mondat végén álló információs fókusz helyben marad, in-situ fókusz, míg a kontrasztív jegyet viselő fókusz emeléssel foglalja el a helyét, így ugyanis operátorként hatókörrel rendelkezik, és vezérelni tudja hatókörét. Általánosságban egy topikot és egy fókuszt tartalmazó mondat ágrajza a következőképpen képzelhető el:

1. ÁBRA

Alapvetően ez jellemzi az ige előtt és az ige után elhelyezkedő fókuszt, részletelesen meg kell vizsgálni azonban, hogy a fenti példamondatoknál pontosan hogyan kerülhet a fókuszos kifejezés a helyére (például az ige után, de nem mondatzáró pozícióba, vagy az ige elé, de nem az első helyre).

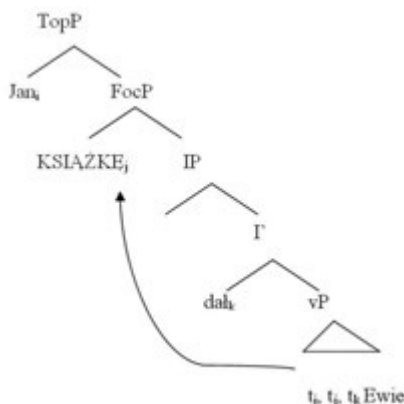
6. A nyelvi adatok magyarázata ■ Ha a fókusz az ige előtt áll, akkor az a [+kontrasztív] jegyet viselő azonosító fókusz, mely emeléssel került helyére azért, hogy operátorként nagyobb hatókörrel rendelkezzen. Alábbiakban mindenhol azt látjuk, hogy FP specifikálóa emeljük a fókuszálendő elemet.

Az ige utáni fókusz az információs fókusz, mely a természetes hangsúlymintázatból fakadóan jelenhet meg az utolsó helyen, vagy az őt követő elem extrapozíciója miatt nem áll utolsó helyen.

A) A fókusz állhat az ige előtt, ekkor kontrasztív:

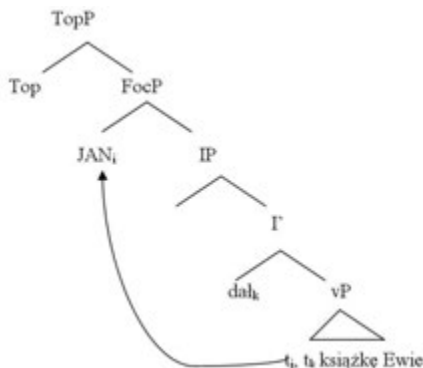
20. Jan KSIĄŻKĘ dał Ewie.

2. ÁBRA

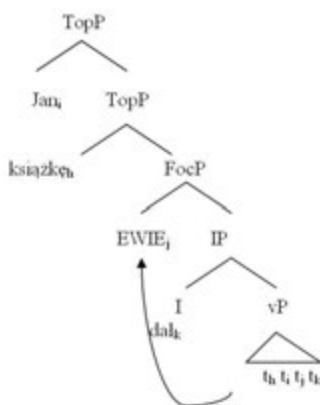
21. JAN dał ksiązkę Ewie.

3. ÁBRA

22. Jan książkę EWIE dał.

4. ÁBRA

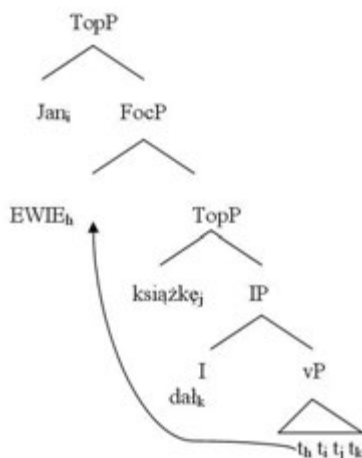

Két topik is megelőzi a fókuszt, a Jánost balra adjungáltuk a topikhoz.

B) A fókusz állhat az ige előtt, de nem közvetlenül az ige előtt ■ A KING által kimutatott topik-fókusz helyzetből fakadóan a topik-fókusz-topik sorrend is elképzelhető.

23. Jan EWIE książkę dał.

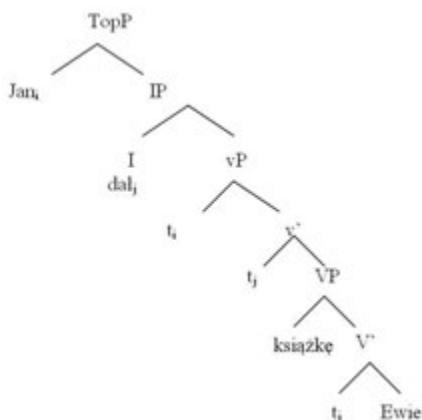
5. ÁBRA

C) A fókusz állhat az ige után a mondat jobb periferiáján ■ Ha az információs fókusz az ige után áll, a VP-ben jobb szélre eshet.

24. Jan dał książkę Ewie.

6. ÁBRA

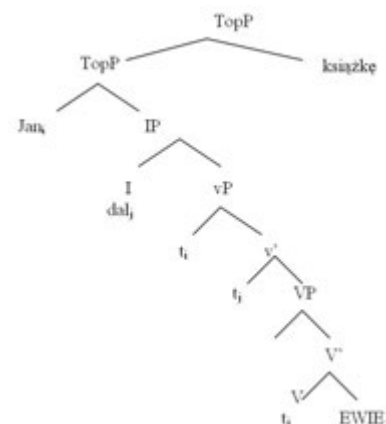

185

D) A fókusz állhat az ige után, de nem az utolsó helyen ■ A 25. mondatot az extrapozíció teszi lehetővé. A fókusz után ékelődött nem hangsúlyos elemet jobbra adjungálással kötjük a topikhoz. Ennek angol elnevezése *afterthought*, mintegy utólag odavetett gondolatot értelmezhetjük.

25. Jan dał EWIE książkę.

7. ÁBRA

7. Összefoglalás ■ A lengyel nyelvben két fókuszpozíció van: a mondat bal periferiáján egy [+kontrasztív] jeggyel rendelkező azonosító fókusz, mely emeléssel kapja meg nagyobb hatókörét, valamint a mondat jobb periferiáján egy információs fókusz, mely in-situ fókusz. A két fókusz jelenlétét a szláv nyelvekben már KING és TITOV is kimutatta a hangsúly segítségével, a lengyel nyelvre azonban még nem tesztelték megállapításaikat. A dolgozat lengyel anyanyelvi beszélők kérdőíves vizsgálatával azt állapította meg, hogy a lengyel nyelvben is megtalálható ez a kétféle fókusz, és hasonló tulajdonságokkal rendelkezik, mint az orosz nyelvben kimutatott jellegzetességek.

A dolgozat második nagy egysége a fókusz szerkezeti helyét vizsgálta, az ige előtti fókusz egy FocP specifikálóa emelkedik, melyet megelőzhet, vagy követhet egy TopP, ahogy azt KING korábban kimutatta – ezzel magyarázható, hogy ige előtt bárhol megjelenhet a hangsúlyos elem. Ige után az utolsó helyen az információs fókusz áll, a szórendi variációkért az extrapozíció felelős.

A HIVATKOZOTT IRODALOM

- ALEXANDROVA, GALIA szerk. 2001. *The Minimalist Parameter*. Current Issues in Linguistic Theory Series, John Benjamins.
- BAILYN, JOHN FREDERICK 2011. *The syntax of Russian*. Cambridge University Press, New York.
- BAŃCZEROWSKI JANUSZ – OĆWIEJA ANNA – PÁTROVICS PÉTER – RÁDULY ZSUZSANNA – VÁRNAI DOROTA 2004. Általános ismeretek a lengyel nyelvről. *Studia Philologica in Hungarica*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BAŃSKI, PIOTR – PRZEPIÓRKOWSKI, ADAM szerk. 2001. *Generative Linguistics in Poland: Syntax and Morphosyntax*. Polish Academy of Sciences, Warsaw.
- BENINCA, PAOLA – SALVI, GIAMPAOLO szerk. 1998. *Romance Syntax*. ELTE, Budapest.
- BORSLEY, ROBERT – PRZEPIÓRKOWSKI, ADAM szerk. 1999. *Slavic Languages in Head-Driven Phrase Structure Grammar*. CSLI Publications, Stanford.
- CHUNMNIN, LEE – MATTHEW, GORDON szerk. 2008. *Topic and Focus. Cross-Linguistic Perspectives on Meaning and Intonation*. Springer, Dordrecht.
- DERWOJEDOWA, MAGDALENA 2005. *Język Polski. Świat Książki*, Warszawa.
- DORNISCH, EWA 1998. *Multiple-wh-Questions in Polish: The Interactions Between Wh phrases and Clitics*, PhD Dissertation. Cornell University.
- DUSZAK ANNA 1986. Semantic explanations in functional sentence perspective. In: KAS-TOVSKY, DIETER-SZWEDEK, ALEKSANDER szerk. 1986: 27–41.
- DYAKONOVA, MARINA 2009. A phase-based approach to Russian free word order. *LOT*, Utrecht.
- ESCHENBERG, ARDIS 2008. Polish narrow Focus constructions. In: CHUNMNIN, LEE – MATTHEW, GORDON szerk. 2008: 23–40.

- KASTOVSKY, DIETER – SZWEDEK, ALEKSANDER szerk. 1986. Trends in Linguistics – Studies and Monographs 32. Berlin.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ szerk. 2006. KB 120. A titkos kötet. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlósy András tiszteletére. MTA Nyelvtudományi Intézet – Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KENESEI ISTVÁN 2006. Focus as identification. In: MOLNÁR–WINKLER szerk. 2006: 137–68.
- É. KISS KATALIN szerk. 1995. Discourse-Configurational Languages. Oxford University Press, Oxford.
- É. KISS KATALIN 1998. Identificational Focus Versus Information Focus. *Language* 74: 245–73.
- É. KISS KATALIN 2006. Érvek és ellenérvek a fókusz [+kimerítő] jegyével kapcsolatban. In: KÁLMÁN szerk. 2006: 37–48.
- É. KISS KATALIN – KIEFER FERENC – SIPTÁR PÉTER 2003. Új magyar nyelvtan. Osiris Kiadó, Budapest.
- KING, TRACY HOLLOWAY 1995. Configuring Topic and Focus in Russian. CSLI Publications, Stanford.
- KOSTA, PETER – SCHÜRCKS, LILIA szerk. 2007. Linguistic investigations into Formal Description of Slavic Languages. Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main.
- MOLNÁR VALÉRIA – WINKLER SUSANNE szerk. 2006. The architecture of focus. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- NEELEMAN, AD – TITOV, ELENA 2009. Focus, Contrast, and Stress in Russian. *Linguistic Inquiry*, Volume 40, Number 3: 514–24.
- PRZEPIÓRKOWSKI, ADAM 1999. On Complements and Adjuncts in Polish. In: BORSLEY–PRZEPIÓRKOWSKI szerk. 1999: 183–210.
- PRZYŁUBSCY, EWA I FELIKS 1987. *Język polski na co dzień*. Wiedza Powszechna, Warszawa.
- RAPPAPORT, GILBERT 2001. The Geometry of the Polish Nominal Phrase: Problems, Progress, and Prospects? In: BAŃSKI–PRZEPIÓRKOWSKI szerk. 2001: 173–89.
- RIZZI, LUIGI 1998. The fine structure of the left periphery. In: BENINCA–SALVI szerk. 1998: 112–58.
- RODIONOVA, ELENA 2001. Word Order and Information Structure in Russian. MA Thesis, University of North Dakota.
- ROOTH, MATS 1992. A Theory of Focus Interpretation. *Natural Language Semantics*, Volume 1, Number 1: 75–116.
- RUTKOWSKI, PAWEŁ – SZCZEGOT, KAMIL 2001. On the syntax of functional elements: numerals, pronouns and expressions indicating approximation. In: BAŃSKI–PRZEPIÓRKOWSKI szerk. 2001: 191–200.
- SALONI, ZYGMUNT – ŚWIDZIŃSKI, MAREK 2001. *Składnia współczesnego języka polskiego*. PWN, Warszawa.
- SZABOLCSI ANNA 1981. Compositionality in Focus. *Folia Linguistica* 15: 141–62.
- SZABOLCSI ANNA 1983. Focusing Properties, or the Trap of First Order. *Theoretical Linguistics* 10: 125–45.
- SZCZEGELNIAK, ADAM 2001. Polish Optional Movement. In: ALEXANDROVA szerk. 2001: 137–159.

SZWEDEK, ALEKSANDER 1976. Word order, sentence stress and Reference in English and Polish. *Linguistic Research*, Edmunton.

ŚWIDZIŃSKI, MAREK 1978. o analizie na składniki bezpośrednie. In: *Język. Teoria-Dydaktyka. Materiału II. Konferencji Młodych Językoznawców-Dydaktyków*. Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Kielce.

WILLIM, EWA 1989. *On Word Order: a Government-Binding Study of English and Polish*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.

WITKOŚ, JACEK 1993. The theory of X-binding and some aspects of scrambling in Polish. *Papers and Studies in Contrastive Linguistics* 28: 153–180.

WITKOŚ, JACEK 2007. Polish and A-type scrambling. In: KOSTA–SCHÜRCKS szerk. 2007: 165–180.

UTAK A RÍMHEZ – A RÍM- FOGALOM ALAKULÁSA A HUSZADIK SZÁZADBAN

PATHES TO RHYME – THE DEVELOPING OF THE NOTION OF RHYME IN THE 20th CENTURY ■

This paper scrutinizes some very important rhyme conceptions from the 20th century in relation to their language theoretical presuppositions. The most considerable result of the investigation is that though the analyzed rhyme theories regard the linguistic system as autonomous and the linguistic meaning as a mental object, and therefore these theories are formal approaches to the rhyme, they however adopt the formal theoretical vantage point flexibly, so they are harmonizable with a functional view in some measure, establishing a functional cognitive theory of rhyme. ■ simonga@vipmail.hu

189

1. Bevezetés: formális és funkcionális rímelmélet ■ A huszadik századi magyar verstanban meglehetősen egyértelmű rímfogalom kanonizálódik: „A rím [...] a szóvégi hangok egyezése-egybecsengése a szövegben” (SZEPE-SZERDAHELYI 1981: 80, vö. HORVÁTH 1951/2004: 596). Ebben a felfogásban a rím „a legelterjedtebb járulékos ritmustényezők egyike” (SZEPE 1989: 740). Ez a nézet a rím formális elméletének egyik változata. Legfontosabb jellemzője, hogy a rímet kizárólag hangzásbeli jelenséggként kezeli, másodlagos, illetve járulékos létmódot tulajdonít neki (azaz dekoratív jellegűnek tartja), s a leírás során merev taxonómiát alkalmaz. A rím��avak szemantikai összekapcsolódását csupán „pszeudo-funkciónak” minősíti (SZEPE-SZERDAHELYI 1981: 101). Habár a múlt században többen is érveltek ez utóbbi álláspont ellen, hangoztatva a rím jelentésképző funkcióját (GÁLDI 1961: 116, LÁSZLÓ 1972: 9–10, FÓNAGY 1999: 483–4), a rímelés szemantikájának vizsgálata mégsem nyert teret napjainkig sem, bár a rím alakzatként történő bemutatása elismeri a rím összekapcsoló, elhatároló, kiemelő funkcióját (vö. MÓZES 2008: 521).

Pedig a formális rímfelfogás mellett felvázolható egy funkcionális nyelvelméleti kiindulópontú (lásd LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008, LANGACKER 1987: 12, 1999: 13–37) rímelmélet is, amelyben éppen a rímjelentés leírása történhet meg eredményesen. A funkcionális-kognitív rímmodell ugyanis nem különíti el a hangzás és a jelentés oldalát, hanem azokat párhuzamosan működő, egymást kölcsönösen erősítő, feldolgozó műveletek révén ragadja meg: a fonológiai összehasonlítás

mellett szemantikai összekapcsolódást is tételez a befogadásban, s fogalmilag integrált hálózatként működő jelentésszerkezettel modellálja a rímjelentést. Az így kialakuló szemantikai struktúra a versszöveg egészében, tehát szűkebb és tágabb verbális kontextusában funkcionál, következésképpen a rím nem választható el sem a verssortól, sem a verstől. Mivel ez a rímelmélet a funkcionális–kognitív nyelvelmélet keretében értelmezi a rímelést, a jelenség irodalmi és hétköznapi megvalósulásait nem választja el élesen, miként a különböző „minőségű” fonológiai–szemantikai összekapcsolásokat (tisztá rím, asszonánc stb.) is egy kontinuum mentén, fokozati szempontból rendezi el.

Első közelítésre úgy tűnik tehát, hogy két rímelmélet állítható szembe egymással: a formát előtérbe helyező formális felfogás, amely eltekint mindennemű jelentés vizsgálatától, illetve a funkcionális–kognitív felfogás, amely nem fogadja el forma és tartalom elkülönítését, s amely a jelentést előtérbe állítva kutatja a rím működését (vö. PÉCZELY 1965: 16, KECSKÉS 1984: 13–4). Ez a szembeállítás azonban a nyelvtudomány nézőpontjából nem egészen helytálló, s magam nem is veszem alapul a huszadik századi rímelfogások vizsgálatánál. A funkcionális szemléletmód ugyanis nem mond le a fonológiai szerveződés vizsgálatáról, bár elsősorban szemantikai motiváltságában vizsgálja a rímstruktúrát. Másrésről a formális jellegű rímelfogás sem kizárólag a rím formai oldalát elemzi: a radikális formalista megközelítésektől eltekintve a huszadik század formális rímmeghatározásai foglalkoznak a jelentés kérdésével is. Olyan irodalomelméleti irányzatokhoz tartoznak ugyanis, amelyek forma és jelentés megkülönböztetése ellen foglalnak állást. A döntő különbség a rím formális és funkcionális megközelítése között a nyelvtudomány felől nézve az, hogy miként próbálja a két szemlélet megragadni a tartalmi oldalt, vagyis a jelentést, és miként kapcsolja össze a formával. A formális rímelméletek legfőbb elméleti előfeltevése a nyelv, ebből következően pedig az irodalmi mű autonóm jellege, valamint a jelentés logikai–objektivisták megközelítése és tartálymetaforája (lásd SINHA 1999); a funkcionális–kognitív rímelmélet éppen azért képes újszerűen megragadni a rím (fonológiai és szemantikai) működését, mert nem tekinti önálló, önmagában vizsgálható rendszernek a nyelvet (átlépve a formális nyelvelmélet határait), így a jelentést sem statikus logikai objektumként, a nyelvi formában mint tartályban közvetítődő tartalomként kezeli, hanem fogalmi jellegű, a nyelvhasználatban konstruálódó szemantikai szerkezetként. Belátható, hogy a rím értelmezése – akárcsak a stílusé (vö. ANDEREGG 1977/1995: 237) – a nyelvelméleti keret függvénye, ezért kiemelt jelentősége van a rímelés nyelvtudományi vizsgálatának.

A rím formális elmélete tehát nem zárja ki alapvetően a rím jelentéstani megközelítését, ám azt más nyelvelméleti alapokon kívánja elvégezni. Következésképpen egy kognitív rímleírás számos ponton kapcsolódhat a korábbi kutatási eredményekhez (vö. STOCKWELL 2002: 6). Egy új rímelmélet kidolgozása során

nemcsak érdekes kitérő a korábbi értelmezések vizsgálata, hanem olyan feladat, amely nélkülözhetetlen saját kiindulópontunk meghatározásához, előfeltevéseink tisztázásához. Ahogyan GADAMER írja, a megértésre törekvőnek tudatosítania kell, hogy a „megértésnek állandó feladata a helyes, a dolgoknak megfelelő vázlatok kidolgozása, melyek mint vázlatok előlegezések, melyeket azután a »dolgoknak« kell igazolniuk. Itt nincs más »objektivitás«, mint az az igazolás, melyet egy előzetes vélemény a kidolgozása révén nyer” (GADAMER 2003: 28). Miközben a korábbi rímfogalmak előfeltevéseit vizsgáljuk, a sajátjainkat is kritika alá vonjuk, ezáltal pedig a rímelés aspektusai is részletesen kirajzolódnak (KÖLLER 1988: 16).

Mivel azok a múlt századi irodalomelméleti irányzatok, amelyek foglalkoztak a rím elméleti meghatározásával, alapvetően szövegközpontú elemző iskolák, így a következőkben is ezen irányzatok rímelfogását tekintem át, az orosz formalizmustól kezdve a strukturalizmus különböző fázisain át egészen az új kritikáig. (Terjedelmi okokból a fenomenológiai irodalomtudományt ezúttal nem tárgyalom.) Funkcionális–kognitív rímelmélet nem következik ugyan közvetlenül ezekből az irányzatokból, ám a rím funkcionális–kognitív leírásának megalapozása szempontjából nem is az esztétörténeti folytonosság, hanem a korábbi eredményekkel való összehangolhatóság lényeges igazán. Az egyes rímelfogások elemzéséből és összehasonlításából eredő következtetéseket a járulékoság derridai logikája révén vonom le, ám sem az újabb posztstrukturalista elméleteket, sem pedig a befogadó-orientált irányzatokat nem vizsgálom, ezek ugyanis nem foglalkoznak az irodalmi mű nyelvi jelenségeinek módszeres leírásával. Egy funkcionális–kognitív szemléletű rímelmélet eredményesen alkalmazhatja ugyan a filozófiai hermeneutika eredményeit is, ám ez egy másik tanulmány tárgyát képezheti.

2. A költői nyelv autonómiája: az orosz formalizmus ■ A huszadik század rímelfogásainak tanulmányozását célszerű az orosz formalista iskola elveivel kezdeni, mivel azok előfeltevéseit tekintve harmonizálhatók a rím funkcionális–kognitív megközelítésével. Következésképpen az orosz formalizmus tárgyalása során nem annyira annak rímelmélete, hanem általában nyelv- és irodalomszemlélete kerül előtérbe. A múlt század elején ugyanis fokozódik az igény az irodalomtudományban a pozitivizmustól, a szellemtörténettől, illetve az impreszszionista-szimbolista kritikától történő eltávolodás iránt, ezért az irodalom nyelvi művészetként való megközelítése, végső soron a költői alkotás és a nyelvalkotás platonikus „kratülista” hagyománya elevenedik fel (GRÁNICZ 1992/2002: 9, 18). Mindez összekapcsolódik az irodalomtudomány egzakt, objektív tudománnyá tételének igényével. Ugyanakkor már a formalista iskola sem redukálja a mű nyelvviségét annak formai oldalára, tehát az orosz formalizmusra nem jellemző az esztétikai formalizmus (EICHENBAUM 1925/2001: 249). Nem különíti el a formát és a tartalmat, illetve felhívja a figyelmet arra, hogy ez a dichotómia „csak feltételes

elvonatkoztatás” (ZSIRMUNSZKIJ 1921/1981: 222–3; mindez visszavezethető POTYEBNYA etimológiai kutatásaihoz is, lásd GRÁNICZ 1992/2002).

Az egymást feltételező forma és tartalom koncepciója egyrészt elutasítja a forma egyszerűsítő metaforáját, mely szerint a mű formája olyan edény, amelybe beleöntik a tartalmat (EICHENBAUM 1925/2001: 253), másrészt feltételezi, hogy a tartalom nem eleve adott a művészetén kívül, amely a költészetben csak másik formába kerül (ZSIRMUNSZKIJ 1921/1981: 222–3). A formalista iskola képviselői nem fogadják el tehát a klasszikus miméziselméletet, s a műalkotás nyelviségének hangsúlyozásával éppen arra hívják fel a figyelmet, hogy a művészetben a világ önálló tapasztalata jön létre (STEINER 2008: 18). Ezt kívánja megragadni a „fogás” sklovszkiji fogalma és a dezautomatizálódás terminus. Egy funkcionális–kognitív rímelfogás ezen a ponton összehangolhatja előfeltevéseit az orosz formalizmus-sal, hiszen mindkettő a nyelv emergens jellegéből indul ki, dinamikus produkcióként tekint a nyelvre (az orosz formalizmus HUMBOLDT-ra és BAUDOUIN DE COURTENAY-ra hivatkozva, lásd ZSIRMUNSZKIJ 1921/1981: 228–30).

Lényegi különbség azonban, hogy míg a funkcionális–kognitív nyelvfelfogás ezt a nyelv általános jellemzőjének tartja, addig az orosz formalizmus keretében csupán a költői nyelv területén érvényesül. A formalista iskola elkülöníti ugyanis a gyakorlati és a költői nyelvet: az előbbiben a cél az információ közvetítése, így alapvetően kommunikációs célokat szolgál, a nyelv mint médium pedig transzparesis; a költői nyelv esetében azonban a gyakorlati célok háttérbe szorulnak, a nyelvi kombinációk önmagukban nyernek értéket, ennek hatására a megnyilatkozás poétikus lesz (STEINER 2008: 22). A formalista iskola a költői nyelv autonómiájából indul ki, így a forma és a tartalom kölcsönös feltételezettségét is csak itt vizsgálja. Vagyis, bár tekintetbe veszi a jelentést is, általános szemantikai leírást nem tud az egyes alakzatokhoz rendelni, hiszen a költői nyelvet önálló rendszerként fogja fel, amely saját törvényei szerint működik. A nyelvészeti szemantika ezt nem képes átfogóan leírni, az ugyanis csak a gyakorlati nyelv elemeit vizsgálja.

Miként a költői nyelv, úgy a műalkotás is autonóm: akár gépként konceptualizálják (mechanisztikus formalisták, például SKLOVSZKIJ), akár organikus egészként (organikus formalisták, például ZSIRMUNSZKIJ), akár egymással versengő komponensek összetett rendszereként (szisztemikus formalisták, például TINYANOV), mindenképpen olyan egészként kezelik a műalkotást, amelyben az egyes elemek önmagukban nem értelmezhetők (STEINER 2008: 17–21). Ennek háttérében JAKUBINSZKIJ funkcionális nyelvfelfogása áll, amely a korábbi újgrammatikus atomizáló magyarázat helyett a nyelvi elemeket a megnyilatkozás funkciója felől, teleologikusan kívánja tanulmányozni (ZSIRMUNSZKIJ 1921/1981: 228–9). Ez ismét összhangban van a funkcionális nyelvelmélet alaptézisével, ráadásul ebből következően az irodalmi mű egyes nyelvi komponenseit, így a rímelést sem kezelik a formalisták elkülönítve, hanem mindig a mű összefüggésrend-

szerébe ágyazva, funkcionálisan szemlélik (i. m. 244–5). Csakhogy a költői nyelv és a műalkotás autonómiája ebben az esetben is érvényesül. A forma – tartalom oppozíció helyébe a költői nyelv – gyakorlati nyelv ellentéte lép, amely a jelentésképzés automatizmusának és deautomatizmusának szembeállításához vezet. Ehhez járul, hogy az egyes fogások, közöttük a rím leírása során a jelentést csak közvetett módon (alaktani jellemzésen vagy egyéb grammatikai elemzésen, például a grammatikai nemek összehasonlításán keresztül), illetve a lexikai összetevők vizsgálatával ragadják meg. Ebből következően az orosz formalizmus a rím jelentésének kinyilvánításán túl nem képes megragadni a rím��avak szemantikai működését.

3. A műalkotás mint szemiotikai struktúra: strukturalista irányzatok

■ Ha az orosz formalista iskola rímfelfogása több szempontból alkalmas kiindulópont lehet egy funkcionális szemléletű rímelmélet számára, fokozottan igaz ez a strukturalizmus egyes fázisaira. Jóllehet a szélsőségesen formális úgynevezett „fonológiai verselmélet” (SIEDLECKI 1937/1988: 227–31), az angol és amerikai strukturalista, generatív prozódia (erről összefoglalóan lásd ATTRIDGE 2008: 68–9, 83–4), LOTZ JÁNOS metrikai rendszere (LOTZ 1973/1976: 217–8), valamint a rím információelméleti megközelítése (JIŘÍ LEVÝ, lásd HANKISS 1968/1977: 63–9) fontos eredményeket hoz a verstani kutatásokban, ebben a dolgozatban nem foglalkozom velük, részben terjedelmi okokból, részben pedig azért, mert egy funkcionális rímfelfogás nem építhető közvetlenül ezekre a modellekre a nyelvelméleti kiindulópontok radikális különbözősége folytán. Fontos azonban a prágai strukturalizmus eredményeinek, továbbá LOTMAN és BARTHES rímfelfogásának számbavétele.

A) A Prágai nyelvész kör egyik alapítója, VILÉM MATHESIUS már 1912-ben hangsúlyozza a nyelv szinkrón és funkcionális megközelítésének fontosságát (DOLEŽEL 2008: 34), így a cseh strukturalisták nyelvelméleti irányultságára kezdetektől fogva a saussure-i elvek rugalmas alkalmazása jellemző. Ezért nem merevítik meg sem a rendszer fogalmát, sem a műalkotás nyelvi jellegének formális dimenzióit, amit a szemiotikai irányultság sem tenne lehetővé. A műalkotás jelként történő felfogása előírja a szemantikai elemzést (MUKAŘOVSKÝ 1936/2001: 430), ami egyben azt is jelenti, hogy a forma és a tartalom elkülönítése, vagy a mű formaként történő interpretálása egyaránt elvetendő (MUKAŘOVSKÝ 1936/1988: 102–3).

MUKAŘOVSKÝ szemiotikai műfelfogása számos ponton megelőlegezi a rímelés kognitív szemantikai vizsgálatát. A művészi alkotás mint jel számára egyértelműen szemantikai struktúra, amelyben minden alkotóelem jelentés közvetítője: a költői szövegben nem egyirányú, lineáris fejlődés, hanem szemantikai akkumuláció folyamata érvényesül, melynek során az egyes strukturális komponensek

együttesen hozzák létre a mű koherens jelentését (MUKAŘOVSKÝ 1943/1988: 163, DOLEŽEL 2008: 44). Lényeges továbbá, hogy a szemiotikai orientáció következtében nemcsak a műalkotás struktúrája jellemezhető jelként (tehát szupraindividuális, társadalmi létezőként, akárcsak a nyelvi jelek, vö. MUKAŘOVSKÝ 1947/1988: 188), hanem a nyelvi jelek is sajátosan funkcionálnak a műalkotásba kerülve: az esztétikai funkció működése révén újszerű jelentéskapcsolatokban vesznek részt. A nyelvi jel ebben a felfogásban nem pusztán leképezi, helyettesíti a valóságot, hanem meghatározza annak megértését is (i. m. 190), tehát nem mimetikus. A műalkotásban pedig olyan kommunikációs mód érvényesül, amelyben a dinamikus, energiajellegű esztétikai funkció meghatározott strukturális összefüggésben érvényesíti a lehetséges jelentést.

Fontos azonban megjegyeznünk, hogy a prágai strukturalisták az irodalmi művet specifikus szemiotikai struktúrának tekintik, amely a társadalom tagjai közötti kommunikációban újra és újra ráirányítja a figyelmet a valóság diverzitására (DOLEŽEL 2008: 40). Így a mű autonómiájának tétele továbbra is érvényben marad, a művészi struktúra önmagából érthető meg, s jöllehet ez az értelmezés MUKAŘOVSKÝ elméletében szemantikai elemzést is maga után von, ez az elemzés nem jut el az általánosító modellalkotás szintjére.

B) Az imént felvázolt elméleti összefüggésrendszer hatékonyan alkalmazható a rímfogalom újragondolása során. Ebben a tekintetben támaszkodhatunk ROMAN JAKOBSON munkásságára is, aki részletesen tárgyalja a rímelés szemantikai megközelítését. Az orosz formalizmus irányzatában szocializálódó JAKOBSON részben a husserli fenomenológia hatására, részben a szemiotikai irányultság következtében minden nyelvi jelet jelentéshordozóként kezel; a fonémát is szemantikai jellegű nyelvi jelnek tartja, mivel alapvető funkciója a jelentések elkülönítése (JAKOBSON 1949/1969: 115, STEINER 2008: 23–4). JAKOBSON a jelentés és a hangzás következetes összekapcsolásával voltaképpen SAUSSURE megállapításához ragaszkodik jelölő és jelölt elválaszthatatlanságáról. Ám a nyelvi jel önkényességének tételét már nem tartja kizárólagosnak: a jelölő és a jelölt kapcsolata „törvényesített egymáshoz rendelésen alapszik, amit gyakran félrevezetően »a nyelvi jel önkényességének« neveznek” (JAKOBSON 1960/1969: 248), ugyanakkor az „ábraszerűségek rendszere” (vagyis a rendszeres ikonikusság), „ami nyilvánvaló és kötelező a nyelv teljes szintaktikai és morfológiai rendszerében, rejtett és virtuális a szókincsben, érvényteleníti az önkényesség saussure-i dogmáját” (JAKOBSON 1966/1969: 111). Motiválnak tartja tehát jelölő és jelölt kapcsolatát, a költészetben pedig ennek kiteljesedését látja (JAKOBSON 1965/1982: 160). JAKOBSON nyelvelméleti előfeltevései tulajdonképpen a saussure-i elvek funkcionális szemléletű továbbgondolásai; a költői szövegek elemzésének tapasztalatából következnek, így lehetőséget adnak arra, hogy JAKOBSON a rímelés esetében is általános nyelvészeti igénnyel tárgyalja a jelentésképzést.

Ezt valósítja meg széles körben ismert 1960-as tanulmányában (Nyelvészet és poétika), amelyben hangsúlyozza a rímelés szemantikai leírásának relevanciáját: „Minden kísérlet, amely a poétikai konvenciókat, a metrumot, alliterációt vagy a rímet, a hangzás szintjére akarja korlátozni, a tapasztalatnak ellentmondó spekulatív okoskodás. A rím szükségképpen magában foglalja a szemantikai kapcsolatot a rímelő egységek [...] között” (JAKOBSON 1960/1969: 238–9). Vagyis JAKOBSON egyértelműen állást foglal a rímjelentés mellett, ám azt olyan általános elvből vezeti le, amely nem magyarázza kielégítően a rím jelentésképzését, lévén ez a magyarázat redukcionista jellegű. JAKOBSON a bühleri kommunikációs modellt jelentősen átalakítja: nála a poétikai funkció nem a nyelvre magára irányul (mint MUKAŘOVSKÝnál), hanem az üzentre, a szövegre (DOLEŽEL 2008: 41), amely a szemiotikai orientációnak megfelelően jelölő és jelölt egysége (ATTRIDGE 2008: 76). A költészetben a poétikai funkció dominál, de nem érvényteleníti a nyelv többi funkcióját, csak a hierarchikus szerveződésben háttérbe szorítja (JAKOBSON 1960/1969: 217). A poétikai funkció legfőbb jellemzője, hogy az egyenértékűséget a szelekció tengelyéről a kombináció tengelyére helyezi át, s ezt érvényesíti a mű minden síkján, a hangzásbeli, a grammatikai és a szemantikai síkon is. Ebből az elvből vezethető le egyszerűen a rímelés és grammatika összekapcsolhatósága (JAKOBSON 1949/1969: 125–6), másrészt a rímjelentés magyarázata: a rímben a hangzás alapján összekapcsolódó szavak jelentése egyenértékűségként definiálható, a jelentések közelednek egymáshoz (JAKOBSON 1960/1969: 241, 245). Ily módon a rímelés az „ábraszzerűség”, tehát az ikonikusság egyik példája lesz, működésében kiemelt jelentősége van a hangzás síkjának, amely a jelentések egyenlőségét kezdeményezi. Ez a szemantikai leírás minden koherenciája mellett is problematikus funkcionális nézőpontból, mivel a rímjelentést nem összetett, dinamikus szemantikai szerveződés eredményeként mutatja be, hanem egy nyelvi funkció strukturális elvének egyszerű érvényesüléseként.

Megállapíthatjuk, hogy a jakobsoni rímfelfogás kváziformális nyelvelméleti előfeltevéseiből és az általános magyarázatra való törekvéseiből eredően összekapcsolható a rím funkcionális–kognitív elméletével. A nyelvi rendszer autonómiájának határait ugyanis több ponton átlépi: az önkényesség elvének elutasítása révén a nyelvi jelek felépítését a tágon értett nyelvhasználatban horgonyozza le; a költészet területét nem határolja el élesen a hétköznapi nyelvhasználattól (JAKOBSON 1933–1934/1982: 244, vö. MUKAŘOVSKÝ 1936/1988: 56–7), elsősorban a művészi alkotás szemiotikai megközelítéséből, másodsorban a poétikai struktúrák konvencionális jellegéből következően; végül a rímelés irodalmi és hétköznapi megvalósulásait sem határolja el egymástól élesen (JAKOBSON 1960/1969: 225–6). Szociokulturális beágyazottságában vizsgálja a poétikai struktúrát, ezért figyelmet érdemel a funkcionális–kognitív rímfelfogás megalapozásában. Továbbá a strukturalista keretnek megfelelően a verset JAKOBSON rendszernek, hierarchikus

szerkezetnek tekinti, amelyben az egyes strukturális elemek a rendszer összességében nyerik el értéküket, így a rím sem választható le a szövegkörnyezetéről. Mindazonáltal JAKOBSON rímmagyarázata a poétikai funkció szervezőelvének érvényesülésével ragadja meg a rím jelentésképző funkcióját, ez pedig a rímjelentés leegyszerűsítő felfogását eredményezi. A rím működésében elsődlegesnek tekinti a hangzásbeli egyenértékűséget, a jelentések összekapcsolódása pedig ennek, illetve a poétikai funkciónak van alárendelve.

C) A rím jelentésképző funkciójának leírásában a strukturalizmuson belül érdemes tárgyalni JURIJ LOTMAN elméletét is: ő ZSIRMUNSZKIJRA és TOMASEVSKIJRA támaszkodva a rímet a vers metrikai szerkezetében betöltő funkciója alapján közelíti meg, a szemiotikai orientáció következtében pedig nem választja el a hangzást a jelentéstől a művészet területén, a hangzás nála is információ, tartalom átvitelére szolgál (LOTMAN 1970/1973: 129–31). A rímjelentés nála is „kiegészítő” jellegű, melyet a helyzetbeli és eufonikus egyenértékűségek hoznak létre. Ez az a pont azonban, ahol LOTMAN világosabban próbálja megragadni a rímjelentés dinamikáját: nála a rímzavak jelentése alapvetően inkongruens, a hangsúly a különbözőségeken van, a jelentés dinamikája pedig e különbözőségek „közös nevezőre hozása” (i. m. 135–8). A rím működése során a formális hasonlóság irányítja a figyelmet a szemantikai különbözőségekre, ugyanakkor az eltérő jelentések közelednek is a hasonlóság hatására. A rím jelentésképzése „összehasonlítás és szembeállítás folyamata”, következésképpen a rím „természeténél fogva dialektikus” (i. m. 138). LOTMAN rímelmélete határozott lépést tesz a rím dinamikus leírása felé, folyamatok révén kívánja megragadni a rím kreatív, a szövegértelmet új összefüggésekkel gazdagító jellegét. Ehhez járul egyrészt, hogy ebben a keretben a rím fonetikailag is többnyire csak részleges egybeesés, LOTMAN tehát lazít a tiszta rím – asszonánc dichotómián. Másrészt a rím a szövegben is dinamizáló funkciójú, a kiegészítő rímjelentés a befogadás során történő visszatéréskor jön létre (i. m. 135–6). Ugyanakkor LOTMAN modelljében a jelentések rendszere törvényrendszer, sajátos módon megragadható struktúra, és a rím voltaképpen nem tesz mást, minthogy a befogadás folyamatában a szójelentések olyan vonatkozásaira irányítja a figyelmet, amelyek a hétköznapi nyelvhasználatban nem érvényesülnek – ezeket a jegyeket megkülönböztető jegyekké teszi (i. m. 141). Vagyis a szójelentés a strukturalista keretnek megfelelően előre adott (logikai) tulajdonságjegyek összessége, és a rím csak ezen a struktúrán belül helyezi át a hangsúlyokat, ami jelentősen csökkenti LOTMAN amúgy dinamizáló rímelfogásának újszerűségét.

Érdemes mindazonáltal megfigyelni, hogy a lotmani modellben a rím jelentésképzése tulajdonképpen nem más, mint új összefüggések kialakítása a szemantikai rendszer törvényszerűségeinek megkerülése révén. Ezen a ponton összekapcsolhatóvá válik LOTMAN felfogása a strukturalizmus konzekvens képviselőjének

és kritikusának egyaránt tekinthető ROLAND BARTHES rímmeghatározásával: „a rím végső soron a szintagma és a rendszer közötti távolság törvényének [...] áthágásával esik egybe; a hasonló és a különböző akaratlagos feszültségének felel meg, vagyis egyfajta strukturális botránynak” (BARTHES 1964/2001: 519). BARTHES lényegében véve kijelenti: a strukturalista poétika, a nyelv strukturális szemlélete képtelen a saját keretein belül megragadni a rím jelenségét. Talán még ennél is fontosabb, hogy BARTHES a saussure-i és jakobsoni elvek végsőkéig következetes érvényesítésével jut el ehhez a következtetéshez: a rím voltaképpen csak példa, amelyen keresztül a szerző rámutat a strukturalista nyelv- és irodalomfelfogás problematikusságára. Ha ugyanis a nyelvet saját törvényei szerint működő autonóm rendszernek tekintjük, amelyben minden nyelvi szinten a paradigma és a szintagma tengelyén helyezhetők el a formák, továbbá a jelentés is ilyen rendszerként fogható fel, akkor a nyelvi művészet tényei nem írhatók le e rendszer részeként, az így felfogott nyelvelméleti előfeltevések mentén. Következésképpen, ha a strukturalizmus célkitűzéséhez híven a műalkotást valóban annak nyelvi természete felől kívánjuk megragadni, akkor éppen maguk a strukturalista elvek válnak működésképtelenné. BARTHES érvelésében a strukturalizmus önmagát kérdőjelezi meg (BARTHES 1964/2001: 518). Szemléletesen nevezi ezeknek a szabálysértéseknek a vizsgálatát „egyfajta strukturális cenzúra feloldásának” (i. m. 519), utalva ezzel a merev, statikus autonóm nyelvi rendszer korlátainak tarthatatlanságára.

Röviden összefoglalva, az itt tárgyalt strukturalista rímfelfogások elemzése rámutatott arra, hogy a rím formális megközelítése továbbra sem a forma és a tartalom elválasztásának elvéből, illetve a forma elsődlegességének elvéből következik, hanem a nyelv autonómiájának tételéből és a jelentés objektivista felfogásából. Eszerint ugyanis a tartalom is formai kategóriákon keresztül, a struktúra fogalmából kiindulva ragadható meg. Azok a strukturalista rímmodellek, amelyek egy funkcionális–kognitív rímelmélet számára kiindulópontot jelenthetnek, éppen azért minősülnek kváziformális, részben funkcionális jellegű elméleteknek, mert a saussure-i elveket rugalmasan (hozzátehetnénk, sok esetben eredeti összetettségükben) alkalmazzák, tehát a nyelvet társadalmi és kulturális közegében tételezik, a jelentésképzést pedig folyamatként próbálják megragadni.

4. A műalkotás mint megismerésmód: az új kritika ■ Az angol–amerikai új kritika rímfelfogását mindenképpen érdemes külön tárgyalni. Nem csupán azért, mert ebben az elméleti keretben is explikálódik a rím szemantikai relevanciája, hanem azért is, mert mindez olyan filozófiai előfeltevések révén valósul meg, amelyek részben harmonizálhatók a funkcionális–kognitív szemlélettel. Az irányzat képviselői az irodalmi műalkotást, különösen a költészetet tartják a megismerés igazi, ontológiai módjának: „Úgy tetszik nekem – írja ALLAN TATE –, hogy saját versem, vagy akárki másé, csupán egy módja valami megismerésének; ha a költemény

igazi alkotás, akkor egy olyanfajta tudás, amit nem bírtunk korábban. Nem tudás valami más felől; a költemény ama tudás teljessége” (idézi SZILI 1967: 9). Ezzel az új kritika megfosztja az objektív, verifikálható megismerést kiemelt státuszától, azzal érvelve, hogy a tudomány nem tudja tárgyának lényegét megragadni. Kérdés persze, hogy tételezhetünk-e egyáltalán ilyenfajta lényegiséget, ami a világ jelenségeiben megnyilvánul; mindenesetre az új kritika ennek a lényegnek a megismerését célozza meg, mégpedig az irodalmi mű megismerésén keresztül. TATE határozottan elutasítja a miméziselméletet is: a költemény nem valami létezőnek egy lehetséges tudása, hanem maga a költemény teremti igazi valójában a tárgyat is és az arról való tudást is. Ez az előfeltevés az új kritikát az orosz formalizmussal rokonítja, és a már említett platonikus hagyományhoz kapcsolja.

Az „új kritikusok” rendre elkülönítik a műalkotás logikai struktúráját a mű egyéb, a tartalom szempontjából irreleváns tényezőitől (például hangzás, ritmus). Ezt fejezi ki TATE-nél az extenzió-intenzió, JOHN RANSOMnál a struktúra-textúra fogalompár, amely elsőre a tartalom-forma dichotómiához hasonlít, ugyanakkor maga a megkülönböztetés irreleváns (SZILI 1967: 11), mert RANSOM számára egyedül a textúra vizsgálendő. E tekintetben is rokonítható az orosz formalista iskola felfogásával, amennyiben nála a tartalom is formai jellegű.

Mi az tehát, ami a költemény révén megismerhetővé válik? Semmiképpen sem egy előre adott, objektíve létező tárgy, jelentésében rögzített, törvényekkel jellemezhető entitás, hanem „sugallatos, elhatározásra készítő, sőt esetleg döntésre sarkalló helyzet fő erővonalait, tendenciáit is jelző, de lényegében »szabad«, sokjelentésű, homályos képzetkomplexum” (uo., vö. WEIMANN 1965: 99–101). Az új kritika elméletének jelentőségét számunkra alapvetően nem a művek formai jelenségeinek tulajdonított jelentés adja, hanem az, hogy ezt a jelentést alakulásban lévő, plurális, többé-kevésbé meghatározatlan jellegűnek tekinti, ebből következően pedig a megismerést sem egyszerű leképezésként gondolja el, hanem aktív konstruáló folyamatként, a műalkotásban történő teremtés újrajátszásaként.

A) Mindezek alapján az sem meglepő, hogy WILLIAM KURTZ WIMSATT 1954-es tanulmányában elsősorban szemantikai jelenséggként írja le a rímet. Nem a megszokott logikát követi, azaz nem amellett érvel, hogy a rím��avak fonológiai hasonlósága jelentésbeli összekapcsolódást eredményez, hanem megfordítja a képletet: a rímnek az ő elméletében szándékos és pontos szemantikai karaktere van a költemény szövegében, így különleges módon működik közre a poétikai struktúrában (WIMSATT 1954/1982: 153). Ebben a rímelméletben a hangzás összekapcsol, de a hangsúly a jelentések különbözőségén van (akárcsak LOTMANNál): ahol összekötésre van szükség, ott különbség van, s a hangzásbeli összecsengés funkciója is az, hogy a jelentések közötti feszültségre irányítsa a figyelmet. Ezért a rím nem tekinthető sem pusztán fonetikai harmóniának, sem formális, irracionális, emocionális eszköznek.

Ez a rímfelfogás olyan esztétika-elméletbe illeszkedik, amely a műalkotást is elsődlegesen jelentésszerű struktúrának tekinti (WEIMANN 1965: 75–6). A szó művésze WIMSATT-nél intellektuális művészet, a költészetben az érzelmek és a fogalmak szimultán módon vannak jelen, sőt az emocionális sík nagyrészt a fogalmak révén közvetítődik. Esztétikai értéket csak fogalmakkal hoz létre az irodalmi mű (lásd WIMSATT 1954/1982: 165). Így a rím sem a hangzás és a jelentés, hanem a logikus és az illogikus jelentés vonatkozásában nyer értelmet: a rím a szöveg argumentatív logikái mintázatára épülve hoz létre ellenmintázatot illogikus asszociációkból, tehát ez a felfogás is járulékos, kiegészítő jelentést tulajdonít a rímnek. Lényeges azonban, hogy WIMSATT rímelmélete szemiotikai irányultságú: a rím verbális ikon, olyan jelölő, amely a jelölt tulajdonságait mutatja fel, azaz a valóság szimbolikus interpretációja (WIMSATT 1982: x). Ily módon a korábban vizsgált rímmodellekkel összevetve WIMSATT elméletében a rím szemantikai természetű, jelentését nem valamilyen elv vagy viszonyrendszer magyarázza. WIMSATT rímfelfogása mindenképpen alapul veendő egy olyan funkcionális–kognitív rímmodell kidolgozásánál, amely a nyelvi szerkezeteket jelentésükből kiindulva magyarázza.

5. A jelentés járulékosága: következtetések ■ A huszadik századi rímfelfogások – természetesen nem a teljességre törekvő – áttekintésében az új kritika rímelméleténél olyan ponthoz érkezünk, ahonnan már egyértelműen látszanak egy funkcionális–kognitív rímmodell lehetőségei és irányvonalai. Fontos azonban tekintetbe vennünk, hogy a vizsgált rímelméletekben a rímjelentés nemcsak a hangzáshoz viszonyítva másodlagos, járulékos, hanem a szöveg jelentése szempontjából is az. Ezen a ponton érdemes hivatkoznunk DERRIDA Saussure-értelmezésére, illetve az azt interpretáló dekonstrukciós elméletre (CULLER 1997). Eszerint jelentés és forma megkülönböztetésében „a felsőbbrendű elem a logoszhoz [az önzonos lényeghez, az értelemhez – S. G.] tartozik, és magasabb rendű jelenlét; az alsóbbrendű elem pedig visszaesést jelöl ki. A logocentrizmus tehát az első elem prioritását tételezi fel, a másodikat pedig az ehhez való viszonyában, az első szövédményeként, tagadásaként, manifesztációjaként vagy felbomlásaként gondolja el” (i. m. 128). A derridai interpretációban SAUSSURE szemiotikai nyelvelmélete megerősíti a logocentrizmust (i. m. 138), megítélésem szerint azonban SAUSSURE nézetei az idealizálás révén hatnak leginkább: idealizálható a forma is („formacentrizmus”), ebben az esetben a műalkotás formai elemei tekinthetők a logosz részének, s ragadhatók meg egzakt módon, míg a jelentés csak ezek függvénye. Másrészt a logocentrizmus jellemzi a jelentés objektivista felfogását: a jelentés tárgyként adva van valahol, így a jelentések rendszere is adott (i. m. 133).

További probléma a jelentés logikai jellegével, valamint a rímjelentés járulékos jellegével, a szuplementaritás logikájával, hogy mindig valami teljes egészéhez viszonyít. Ha a jelentés a formális logika igaz/hamis fogalom-párjával írható

le, akkor minden, ami nem elemezhető ezen igazságfeltételek mentén, járulékosná válik (i. m. 151, 158). A rím jelentése az elemzett elméletekben három aspektusból is szupplementum: a hangzás felől nézve, a nyelvi jelentések logikai jellege felől tekintve, valamint a szöveg teljes (logikai) szemantikai struktúrájához viszonyítva. Vegyük azonban tekintetbe, hogy a járulékos tényező éppen annak köszönheti létét, hogy nélküle a kiegészítendő entitás nem volna teljes (CULLER 1997: 146–8). DERRIDA meggyőzően mutat rá arra, hogy mind a megkülönböztetéseken alapuló rendszer, mind a megismerés tárgyának objektumjellege a megismerő által véghezvitt idealizálás eredménye, ami azonban figyelmen kívül hagyja a jelentésnek és magának a nyelvnek a produktív dinamikusságát.

Amennyiben tehát az eredetileg járulékosnak tekintett jelenségről kiderül, hogy a tételezett teljesség eredendő hiányán alapul, akkor innen már csak egy lépést jelent, hogy ne a vélt teljességet tekintsük elsődlegesnek, hanem a járulékos, amely nélkül a teljesség nem lehetne teljesség. Ebből a nézőpontból a szupplementum hordozza a kiteljesedést, vagyis az adott entitás lényegét. Egy funkcionális–kognitív rímelmélet ebből a felismerésből indulhat a hagyományt folytatva. Fontos megjegyeznünk, hogy a derridai gondolatmenet itteni alkalmazása nem jelenti a korábbi rímfogalmak dekonstruálását, csupán olyan összefüggésbe helyezi azokat, amelynek révén jobban látható egy új, nyelvészetileg megalapozott, a funkcionális–kognitív nyelvelméletre támaszkodó rímértelmezés szükségessége. Bár a vizsgált rímelméletek a rím funkcionális–kognitív újragondolását alapvetően megelőlegezik, a rím szemantikai modellálása, illetve ennek alapján szövegtani, stilisztikai leírása továbbra is elvégzendő feladat marad, melynek megoldásához funkcionális nyelvelméleti kiindulópontokra van szükség.

A HIVATKOZOTT IRODALOM

- ANDEREGG, JOHANNES 1977/1995. Irodalomtudományi stíluselmélet. Helikon 232–51.
- ATTRIDGE, DEREK 2008. The Linguistic Model and its Applications. In: SELDEN 2008: 58–84.
- BARTHES, ROLAND 1964/2001. A szemiológia elemei. In: BÓKAY–VILCSEK szerk. 2001: 497–522.
- BOJTÁR ENDRE szerk. 1988. Struktúra, jelentés, érték. A cseh és a lengyel strukturalizmus az irodalomtudományban. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BÓKAY ANTAL – VILCSEK BÉLA szerk. 2001. A modern irodalomtudomány kialakulása. A pozitívizmustól a strukturalizmusig. Osiris Kiadó, Budapest.
- CULLER, JONATHAN 1997. Dekonstrukció. Elmélet és kritika a strukturalizmus után. Osiris Kiadó, Budapest.
- DOLÉŽEL, LUBOMÍR 2008. Structuralism of the Prague School. In: SELDEN 2008: 33–57.
- EICHENBAUM, BORISZ 1925/2001. A „formális módszer” elmélete In: BÓKAY–VILCSEK szerk. 2001: 248–67.

- MÓZES HUBA 2008. A rim. In: SZATHMÁRI főszerk. 2008: 505–22.
- MUKAŘOVSKÝ, JAN 1936/1988. Az esztétikai funkció, norma és érték mint társadalmi tények. In: BOJTÁR szerk. 1988: 54–107.
- MUKAŘOVSKÝ, JAN 1936/2001. A művészet mint szemiológiai tény. In: BÓKAY–VILČEK szerk. 2001: 428–31.
- MUKAŘOVSKÝ, JAN 1943/1988. Szándékoltság és szándékolatlanság a művészetben. In: BOJTÁR szerk. 1988: 158–85.
- MUKAŘOVSKÝ, JAN 1947/1988. A csehszlovák művészetelmélet fogalmai. In: BOJTÁR szerk. 1988: 186–93.
- PÉCZELY LÁSZLÓ 1965. Tartalom és versforma. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SELDEN, RAMAN ed. 2008. From Formalism to Poststructuralism. The Cambridge History of Literary Criticism. Vol. 8. Cambridge University Press, Cambridge.
- SIEDLECKI, FRANCISZEK 1937/1988. A verstani kutatások három területe. In: BOJTÁR szerk. 1988: 226–33.
- SINHA, CHRIS 1999. Grounding, Mapping and Acs of Meaning. In: JANSSEN–REDEKER eds. 1999: 223–55.
- STEINER, PETER 2008. Russian Formalism. In: SELDEN ed. 2008: 11–29.
- STOCKWELL, PETER 2002. Cognitive Poetics. An Introduction. Routledge, London – New York.
- SZATHMÁRI ISTVÁN főszerk. 2008. Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve. Tinta Kiadó, Budapest.
- SZEPES ÉRIKA 1989. Rím. In: KIRÁLY főszerk. 1989: 740–43.
- SZEPES ÉRIKA – SZERDAHELYI ISTVÁN 1981. Verstan. Gondolat Kiadó, Budapest.
- SZERDAHELYI ISTVÁN szerk. 1977. A strukturalizmus-vita. I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZILI JÓZSEF 1967. A „New Criticism” irodalomesztétikája. Kritika 6: 6–16.
- WEIMANN, ROBERT 1965. Az „Új Kritika”. Az új interpretációs módszerek története és bírálat. Gondolat Kiadó, Budapest.
- WIMSAT, WILLIAM KURTZ 1954/1982. One relation of rhyme to reason. In: Uő. 1982: 153–66.
- WIMSAT, WILLIAM KURTZ 1982. The verbal icon: studies in the meaning of poetry. The University Press of Kentucky, Lexington.
- ZSIRMUNSZKIJ, VIKTOR 1921/1981. A poétikai feladatai. In: Uő. 1981: 220–74.
- ZSIRMUNSZKIJ, VIKTOR 1981. Irodalom, poétika. Válogatott tanulmányok. Vál. Nyina Alekszandrovna Zsirmunszkaja. Gondolat Kiadó, Budapest.

BECÉLOZ, BETÁMAD, BEVÁLLAL

– BE IGEKÖTŐS NEOLOGIZ-
MUSAINK SZEMANTIKÁJÁRÓL

203

BECÉLOZ, BETÁMAD, BEVÁLLAL – ABOUT THE SEMANTICS OF HUNGARIAN NEOLOGISMS CONTAINING BE PREFIX ■ This paper deals with three of those Hungarian verbs that contain the prefix *be* and can be regarded as neologisms. Based on the literature of *be* prefix, it is showed that this prefix has been used in new meaning in the latest years. The author examines the semantic structure of *becéloz*, *betámad* and *bevállal*. Using the conceptual integration network theory (or blending theory, FAUCONNIER 1985) she demonstrates the semantic structure of *becéloz* as the Hungarian prefix+verb can be handled as a composite structure.

The paper gives examples and results from that survey that the author carried out in 2010 among 216 informants. The results give relevant information about handling the meaning and semantic structure of these verbs and about the attitude of informants toward these neologisms nowadays. ■ solyomreka@hotmail.com

1. Bevezetés ■ A tanulmány annak a 2005 óta tartó kutatásnak a legújabb eredményeiről számol be, mely napjaink neologizmusával, e jelenségek megítélésével, valamint a nyelvhasználóknak hozzájuk kapcsolódó attitűdjével hozható összefüggésbe.

Az elemzések az elmúlt tíz év új szavait és kifejezéseit tekintik át a köznyelvben. Az vizsgálat elsősorban szemantikai jellegű, ezért igen nagy a jelentősége annak, hogy a nyelvhasználók mit tekintenek egyáltalán neologizmusnak egy adott időszakban, illetve ismerik, felismerik-e az adott jelenséget, valamint az, hogy hogyan vélekednek róla. A jelenség megértéséhez nyújthatnak segítséget azok a kérdőíves vizsgálatok, melyeket 2006 óta végeztem. Ezeket a kérdőíveket különböző korcsoportok – általános és középiskolás diákok, egyetemi hallgatók, illetve felnőttek – képviselői, összesen mintegy 900 adatközlő töltötte ki a mai napig (l. pl. SÓLYOM 2009, 2010). A kérdőívek felépítése hasonlóan alakult az évek során: vizsgálják azt, hogy egy-egy új szót, kifejezést ismernek-e az adatközlők, valamint azt, hogy az alakulat felismertsége miképpen változik annak függvényében, hogy szöveggörnyezetben vagy anélkül olvassák-e az adatközlők az alakulatot. A szemantikai felépítés elemzéséhez nagy segítséget nyújt az a szempont is, hogy az adatközlők megadhatnak szinonimajavaslatokat a neologizmusokkal kapcsolatban (hogyan mondanák, írnák inkább az adott szót, kifejezést).

A jelen vizsgálódás elsősorban a 2010 májusában és júniusában felvett kérdőíves adatokra fókuszál, azok közül is a *be* igekötővel létrejött újdonságokat vizsgálja, így felépítése a következőképpen alakul: 1) a szakirodalmi források alapján röviden vázolja a *be* igekötő szemantikai tulajdonságait, 2) rátér a *be* igekötővel létrejött neologizmusok szemantikájára, 3) bemutatja a kérdőívben szereplő három *be* igekötős igével kapcsolatban kapott válaszokat, úgymint: a) mi lehet az adott szó jelentése az adatközlők szerint, b) milyen „értékelő jellegű vélekedés”-nek (Kiss 1995: 135) adtak hangot az adatközlők a kérdőív kitöltése során, amikor a kérdőívben szereplő *be* igekötős neologizmusokról kellett kifejtetniük a véleményüket.

2. A kérdőíves vizsgálatról ■ A legutóbb felvett adatok a 2010 májusában–júniusában kitöltött kérdőívekből származnak. Maga a kérdőív a fent már említett három pontból állt (Mit jelenthet az adott szó?, Milyen szinonimajavaslattal élne?, Mi a véleménye a kérdőív szavairól, volt-e olyan, amely kifejezetten tetszett/nem tetszett Önnek?). A kérdőívnek két típusát töltötték ki az adatközlők kb. 50-50%-ban: az első (A) típusban a megadott szavakat szövegkörnyezet nélkül, míg a másik (B) típusban szövegkörnyezetben (internetről származó mondatokban) olvashatták, így a későbbiekben vizsgálható az is, hogy befolyásolja-e, és ha igen, hogyan, milyen mértékben befolyásolja a szövegkörnyezet megléte egy-egy új szó felismerését. A két típusú kérdőívet összesen 216 adatközlő töltötte ki. Ők a következő korcsoportokból kerültek ki:

1. TÁBLÁZAT A kérdőívet 2010-ben kitöltő adatközlők életkor szerinti megoszlása

	Ált. iskolások (5–8. osztály)	Középiskolások (10. osztály)	Egyetemisták (I–III. évf.)	Felnőttek
A típusú kérdőív	20	32	32	20
B típusú kérdőív	26	29	32	25

Mindkét kérdőívben ugyanaz a tíz neologizmus szerepelt (szövegkörnyezet nélkül, illetve az internetről származó mondatokban elhelyezve). Ezek közül a jelen tanulmány az igekötős igékre fókuszál, melyek a kérdőívben a következők voltak: *becéloz*, *betámad*, *bevállal*. E három *be* igekötővel létrejött neologizmus szemantikai szerkezetét mutatom be a kérdőíves felmérésben kapott válaszok segítségével.

3. Hipotézisek ■ A kérdőíves vizsgálatban szereplő igekötős igék ilyen módon történő empirikus vizsgálata azért fontos, mert a kapott eredmények segítségével vizsgálhatóvá válhat az adatközlők értelmezési stratégiája a szó jelentésének

megfejtésekor; jelen esetben elsősorban az, hogy milyen jelentésekre asszociálnak a szót olvasva az adatközlők akkor, ha az szövegkörnyezet nélkül vagy abban megadva helyezkedik el. A kiinduló hipotézisek közül a legfontosabb tehát az volt, hogy a megadott *be* igekötős igék értelmezése során akkor, amikor szövegkörnyezet nélkül olvassák az adatközlők a szót, más, várhatóan változatosabb szinonimákat adnak meg. Hipotézisem szerint ezekben a javaslatokban az igekötőnek mind korábbi (pl. tér-) jelentése, mind pedig az újabban kialakulóban lévő jelentései megtalálhatók lesznek (l. lent). A szövegkörnyezet megléte ezzel ellentétben egy bizonyos jelentés irányába fogja terelni az adatközlők asszociációját, így bizonyos értelmezési lehetőségek nem fognak megjelenni. Mivel a kérdéses igekötős igék újabb jelentésükben is számos vonzattal, illetve jelentésárnyalatban jelennek meg, a kérdőíves felmérés eredményeinek segítségével bemutatható, hogy milyen arányban körvonalazódnak egy-egy igekötős ige új jelentései.

4. A *be* igekötő ■ A *be* legrégibb magyar igekötőink közé tartozik: „A *be* igekötő a *ki* ellentétes jelentésű párja. A két igekötő funkciói sokszor hasonlóan fejlődtek, egymásnak mintegy tükörképei. A *be* használata azonban korlátozottabb, előfordulása ritkább, funkciói kisebb számúak, mint az eddig tárgyalt igekötőké. Eredeti jelentésétől kevésbé távolodott el, perfektív szerepe aránylag fiatal” (J. SOLTÉSZ 1959: 107) – állapítja meg J. SOLTÉSZ KATALIN. Megfigyelhető, hogy napjainkban feltűnően sok *be* igekötős neologizmus keletkezik; az egyes alakulatok gyakran több jelentésben, vonzatszerkezetben is élnek egymás mellett. A egyik fő kérdés az, hogy „milyen okokból jönnek létre ezek az alakok: a rendszer szabályainak megfelelő potenciális alakok realizálódásából, pusztán szabályszegésből vagy esetleg a rendszer szabályainak átrendeződéséből?” (LADÁNYI 2007: 260).

A szakirodalom a *be* igekötőnek számos jelentését, funkcióját felsorolja: J. SOLTÉSZnál 1) zárt tér belsejébe való irányulás (*bemegy*), 2) „belsőségbe kerülés” (*becsuk*), 3) bizonyos térnek vagy felületnek a cselekvéssel, ill. a cselekvés eredményével való megtöltése (*bemáázol*), 4) perfektív funkció (*besötétedik*, mely eredetileg úgy is értelmezhető: ‘sötétséggel megtelik’), 5) az úgynevezett törvénykezési igék (*bevádol*), 6) evéssel-ivással kapcsolatos igék, ahol az ember „belsejébe” jut valami (*bereggelizik*), 7) „néhány olyan belső jelentésfejlődés útján létrejött ige, mely a *be* igekötővel mást jelent, mint igekötő nélkül (*beéri* vmivel)” (J. SOLTÉSZ 1959: 116–21). A Strukturális magyar nyelvtan a következő jelentéseket különbözteti el: 1) irányjelentés, 2) teljesség, totalitás, 3) telítettség, szaturativitás (KIEFER–LADÁNYI 2000: 484–93). A Magyar grammatika is megemlíti az igekötőről általánosságban, hogy „elsősorban lexikai-szemantikai szerepű nyelvelem, az igék jelentésének módosítására, megváltoztatására szolgál” (BALOGH 2000: 264), hasonlóan az Új magyar nyelvtanhoz (É. KISS–KIEFER–SIPTÁR 1998: 33–48). A fent említett szakirodalmi áttekintések tehát az igekötőnek a határozószói, jelentésmódosító,

aspektusjelölő és akcióminőség-meghatározó szerepét emelik ki (TOLCSVAI NAGY 2005a: 29). Az igekötők esetében a szemantikai átértékelődés folyamata ma sem zárult le teljesen (PÁTROVICS 2002: 481–2), még az úgynevezett ősi igekötők esetében sem. Az úgynevezett formálódó akcióminőség (LADÁNYI 2007: 263) ugyanazon újszerű szóhasználat esetében is különböző jelentésekhez vezethet (l. a lenti példákat).

A *be* igekötőnek a következő új használatait és jelentéseit adja meg LADÁNYI: 1) 'valamilyen intenzív/felfokozott lelki vagy tudati állapotba való kerülés és az abban való elmerülés' (szubmerzív akcióminőség), pl. *beidegesedik, beszerelmesedik, bekómázik* stb., 2) használata más igekötők „helyett”, vagy szokásosan igekötőtlen helyen pl. *bedereng, belassul, bedurvul, belazul, betámad, beaggódik* stb. (i. m. 266–71). (Meg kell jegyeznünk, hogy a kérdőívben szereplő igekötős igék esetében több esetben arról van szó, hogy valamely hagyományosan használt másik igekötő helyett jelenik meg a *be* igekötő – erre az adatközlők által megadott szinonimajavaslatok is utalnak, pl. *bevállal* vs. *el-/felvállal*.)

Az igekötős ige jelentésszerkezete a kognitív nyelvészet módszereinek segítségével kompozitumszerkezetként írható le, melyben a komponensszerkezetek „külön-külön is érthető jelentésszerkezete kölcsönös kidolgozásban kerül viszonyba egymással” (TOLCSVAI NAGY 2005a: 28). A kognitív nyelvtan meghatározása szerint a nyelvi egységek fonológiai és szemantikai szerkezete szimbolikus kapcsolatot hoz létre, mely a használat során begyakorlódik az emberi elmében, a nyelvhasználók körében pedig konvencionálizálódik (uo.). Olyan neologizmusok esetében, melyeknek több jelentésük is van, és a szó szerinti jelentésükön túl kialakulóban van egyéb, például metaforikus jelentésük is, mindegyik jelentés vizsgálendő (például kérdőíves felmérés segítségével megfigyelhető, hogy az adatközlők milyen jelentéseket tulajdonítanak a szónak).

A fent röviden vázolt jellemzők a *be* igekötőnek más-más szempontú megközelítésére kínálnak lehetőséget. Az igekötős igében megjelenő komponensszerkezeteknek mint önálló jelentésszerkezetű egységeknek a vizsgálata elvezethet a létrejövő kompozitumszerkezetnek a fogalmi integráció (blend) keretében történő alkalmazáshoz (l. 8. pont), ahol az alkotórészek, illetve a belőlük létrejövő szerkezet (esetünkben maga az igekötős ige) szemantikai felépítése a kialakulás folyamatában tanulmányozható – ugyanaz a szó akár több jelentésében, polisziáiban is.

Ebbe az értelmezési keretbe szervesen beilleszthetőek a LADÁNYI 2007 által vázolt használati körök, jelentések: 1) az intenzitás, a szubmerzív jelleg a *be* igekötő eredeti, térbeli irányának megfelelően érzékeltethető a blend bemeneti terében, 2) más igekötők helyett vagy szokásosan igekötő nélküli igékkel használva pedig a cselekvés, történés teljességét, esetenként eltúlzottságát fejezi ki. Ezek a típusok a fogalmi integráció elméletében mint bemeneti terek igen jól ábrázolha-

tóak, tekintetbe véve a bemeneti térben megjeleníthető, a kialakuló jelentésszerkezetre hatással levő aspektusokra. Ebből a szempontból pedig kifejezetten hasznos lehet megvizsgálni a kérdőív adatközlőinek a felsorolt igekötős igékkel kapcsolatban adott szubjektív véleményét (9. pont): a kapott válaszok ugyanis rávilágíthatnak arra, hogy mely esetekben „működnek” a fent említett jellemzők a blendként (is) ábrázolható szemantikai szerkezetben, és melyek azok az esetek, amelyekben (még?, már?) nem (ezeket az eseteket például „pongyola”, „funkciótlan”, „agresszív” jelzővel illették az adatközlők, l. a 9. pontban felsorolt véleményeket).

A következőkben a *betámad* és a *bevállal* igék jellemzőinek vázolása után a *becéloz* ige szemantikai szerkezetét fogom bemutatni részletesen azért, mert – mint látni fogjuk – a legváltozatosabb szinonimajavaslatokat ennek a szónak az esetében adták az adatközlők. Ezután a 2010-ben felvett kérdőíves adatok közül a fent említett három igekötős igével kapcsolatban kapott eredményekre is kitérek.

5. *Betámad* ■ A *betámad* ’támad, megtámad, rátámad’ értelemben jelent meg újabban a magyar nyelvben. Az ÉKsz.²-ben nem található meg a szó ezzel az igekötővel; a Magyar Nemzeti Szövegtár is csak egy találatot regisztrált a szóra a szépirodalmi alkorpuszból. Internetes keresőprogram segítségével talált mondatokban megállapítható, hogy a *betámad* számos vonzattal előfordulhat: „Összel *betámad* az új vírus?” , vagy *betámad* *valakit*: „Ne csodálkozzon senki, ha esetleg majd *betámad* *valakit*, mert ez egy ilyen személyiség”, esetleg *betámad* *valakinél/valahol*: „Megtint *betámad* a Microsoft a Yahoónál”, sőt *betámad* *valakinek* vonzattal jelenik meg: „Először a tőled balra levő világos kék bázist nyomd le (lehetőleg ha Grom is *betámad* *nekik*), utána a szürkéket”. Az említett kérdőívben a következő példamondatot olvashatták azok az adatközlők, akik a B típusú kérdőívet töltötték ki: „szerintem, ha téged *betámad* valaki, akkor te is megvéded magad!” Mint azt LADÁNYI is kifejti, a *meg* igekötőben is meglévő ’eredményesség, befejezettség’ jelentésmozzanaton túl a *betámad* esetében megjelenik az ’eltúlzottság’, vagy a ’teljesség’ mozzanata is, így a *betámad* ’nagyon megtámad’ jelentésben szerepel (LADÁNYI 2007: 275). A fenti példamondatok jelentése is erre utal, hiszen ezekben az esetekben agresszív, fenyegető támadásról van szó (egy vírus, illetve egy számítógépes játék szereplője támad, vagy fizikai/lelki támadás történik).

6. *Bevállal* ■ A *bevállal* szó a korábbi keletkezésű neologizmusok közül való, említi T. SOMOGYI (2003) is; már a 2008-as kérdőíves felmérés is vizsgálta (l. SÓLYOM 2009). Olyan – meglehetősen gyorsan terjedő – igekötős ígéről van szó, melyből már melléknevet is képeztek (*bevállalós*). Akár szövegkörnyezetben, akár anélkül olvasták a szót az adatközlők, sokszor javasolták e szó használata helyett a *vállal*, *elvállal* szavakat. A *bevállal*hoz hasonlóan sok esetben jelenik meg a *be* igekötő használata más igekötők helyén, illetve korábban igekötő nélkül

használt igékkel is. Felmerül a kérdés, hogy vajon hibáról, pongyola nyelvhasználatról van-e szó ezeknek az alakulatoknak az esetében, vagy megfigyelhetőek-e bizonyos szabályszerűségek, melyek a *be* igekötő formálódó új használatára, a „rendszer szabályainak átrendeződésére” (LADÁNYI 2007: 260) utalnak? A most vizsgált *bevállal* ige esetében megállapítható, hogy a *be* igekötő megjelenése nem esetleges, véletlenszerű: míg a szokásos *el* igekötő „(eredeti téri jelentésének megfelelően) egy kiinduló állapottól egy másik állapot felé tartó folyamatot, az abban valameddig való eljutást jelöli, a *be* igekötő ennek a folyamatnak az intenzitását, teljességét és/vagy kezdetét emeli ki” (i. m. 274). A *be* igekötő tehát nem esetlegesen vagy „hibásan” jelenik meg ebben az esetben, hanem más, sajátos tartam megjelenítőjeként (i. m. 271). *Bevállalni* valamit tehát többet jelent, mint *elvállalni* valamit: olyan esetenként kockázatos, veszélyes, nagy erőfeszítést igénylő cselekedet vállalását jelenti, melyhez intenzív tevékenység, bátorság, tetterkésztség szükséges. Ezt mutatta a B típusú kérdőívben megadott internetes példamondat is: „Ha *bevállal* egy vakrandit, elvisszük az Operabálba!”

7. Becéloz ■ A *becéloz* az elmúlt években jelent meg a magyar nyelvben, és különböző jelentésekben terjedt el; bár a MNSz nem jelzett találatot a szóra, a Google keresőprogram a magyar nyelvű oldalakon 2950 találatot is regisztrált (2010. július 23-án). Az ÉKsz.²-ben sem található az alakulat.

Maga a *céloz* ige is több jelentésben él: 1) 'Célpontra irányít', 2) 'Burkolt megjegyzést tesz', 3) 'Az a célja, hogy...' (ÉKsz.²: 166). A *be* igekötővel megjelenő *becéloz* szintén él konkrét és metaforikus jelentésben.

A kérdőívben a *becéloz* esetében az internetes példamondat a következő volt: „A rendezés profi és ügyes; a hatások pontos fölmérésére épít, és *becéloz* minden korosztályt”.

A szinonimajavaslatok esetében megfigyelhető volt az, hogy szövegkörnyezetben elhelyezve a szót – mely szövegkörnyezetben az igének egyik metaforikus jelentése szerepelt – a kapott javaslatokban egyre nagyobb arányban jelent meg magyarázatként az igének valamilyen metaforikus jelentése. Az életkor emelkedésével továbbá láthatóvá vált a magyarázatok árnyaltsága, bővülése is. A legnagyobb arányban kapott válaszokat a következő táblázat szemlélteti (a százalékos adatok a kapott javaslatok számarányát mutatják, nem az adatközlőkéét; egy adatközlő több javaslatot is írhatott):

8. A *becéloz* szerkezetének értelmezése a blendelmélet keretében ■ A magyar nyelvben az igekötős ige értelmezhető a FAUCONNIER által kidolgozott (FAUCONNIER 1985/1994) blending ('elegyítés, vegyítés') műveletének segítségével is (TOLCSVAI NAGY 2005a: 34–5). A fogalmi (konceptuális) metaforák általában a forrás- és a céltartomány közti leképezéseken alapulnak; a blend (vagy más néven

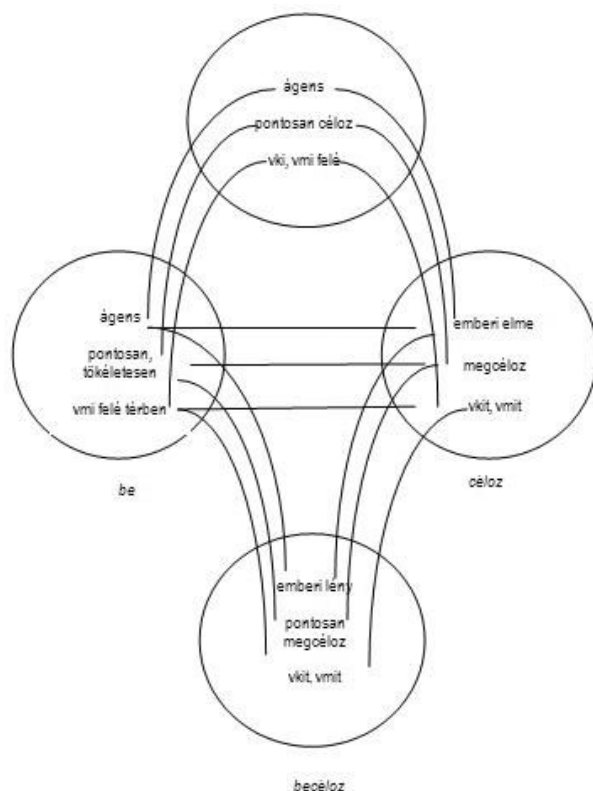
2. TÁBLÁZAT A becéloz-ra adott szinonimajavaslatok százalékos aránya az életkor és a szövegkörnyezet hiánya/megléte függvényében

Általános iskolás (20, 26 fő)		Középiskolás (32, 29 fő)	
A	'(meg)céloz, célba vesz': 60%	'(meg)céloz, célba vesz, zoomol': 59%	
	'beletalál': 20%	'kiválaszt, kiszemel, elhatároz': 25%	
B	'be-/felmér': 15%	'bemér': 9%	
	'ráfigyel': 10%	összpontosít': 9%	
		'él akar érní': 6%	
B	'(meg)céloz, célba vesz': 15%	'(meg)céloz, célba vesz': 34%	
	'oda-/ráfigyel': 12%	'szól vkinek, irányul vkire': 34%	
	'megfelel': 12%	'érthető, élvezhető, felhívja a figyelmét': 21%	
	'be-/felmér': 8%		

Egyetemista (32, 32 fő)		Felnőtt (20, 25 fő)	
A	'(meg)céloz, célba vesz': 62%	'(meg)céloz, célba vesz': 80%	
	'figyel': 13%	'fókuszál, irányít': 15%	
B	'bemér': 9%	összpontosít': 10%	
	'él akar érní': 9%	'céloz/utal vmire': 10%	
	'kiválaszt': 3%	'eltervez': 5%	
	'témát szűkít': 3%		
B	'szól vkinek': 62%	'megtalál, szól vkinek': 52%	
	'(meg)céloz, célba vesz': 38%	'(meg)céloz, célba vesz': 36%	
	'hatással van vkire': 13%	'fókuszál, irányít': 16%	
	'élvezhető, érdekes': 6%	'hatást gyakorol, üzen': 16%	
		'érdekel': 4%	

fogalmi integráció) létrejöttében viszont négy mentális tér (a két bemeneti tér, a fakultatív generikus tartomány, valamint az elegyítés tartománya) játszik szerepet (TOLCSVAI NAGY 2005b: 73). Az elegyítés tartománya már bizonyos kiválasztott aspektusokat, „szeleteket” tartalmaz az egyes bemeneti terekből (COULSON–OAKLEY 2003: 55). Míg tehát a fogalmi metaforaelmélet mentálisreprezentáció-párok közti viszonyokat rögzít, addig a blendingelmélet több mint két mentális reprezentációt is képes összekapcsolni. A mentális terek sokkal rugalmasabbak, dinamikusabbak, mint a metaforaelmélet tartományai; ugyanakkor igaz az is, hogy „egy mentális tér rövid távú képződmény, melyet egy bizonyos tartomány általánosabb és stabilabb tudásstruktúrája »táplál«” (GRADY–OAKLEY–COULSON 1999: 101–3). Az igekötős ige szerkezetének blendként (vegyülékként) történő ábrázolásakor a blend szerkezetében egyértelmű a változás attól függően, hogy melyik jelentésében jelenik meg az igekötős ige.

A kérdőívben megadott példamondatban szereplő jelentésében a *becéloz* (egy korosztályt) szerkezete a következőképpen ábrázolható blendként (TOLCSVAI NAGY 2005a, b alapján):

1. ÁBRA A *becéloz* egy korosztály szerkezete *blendként* ábrázolva

9. Az adatközlők véleménye a vizsgált három igekötős ígéről ■ A kérdőív utolsó két pontjában az adatközlőknek lehetőségük nyílt arra, hogy véleményüket megfogalmazzák az olvasott neologizmusokkal kapcsolatban. Általánosságban elmondható, hogy a legtöbb értékelő jellegű választ a felnőtt adatközlők adták.

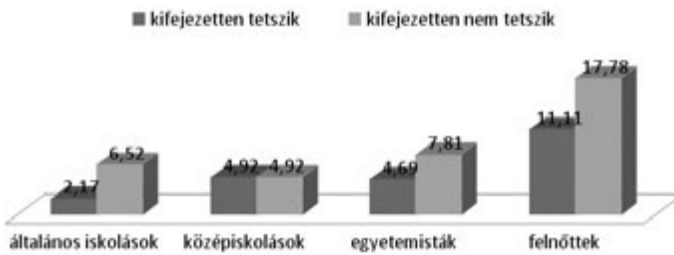
A *becéloz* esetében a középiskolás korosztály kivételével (ahol egyenlő arányban vélekedtek pozitívan, illetve negatívan a szóról) mindegyik korosztályban többen voltak azok, akiknek kifejezetten nem tetszett a megadott szó. Többen kifogásolták a *be* igekötő megjelenését a szóban, furcsának vélték hangzását, valamint úgy nyilatkoztak, hogy inkább más szót használnának helyette.

A *betámad*dal kapcsolatban igencsak negatívan vélekedtek az adatközlők; szintén az igekötő megjelenését kifogásolták, funkciótlanak érezték. Volt, aki félreérthetőnek tartotta ezt az ígét, mások pedig kimondottan durvának, agresszívnek vélték.

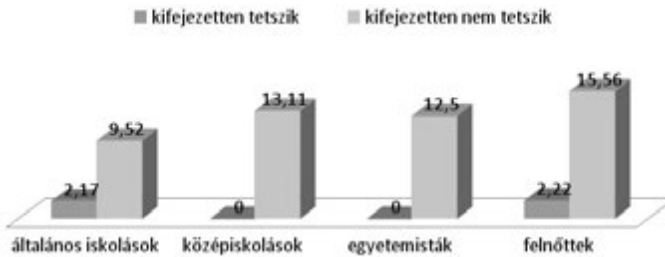
A *bevállal* az általános iskolásoknak és az egyetemistáknak inkább tetszett, mint nem; a középiskolás és a felnőtt korosztály viszont egyértelműen negatí-

van vélekedett a szóról. Azok, akik pozitívan vélekedtek a szóval kapcsolatban, kiemelték, hogy jól hangzik, divatos szó, ezért kötetlenebb beszédsszituációban szívesen használják, és többet fejez ki, mint az *elvallal*: bátor cselekedetre utal, valamint tetszik nekik a belőle képzett *bevállalás* melléknév. A negatívan vélekedők egyrészt funkciótlanak érezték a *be* igekötő használatát, másrészt „trehány”-nak, pongyolának érezték a szó használatát. Hangot adtak annak is, hogy a médiában előforduló szenzációhajhászásra asszociálnak a szót hallva (egy korábbi népszerű televíziós műsor címe miatt).

2. ÁBRA Az adatközlők véleménye a becélózról (%)

3. ÁBRA Az adatközlők véleménye a betámadról (%)

4. ÁBRA Az adatközlők véleménye a bevállalról (%)

10. Összegzés ■ A jelen tanulmány arra kereste a választ, hogy milyen mentális folyamatok, értelmezési stratégiák figyelhetők meg három kiválasztott *be* igekötős neologizmus esetében. Az adatközlők válaszait részletesen elemezve egyrészt megfigyelhető volt az, hogy ezeknek az újdonságoknak a különböző jelentései milyen mentális és asszociációs folyamatok révén dolgozódnak ki; másrészt a nyelvhasználóknak ezekhez az igekötős igékhez kapcsolódó attitűdje, véleménye is vizsgálhatóvá vált.

A HIVATKOZOTT IRODALOM

- BALOGH JUDIT 2000. Az igekötő. In: KESZLER szerk. 2000: 264–7.
- COULSON, SEANA – OAKLEY, TODD 2003. Metonymy and conceptual blending. In: PANTHER–THORNBURG eds. 2003: 51–80
- ÉKsz.² = PUSZTAI FERENC főszerk. 2003. Magyar értelmező kéziszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FAUCONNIER, GILLES 1985/1994. Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language. Cambridge University Press, New York.
- GRADY, JOSEPH E. – OAKLEY, TODD – COULSON, SEANA 1999. Blending and metaphor. In: STEEN–GIBBS eds. 1999: 101–25.
- HAJDÚ MIHÁLY – KESZLER BORBÁLA szerk. 2003. Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. ELTE BTK, Budapest.
- KESZLER BORBÁLA szerk. 2000. Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- KIEFER FERENC – LADÁNYI MÁRIA 2000. A *be* igekötő kapcsolódási mintái. In: KIEFER szerk. 2000: 484–94.
- KIEFER FERENC szerk. 2000. Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KISS JENŐ 1995. Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- É. KISS KATALIN – KIEFER FERENC – SIPTÁR PÉTER 1998. Új magyar nyelvtan. Osiris Kiadó, Budapest.
- LADÁNYI MÁRIA 2007. Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- PANTHER, KLAUS-UWE – THORNBURG, LINDA L. eds. 2003. Metonymy and pragmatic inferring. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.
- PÁTRÓVICS PÉTER 2002. Néhány gondolat a magyar igekötők eredetéről, valamint aspektus- és akcióminőség-jelölő funkciójuk (ki)alakulásáról. Magyar Nyelvőr 481–9.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1959. Az ősi magyar igekötők (*meg, el, ki, be, fel, le*). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SÓLYOM RÉKA 2009. Megértési stratégiák és attitűdök neologizmusok értelmezésében. In: VÁRADI szerk. 2009: 152–66.
- SÓLYOM RÉKA 2010. Neologizmusok kognitív szemantikai megközelítése. Magyar Nyelvőr 270–82.

- I. SOMOGYI MAGDA 2003. Az újabb *be* igekötős igék és az ifjúsági nyelv. In: HAJDÚ–KESZLER szerk. 2003: 371–5.
- STEEN, GERARD – GIBBS, RAYMOND eds. 1999. Metaphor in cognitive linguistics. John Benjamins, Philadelphia.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2005a. Kognitív jelentéstani vázlat az igekötős ígéről. Magyar Nyelv 27–43.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2005b. A Cognitive Theory of Style. Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main.
- VÁRADI TAMÁS 2002. The Hungarian National Corpus. In: Proceedings of the 3rd LREC Conference. Las Palmas, Spanyolország. 385–9. URL: <http://corpus.nytud.hu/mnsz>
- VÁRADI TAMÁS szerk. 2009. III. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia kötete. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. URL: <http://www.nytud.hu/alknyelv-dok09/proceedings.pdf> [Letöltve: 2009. október 31.]

A GESZTIKULÁCIÓ SZEREPE ÉS MŰKÖDÉSE AFÁZIÁS BETEGEKNÉL

214

In: *Doktoranduszok a nyelv tudomány útjain. A 6. Féléton konferencia,*
ELTE BTK, 2010. október 7–8. Szerk. PARAPATICS ANDREA. Budapest, 2012,
ELTE Eötvös Kiadó / Talantum 2./, 214–226. o.

THE ROLE AND FUNCTIONING OF GESTURES IN APHASIA ■ In my paper I examine one of the non-verbal communication tools helping patients with aphasia, namely gesturing. I have analysed the performance of two fluent and three non-fluent patients on the basis of video recordings. Since language as a cognitive capacity remains intact in case of aphasia, gestures function as compensational strategy for the patients. Gestures play a crucial role in restoring the order upset by the injured language system and by the restriction of accessibility and of working memory. An analysis of the patients' gestures has shown that they are approximately 90% adequate in context even if the accompanied utterance is inadequate or incomprehensible. At the same time, I have not found any instance where an inadequate gesture would have been accompanied by an adequate utterance. Furthermore, the production of gestures as a rule preceded the corresponding utterance. All this demonstrates that gestures are deeply rooted in mind and their operation is highly automatic, which operation remains intact even in case of aphasia. ■ veronika.svindt@gmail.com

1. Bevezetés ■ Az afáziát a szakirodalom nagy része szerzett nyelvi zavarként definiálja. Ez a meghatározás azonban önmagában leegyszerűsítő, hiszen nem pusztán a nyelv zavaráról vagy korlátozottságáról van szó. Az afázia egyszerre érinti a produkció, az észlelés és megértés működését is. Az afáziás beteg rendszerint számos egyéb, a kommunikációt és a mindennapi életet megnehezítő problémával küzd. A korlátozottságok ellenére mégis megállapíthatjuk, hogy a legtöbb afáziás jobban kommunikál, mint ahogy beszélni tud. Az afáziás nyelvi zavar a nyelvi elemek és elvek célzott előhívását, és a beteg szándéka szerinti kommunikációs eszközként való felhasználását akadályozza. Ennek ellenére azonban az afáziás betegeknél a nyelv mint kognitív képesség viszonylag ép marad. Erre épít a holista afáziológia, amelynek fő célkitűzése a használat- és kommunikációközpontú diagnosztika és terápia (AHSLÉN 2006: 47). Eszerint nem a beteg szintaktikai korlátozottságai állnak a középpontban, hanem az a kérdés, hogyan lehet az épen maradt képességek segítségével helyreállítani a sérült területek és funkciók működését.

Tanulmányomban afáziás betegek nonverbális képességeit, azon belül is a gesztikulációs képességüket vizsgálom. A sérült nyelvi produkciós és percepciós mechanizmus kompenzálásának eszközeként működő gesztikuláció alapos vizs-

gálata hasznos eredményeket hozhat az afáziaterápiák számára. Cikkemben először az úgynevezett pragmatikai képességnek, valamint az afáziások memória-korlátozottságának a kommunikációban való meghatározó voltát mutatom be. Ezt követően az afáziások gesztusprodukciónak elemző vizsgálatomat ismertetem.

A hétköznapi kommunikáció során megnyilatkozásainknak csak egy része verbális: az általunk közölt információk nagyobb részét nonverbális eszközökkel, gyakran öntudatlanul fejezzük ki. A nonverbális repertoár egyik legfontosabb eleme – az intonáció mellett – a gesztikuláció, amelyet BAŃCZEROWSKI ezen eszközök közül a „legszemantikusabbnak” nevez (BAŃCZEROWSKI 2003: 5). E megállapítás vitatható, hiszen a gesztikulációhoz hasonlóan az intonáció is minden esetben szemantikai és/vagy pragmatikai tartalmat hordoz. Emellett szükségképpen konstans eleme a kommunikációnak. MCNEILL alaptézise, hogy a gesztusok egy rendszert alkotnak a nyelvvel (MCNEILL 1996: 86). Ebből következik, hogy nem vizsgálhatjuk ezeket az elemeket elkülönítve, egymástól független tényezőként. A gesztusok olyan információkat hordoznak, amelyek a verbális üzenettel konzisztensek, de a csak a gesztusban megjelenő hozzáadott tartalom a verbális kifejezésben nem található (SCHARP–TOMPKINS–IVERSON 2007: 718). A gesztusok nemcsak kiegészítői a lexikális tartalomnak, hanem a jelentésstruktúrával is nagyon szoros összefüggésben állnak (GOODWIN 2000: 85–98).

2. Pragmatikai képességek ■ Az afázia nem a nyelv vagy a nyelvi rendszer elvesztését, hanem az annak használatára való képtelenséget és az ebből fakadó kudarcot jelenti. Azt, hogy a grammatikai és a pragmatikai képességek nem feltételezik szükségszerűen egymást, illetve nem járnak feltétlenül együtt, jól mutatja, hogy az afáziások nonverbális és paraverbális képességei a grammatikai hiányosságok ellenére is gyakran megtartottak (CARLOMAGNO 1994: 7). Pragmatikai képességnek nevezem a kontextusba helyezett megnyilatkozások nyelvi és nemnyelvi eszközökkel történő adekvát produkciójára, és a szándékolt jelentés percepciójára való képességet. A pragmatikát itt nem a nyelv – szemantikától elválasztható – külön szintjének tekintem, hanem dinamikus keretben és értelemben használom a kifejezést (vö. LANGACKER 2008). A pragmatikai képesség kiaknázásával a nyelvi tevékenység hatékonyabbá tehető, az afáziások nyelvi tevékenységében pedig a grammatikai korlátozottságok kompenzálásában is nagy szerepet kap. Az összefoglalóan pragmatikainak nevezett eszközök a páciensek számára is hozzáférhetőek, mivel ezek koordinálásáért legnagyobb mértékben az afáziásoknál többnyire egészséges jobb agyfélteke bizonyos területei a felelősek. Több vizsgálat egybehangzóan azt mutatja, hogy a bal temporális lebeny sérülése jelentősen befolyásolja a verbális képességeket, de nincsen hatással a nonverbális képességekre. A jobb félteke temporális lebenyének sérülése pedig éppen fordított tüneteket produkál (REINVANG 1985: 77).

A pragmatikainak nevezett képességek közé sorolhatunk minden nonverbális kommunikációs eszközt, úgymint a gesztikulációt, a mimikát, a testhelyzetet, az érintést, a térben történő mozgásokat (BAŃCZEROWSKI 2003: 4). Ide sorolhatjuk még a paraverbális kifejezőeszközöket, vagyis a hang általi kifejezőmódokat: a beszédtempót és a beszédpszünetet, valamint az intonációt. Ezen eszközök közül az afáziás betegek leggyakrabban a gesztusok, a mimika és az intonáció adta lehetőségeket használják ki beszédbeli nehézségeik megoldására, kikerülésére. Ezek ugyanis kevesebb és más jellegű koncentrációt igényelnek, mint a megnyilatkozás nyelvi megformálása. A paraverbális eszközök közül a beszédtempó és a beszédpszünet pragmatikai szempontú vizsgálata afáziás betegeknél nem lehetséges, hiszen e két tényezőt felülírja a páciens beszédének fluenciája vagy diszfluenciája. A nonverbális eszközök közé tartozó mozgások pragmatikai értéke szintén problémás a betegeknél, mivel az afázia általános kísérőtünete egyrészt az apraxia, másrészt a féloldali végtagbénulás.

A nyelvi tevékenység pragmatikai összetevőinek alkalmazása az afáziás betegeknél nagymértékben függ a mindenkori tágan értett kontextustól. A páciensek aktuális beszédprodukcióját és annak sikerességét meghatározza a kommunikációs partner(ek)hez való viszonyuk (például családtag, barát, terapeuta, idegen), a beszédsszituáció (formális vagy informális, spontán vagy tervezett), a téma, valamint egyéb, tudományosan nem körülhatárolható emocionális állapotok, attitűdök.

3. Memóriakorlátozottság és aszimbólia ■ Az afáziát okozó agyi sérülések nemcsak a nyelvi tevékenység korlátozottságát okozzák, hanem a memória működésére, kapacitására, és az ezzel szoros kapcsolatban álló tanulási mechanizmusokra is hatással vannak (REINVANG 1985: 77). Az afáziás betegeknél megfigyelhető a rövid távú vagy közvetlen memória erős korlátozottsága. Abban a kérdésben, hogy a betegek produkciós és reprodukciós működéseinek zavaráért a rövid távú memória korlátozottsága a felelős (az ismétléses feladatokban, vagy egyéb ilyen jellegű szituációban az afáziások rendszerint rosszul teljesítenek), a legtöbb neurolingvisztikai iskola egyetért. Emellett azonban az elérési út sérülésével is számolnunk kell. E két korlátozottság alapvetően meghatározza az afáziás beteg állapotát, ám a közöttük fennálló kapcsolat és összefüggések feltárása további alapos vizsgálatokat tesz szükségessé.

FINKELNBURG 1870-ben született tanulmánya szerint az afázia nem más, mint a szimbolikus aktivitás defektusa, vagyis aszimbólia. Megállapítása szerint ez általános kapacitászavart jelent, amely bármilyen modalitású jel produkciójára és percepciójára kiterjed (idézi GAINOTTI–LEMMO 1976: 451). Bár a kutatások jelenlegi álláspontja szerint mindent átfogó kapacitászavarról nincsen szó, az afázia mértékével egyenes arányú szimbólumzavar minden páciensnél megfigyelhető. Ám sem a memóriakorlátozottság, sem az aszimbólia önmagában való vizsgálata

nem ad releváns képet. Ezeket a defektusokat csak a beteg nyelvi tevékenységének, pragmatikai és más mentális – megmaradt és elvesztett – képességeinek viszonylatában érdemes kutatni. Az agy funkciómegosztása és a sérülések kompenzálásának módozatai lehetnek igazán hasznosak a terápia és a kutatás során.

REINVANG amellet foglal állást, hogy a verbális memória korlátozottságaiból adódó zavarokat el kell különítenünk a grammatikai korlátozottságoktól (REINVANG 1985: 80). Bár a két deficit látszólag független egymástól, az agy bonyolult funkcionális rendszerében a memóriazavar mégis felelőssé tehető a nyelvi produktív és percepció zavarok egy részéért. GAINOTTI és LEMMO megállapításai szerint a deficit nem a szenzoros vagy motoros területen található, hanem mélyebben, a szimbolikus megértés funkciójának általános zavarában keresendő (GAINOTTI–LEMMO 1976: 458). Eszerint a szimbolikus gesztusok megértése egy általános szemantikai zavarral van összefüggésben.

LURIJA az akusztikai alapú memória defektusát látja a Wernicke-afáziások korlátozottságában (LURIJA 1975: 202). Kétségtelen, hogy az auditív ingerek feldolgozásának minősége nagy hatással van a megértésre, és a gesztikulációs képesség működésére is (FEYEREISEN–SERON 1982: 216). Kérdés azonban, hogy az akusztikai és a verbális memória milyen összefüggésben van egymással. Az újabb kutatások szerint a memória részei nem hierarchikusan szerveződnek. Ebből – valamint abból a felismerésből, hogy az afáziás betegeknek a nyelv mint kognitív képesség többé-kevésbé ép marad – arra következtethetünk, hogy a memória bizonyos részrendszereinek sérülése nagyban hozzájárul a nyelvi és nyelvhasználati zavar létrejöttéhez. Ha azonban a verbális nyelvi tevékenység nem elválasztható az ezzel párhuzamosan zajló nonverbális aktivitástól, akkor a verbális és a nem verbális memória kapcsolatát, működését is egymással összefüggésben kell vizsgálnunk.

Aszimbbóliára utal az is, hogy az afáziások számára nehézséget okoz a perceptuálisan és/vagy szimbolikus komplex elemek feldolgozása (REINVANG 1985: 97). GAINOTTI és LEMMO kutatásai során az afáziások szimbólumzavarának bizonyítására azt a jellegzetességet hozza, hogy sok afáziás – akiknél nem sérült a hallás – a kép-hang egyeztetési feladatoknál nem tudja összepárosítani a megfelelő elemeket. Véleménye szerint ez azt látszik alátámasztani, hogy a szimbólumzavar nem pusztán a verbális produkcióra és percepcióra korlátozódik, hanem kiterjed a nonverbális működések egy részére is (GAINOTTI–LEMMO 1976: 451). Az afáziás nyelvi zavart sok kutató a szimbolikus megformálás és produkció általános zavarának tekinti (GLOSSER–WIENER–KAPLAN 1986: 346). Figyelembe kell azonban vennünk e zavar mértékét és a nyelvi tevékenység egyes területeire való kiterjedését, hiszen a referenciával rendelkező gesztusok szimbolikus tartalommal rendelkeznek, közülük sok azonban mégis az afáziások produkcióját támogató fontos eszköz. A szimbólumok mentális helyének, hatókörének, vonatkoztatási rendszerének feltérképezése további kutatásokat igényel. Ezzel párhuzamosan célszerű

lenne a gesztusok és más nonverbális kommunikációs eszközök mentális helyét is minél alaposabban feltérképezi.

4. Vizsgálat, módszer, korpusz ■ Dolgozatomban az afáziások nonverbális képességei közül a gesztikuláció működését vizsgálom. Ennek során afáziások spontán beszédét elemzem a gesztusok, és az azokkal összefüggő kinetikus működések szempontjából. Az Afáziások Egyesületének összejövetelén készült videofelvételeket vizsgálok. Az irányított és spontán beszélgetésekben összesen 9 afáziás vett részt, ebből 5 afáziás produkcióját vizsgáltam. A másik négy beteg közül kettő szinte gyógyultnak tekinthető, kettő pedig nem vett részt a társalgásban olyan mértékben, hogy produkciójukat a vizsgálathoz figyelembe vegyem. Összesen másfél órányi szöveget elemzek. A részt vevő afáziások a gyógyulás különböző fokán állnak, és különböző afázia típusokkal rendelkeznek.

1. TÁBLÁZAT A vizsgálatban részt vevő betegek

	Zs.	R.	V.	M.	L.
A történet időpontja	2007	1995	2005	2007?	2005
Nem/Életkor	férfi/45k.	nő/31	nő/55k.	férfi/55k.	férfi/60k.
Fluencia	nonfluens	nonfluens	fluens	fluens	nonfluens
Afázia típus	transzkortikális-motoros	maradvány-tünetek	Wernicke	globális	nem megállapítható, apraxia

A vizsgálat során nem elemeztem külön a fluens és nonfluens csoport eredményeit, mivel célom egy, a gesztusok működésének megismerésére irányuló elemzés. Emellett a korpusz mérete sem teszi lehetővé egy releváns megkülönböztető elemzés elvégzését, amelyhez egy kontrollcsoport bevonása is szükséges lenne. A fluens és nonfluens afáziások megnyilatkozásai és gesztusai körülbelül azonos arányban vannak jelen a vizsgált korpuszban, ennek alapján nincsen szignifikáns különbség. Tanulmányomban arra törekszem, hogy az afáziások gesztusprodukciós képességének alapvető elemeit térképezzem föl, amely tényezők függetlennek látszanak lenni a beteg beszédének fluenciájától.

Az elemzésben a gesztusok és a hozzájuk tartozó megnyilatkozások adekvát-ságának vizsgálatára helyezem a hangsúlyt. Vizsgálom a kontextuális és az adott megnyilatkozáshoz tartozó gesztusok relevanciáját. A nonverbális kommunikációs eszközök e típusának alapos elemzésével – egy szélesebb körű kutatás során – a gesztusok legelemibb funkciójának megismeréséhez juthatunk közelebb: a gesztus, mint a konkrét nyelvi gondolkodást megelőző jelentéssel bíró megnyilatkozási forma a nyelvnek mint kognitív képességnek a működéséről is nyújt számunkra hasznos információkat.

5. A gesztus és nyelv összefüggései afáziában ■ A nyelvi tevékenység non-verbális csatornája olyan implicit információkat tartalmaznak a hallgató számára, amelyekből releváns következtetéseket vonhat le a beszédhelyzetre, a résztvevőkre vagy az elhangzott megnyilatkozásra nézve. Ezek az eszközök soha nem függetlenek nyelvtől és a verbális szemantikai tartalomtól, és soha nem állnak kontextus nélkül. Megnyilatkozásainkat általában, de az emocionális tartalmú verbális információkat mindig valamilyen nonverbális formában is megerősítjük (gesztusok, testmozgás, mimika, intonáció, beszédszünet). Általános megfigyelés, hogy azon szövegek, dialógusok esetében, amelyeknek valamilyen érzelmi tartalma is van, az afáziasok könnyebben, jobban és hatékonyabban képesek kommunikálni. Ha azonban az emocionális tartalom túlságosan erős, akkor gyakori, hogy a beteg reakciója nem egyértelmű (FEYEREISEN–SERON 1982: 226). Ez a jelenség párhuzamba állítható azzal, hogy fokozott stressz hatására az afáziasok szinte megbénulnak, és olyan egyszerű megnyilatkozásokra sem képesek, amelyeket máskor, más kontextusban minden nehézség nélkül képesek lennének produkálni. Mindez az egészséges beszélőkre is igaz: az erős stresszhatás a nyelvi és más kognitív tevékenységeinkre is negatívan hat.

A gesztusok csoportosítását számos kutató elvégezte (például CICONE–WAPNER–FOLDI–ZURIF–GARDNER 1979: 324–49.; GLOSSER–WIENER–KAPLAN 1986; FEYEREISEN – DE LANNOY 1991; AMSTRONG–WILCOX 2007; MCNEILL 1996 és

2. TÁBLÁZAT A gesztusok osztályozása

Referenciális gesztusok	
Ikonikus gesztusok	
a) emblematikus	R: <i>ott feküdtem nem le csak a nem le nem emlékszem</i> (nemet int a kezével fejével) <i>csak a fényképeket mutatták a rendőrségi hírekbe.</i>
b) pantomimikus	V: <i>hát elmentek a városban ilyen ide főzni kell így így az embereket, akkor vettem azt is láttam az emberek így változnak</i> (mutatja a bal kezével, hogy hogyan haladnak el sietve mellette az emberek) <i>az üze az üzekben lenni, me az ember laktat</i> (a jobb kezével mutatja, hogy hol megy ő) <i>itt sokan.</i>
c) számok	V: <i>És mostmár itt vagyok mostmár</i> (négyet mutat az ujján) <i>hetedik éve vagyok így</i> DZS: <i>nem hetedik, nem hetedik.</i> V: <i>így beszélgetnem nekem nagyon nehéz</i> DZS: <i>nem hét éve.</i> V: <i>De. (számol az ujján) Négy. Ez nagyon hosszú.</i>
d) írás a levegőben	V: <i>há mondom akkor nem jó, mert az útján láttam, hogy</i> (mutatja, ahogy látta, olvasta) <i>kettő</i> (rajzol a levegőbe) <i>négy</i> (tovább rajzol) <i>nulla</i> (nullát rajzol) <i>hetes</i> (hetest rajzol).
Nem ikonikus gesztusok	
a) specifikus	V: <i>Ilyen hosszú</i> (mutatja) <i>kell hozzá. Nekem is csak ilyen picike</i> (mutatja).
b) generikus	V: <i>De a szók</i> (a szájára mutat) <i>kijönnek</i> (mutatja, hogy kijönnek) <i>ezen és más nem jó.</i>
Egyéb gesztusok	

2005; BEATTIE 2004; KENDON 2004). Jelen tanulmány kereteit azonban meghaladná ezen gesztuskategorizációs modellek ismertetése. Dolgozatomban Cicone és munkatársai kategorizációját követem. Ők a gesztusokat annak mentén csoportosították, hogy hordoznak-e referenciális információt. A szemantikai tartalom és a funkció ötvözéséből született felosztást az alábbi táblázat szemlélteti (Cicone–Wapner–Foldi–Zurif–Gardner 1979: 334), amelyet a rendelkezésemre álló korpusz adataival egészítettem ki:

Cicone és munkatársai a referenciális gesztusok mellett megemlítik még a nem referenciális gesztusokat is: ide tartoznak a kimondott szavakat hangsúlyozó gesztusok, a beszéd ritmusát követő gesztusok, valamint a fordulóváltó gesztusok. Mivel azonban a vizsgált korpuszban ezen gesztusok száma nem elegendő egy releváns elemzéshez, ezeket külön nem vizsgálom.

Bár funkcionális kognitív keretben kérdés, hogy lehetséges-e a gesztusok diszkrét kategóriákba sorolása, vizsgálatom kiterjesztése során mégis releváns problémának tűnik a referenciális és nem referenciális gesztuskategóriák működésének vizsgálata a fluens és nonfluens betegcsoportnál. SCHARP és munkatársai irányultság szerint osztják két csoportra a gesztusokat: a kommunikatív gesztusok a hallgató felé irányulnak, míg a lexikális gesztusok a beszélő nyelvi tevékenységéhez szükségesek (SCHARP–TOMPKINS–IVERSON 2007: 3). A legtöbb kutató külön kategóriába sorolja a deiktikus gesztusokat is. Ennek működése afáziasoknál egy külön tanulmány tárgya lehetne. A kutatások szerint az anterior területeken sérült betegeknél nagyobb a referenciális, míg a poszterior betegeknél a nonreferenciális gesztusok aránya (Cicone–Wapner–Foldi–Zurif–Gardner 1979: 332). Az anterior területek sérülése jellemzően Broca- és más nonfluens, míg a poszterior területek jellemzően Wernicke- és más fluens afáziát okoz. Vizsgálatomban e kérdésben nem találtam különbséget a fluens és a nonfluens betegek között.

A nonreferenciális gesztusok közé – esetleg a beszéd ritmusát követő gesztusok közé – érdemes lenne beiktatni a szünetkitöltő gesztust is, amelyet elsősorban a nonfluens afáziasok alkalmaznak gyakran szaggatott beszédük „lyukainak” kitöltésére. SCHARP és munkatársai pedig azt tartják a gesztusvizsgálatok fő hátrányának, hogy a kutatók nem különböztetik meg azokat a gesztusokat, amelyeket a beteg a kommunikáció sikeressége érdekében produkál, és azokat, amelyeket referencia és jelentéstartalom nélkül „csak úgy” (SCHARP–TOMPKINS–IVERSON 2007: 4). E felvetés több kérdést rejt magában. Egyrészt a „gesztusparafáziák” és a verbális parafáziák (szótévesztések vagy szófelcserélések) közötti kapcsolatokat kellene kutatni. E kérdésre vizsgálatomban az alábbiakban részben kitérek. Másrészt az afáziatípus és a gesztusok milyensége közötti összefüggések leírása is számos információt hordoz. Kérdés például, hogy a szemantikai és verbális parafáziákat számolatlanul produkáló Wernicke-afáziasok, vagy a szinte parafáziák nélkül beszélő Broca-afáziasok követik-e el a több gesztusparafáziát.

Az a tény, hogy az igék a főneveknél sokkal könnyebben fejezhetők ki – pantomimikus – gesztussal, szintén továbbgondolásra érdemes kérdéseket vet föl. Cél-szerű lenne megvizsgálni, hogy a nonfluens afáziásokra jellemző igeprodukcóra való képtelenség milyen összefüggésben áll a gesztusprodukcóval. Vajon gesztusaik segítséget nyújtanak-e e sérülés kompenzálásában, vagy éppen párhuzamosan működnek a verbális produkcióval, vagyis az igére utaló gesztusaikban is zavart működést tapasztalunk?

Vizsgálatomból úgy tűnik, hogy a konkrét kontextusra utaló referenciális gesztusok aránya messze meghaladja a nonreferenciális gesztusokat, amelyeket az afáziások kevésbé használnak. E jelenség magyarázata lehet, hogy míg a referenciális gesztusok segítségével a korlátozott nyelvi produkció tehető egyértelművé, addig a nonreferenciális gesztusok – a szavakat hangsúlyozó mozdulatok kivételével – nem képesek kompenzációs stratégiaként szolgálni.

SCHARP és munkatársai vizsgálták a gesztusok időbeli meghatározottságát is, amelynek során arra jutottak, hogy a verbális megnyilatkozás a gesztusokkal szinkronizálva, egyidejűleg működik (SCHARP–TOMPKINS–IVERSON 2007: 7). Alább bemutatott vizsgálatom eredményei ezt a megállapítást nem támasztják alá. A megnyilatkozás és az ahhoz tartozó gesztus valóban minden esetben szinkronban volt egymással, ám egyidejűség helyett azt találtam, hogy a gesztusok legtöbbször megelőzik a szándékozott megnyilatkozást.

6. A gesztikuláció mint kompenzációs stratégia ■ A gesztikuláció az egészséges jobb félteke tulajdonsága, ily módon pedig a nyelvi zavar kompenzálásában fontos szerepe van. Még az egészséges beszélő kommunikációjában is megfigyelhető, hogy ha bármilyen okból pillanatnyi zavar (például szótalálási probléma) lép föl, akkor a gesztikuláció adta lehetőségekhez nyúlunk leggyakrabban. A szókereső stratégiák tehát többnyire párhuzamosan működnek a gesztusmozgásokkal (SCHARP–TOMPKINS–IVERSON 2007: 3). Ezt támasztják alá azok a kutatások, amelyek kimutatták, hogy egy-egy idegen nyelv használata során a normál beszélők is több gesztust használnak, mint amikor anyanyelvükön szólnak. Mivel a diskurzus nyelvi elemeihez hasonlóan a gesztusok sem állnak soha kontextus nélkül, ezért elválaszthatatlanok a mindenkori verbális tevékenységtől. CICONE és munkatársainak megállapítása szerint az afázias beteg hatékony kommunikációja nem elsősorban a nyelvi képességeitől függ, hanem az agykapacitása kihasználásának más módozataitól (CICONE–WAPNER–FOLDI–ZURIF–GARDNER 1979: 324). FEYEREISEN ezzel összefüggésben pedig arra az eredményre jutott, hogy a gesztikuláció alkalmazása a nyelvi tevékenység közben nem korrelál szignifikánsan az afázia mértékével (FEYEREISEN–SERON 1982: 215). A gesztusnyelv az afáziások egyik leggyakoribb és leghatékonyabb kompenzációs stratégiája. A gesztikuláció nagy előnye, hogy a beszédnél kevesebb koncentrációt igényel, és nagyfokú

spontaneitás jellemzi. Ahhoz azonban, hogy sikeres lehessen a gesztus segítségével kifejezett megnyilatkozás, szükség van a kontextus felismerésére, hiszen egy-egy gesztusnak mindig az adott kontextusban van csak relevanciája. A referenciális gesztusok, amelyek az adott kontextusban könnyen és egyértelműen segítenek azonosítani bizonyos entitásokat, a nyelv korlátozott előhívórendszerét is többé-kevésbé pótolhatják. A gesztus referencialitása mellett hasonlóan fontos szempont a kontextus és az adott megnyilatkozás emocionális tartalma is. Vizsgálni kell, hogy az emocionális tartalom milyen befolyással van az automatikus és az akaratlagos gesztusok produkciójára, hogyan változik ezek aránya (i. m. 214).

A kutatók egy része az afáziás betegek által produkált gesztusok kommunikatív értékének meghatározását tűzi ki célul maga elé. FEYEREISEN fő kérdése, hogy meg lehet-e különböztetni az akaratlagos és az automatikus tartalmakat a betegek produkciójában. Véleménye szerint a kérdésre adott válasz jelentősen függ a terapeutának az afáziás nonverbális képességeiről való elképzelésétől (uo.).

Az, hogy az afáziások számára a gesztus segít egyrészt a korlátozott nyelvi kifejezőmód „javításában”, másrészt a gondolkodásban (lásd nonreferenciális és szünetkitöltő gesztusok), arra enged következtetni, hogy a nonverbális kifejezőmód e formáját a betegek valóban kompenzációs stratégiaként alkalmazzák többé-kevésbé tudatosan. A témában végzett kutatások egyetértenek abban, hogy a gesztusok és a nonverbális jelek aránya szignifikánsan magasabb az afáziásoknál, mint a normál beszélőknél (FEYEREISEN–SERON 1982: 220). Nincs egyetértés abban a kérdésben, hogy van-e szignifikáns különbség a fluens és a nonfluens afáziások gesztusprodukciója között. FEYEREISEN csupán a szavak és gesztusok arányában talált különbséget (i. m. 221). GLOSSER vizsgálatainak eredménye azt mutatja, hogy a poszterior afáziások gesztusai a beszédjükhez hasonlóan fluensebb, mint a kontrollcsoporté, de egyúttal kevésbé egyértelmű is. Az anterior afáziások ezzel szemben kevesebb, de egyértelműbb, tisztább gesztust produkálnak (GLOSSER–WIENER–KAPLAN 1986: 346). CICONE és munkatársai vizsgálták a gesztusok komplexitását is, és azt találták, hogy a poszterior – vagyis fluens – afáziások egységnyi idő alatt több mozdulatot/mozgást/gesztust végeznek, mint az anterior – vagyis nonfluens – afáziások (CICONE–WAPNER–FOLDI–ZURIF–GARDNER 1979).

Vizsgálatom eredményei szerint a gesztusok kompenzációs stratégiaként való alkalmazása az afáziások körében egyértelműen megállapítható.

7. Eredmények ■ Vizsgálatomban azt kutattam, hogy a gesztusok, a szándékozott és a végül kivitelezett megnyilatkozás milyen viszonyban áll egymással. A gesztusok vizsgálata során figyelembe kell venni a páciens nonverbális jeleinek szemantikai és pragmatikai aspektusát is (CICONE–WAPNER–FOLDI–ZURIF–GARDNER 1979: 327). A következő eredményeket kaptam. A vizsgált társalgásokban a gesztusok a szándékozott megnyilatkozást követték ott is, ahol a kimondott

3. TÁBLÁZAT A gesztusok adekvátságának vizsgálati eredményei

Típus	db
Adekvát gesztus adekvát megnyilatkozással	147
Megnyilatkozástöredék mellett adekvát gesztus	39
Adekvát gesztus nem adekvát megnyilatkozással	8
Nem adekvát gesztus adekvát megnyilatkozással	0
Nem adekvát gesztus nem adekvát megnyilatkozással	14
Gesztus és megnyilatkozás nem érthető	5

jelentéstartalmai ezzel nem egyeztek. Azokhoz a megnyilatkozásokhoz, amelyekben a beteg gesztikulált, 70%-ban adekvát gesztus társult. Adekvátnak tartok minden olyan gesztust, amelynek jelentéstartalma az adott kontextusban értelmezhető, a beteg verbális megnyilatkozását kiegészíti vagy magyarázza, és amely referenciális tartalommal bír. De az adekvát megnyilatkozás a jelen értelmezési keretben nem jelent feltétlenül grammatikus megnyilatkozást. 18%-ban fordult elő, hogy a beteg a kontextusban adekvát gesztust tett annak ellenére, hogy megnyilatkozása érthetetlen vagy rendkívül töredékes volt. A kontextusban inadekvát megnyilatkozáshoz 8 alkalommal, vagyis az esetek 3,5%-ában tartozott adekvát gesztus. Fontos megállapítani, hogy ez fordítva, vagyis inadekvát gesztus mellett adekvát megnyilatkozás egyetlen esetben sem fordult elő. Az esetek nagy részében pedig a gesztikuláció megelőzte a hozzá tartozó megnyilatkozást, függetlenül az utóbbi adekvátságától.

Az összesített adatok azt mutatják, hogy a betegek a vizsgált megnyilatkozásokban az esetek 91%-ában helyes gesztust alkalmaznak. Jól látható, hogy a gesztusok a beteg számára egyértelmű segítséget jelentenek a korlátozott verbális lehetőségek kompenzálására. Az esetek 22%-ában magyarázta, egyértelműsítette vagy tette kontextuálisan adekváttá a beteg produkcióját a gesztikuláció. További adat, hogy az inadekvát megnyilatkozásokhoz tartozó inadekvát gesztusok egymáshoz képest 90%-ban adekvátak voltak. A kontextuális inadekvátság ellenére a beteg gesztusai a saját ugyancsak inadekvát megnyilatkozását kísérték. Csak a gesztusok adekvátságának megfigyelése során az alábbi eredményeket kapjuk:

4. TÁBLÁZAT Az eredmények összegzése

Összes vizsgált megnyilatkozás	213 (100%)
Adekvát gesztust tartalmazó	194 (91%)
Nem adekvát gesztust tartalmazó	14 (6,5%)
Nem érthető	5 (2,3%)

A megfigyelések több következtetést is megengednek. Az eredmények azt a nézetet látszanak alátámasztani, amely szerint afáziában nem maga a nyelv sérült, hiszen az adekvát gesztikuláció a verbalizált jelentéstartalom nonverbális kifejezőeszköze, és mint ilyen, a nyelvi gondolkodás „látható” megnyilvánulása. Másodszor megállapíthatjuk, hogy az afáziát valamiképpen a bal féltekére épülő, és ezért sérült verbális kivitelezőrendszer okozza. Az afázia mint betegség felfedezése óta tudjuk, hogy a beszédközpont – elsősorban a Broca- és a Wernicke-terület – a bal félteke egy jól körülhatárolható részén található. E vizsgálatom megerősíti azokat az elméleteket, amelyek szerint e központok valóban „csupán” beszédközpontok, és nem a nyelv mint entitás központjai. A modern agykutatás eredményei néhány évtizede a klinikai nyelvészetet is elérték, azóta a nyelvi tevékenységgel és magával a nyelvvel kapcsolatos funkciókat nem egyszerűen körülhatárolt agyi területekhez kötik, hanem – a körülhatárolt területek létét nem megkérdőjelezve – már ismert és még ismeretlen agyterületek és a neurális hálózat rendkívül bonyolult együttműködésének tételezik.

Az adekvát és kifejező gesztusok vizsgálata alapján úgy tűnik, hogy a gondolkodás szintjén még nincsen egyértelmű deficit, az csak a konkrét nyelvi formában kivitelezendő megnyilatkozás létrehozásának folyamatában jelenik meg. A vizsgált afáziasok között igen különböző képességekkel rendelkezők voltak, a táblázat mégis az összesített eredményt mutatja. Ebből jól látható, hogy a fluens beszédű, de rendkívül nehezen követhető és érthető beteg; a *nem* szón kívül gyakorlatilag néma, de mindent értő; és a keveset értő, és beszédében is rendkívül korlátozott páciens szinte ugyanolyan jól teljesített a gesztusokkal kísért megnyilatkozásokban, mint a majdnem gyógyultnak tekinthető két társuk. E két, szinte gyógyult személy gesztikulációját a táblázat adatai között nem tüntettem fel, de produkciójukat vizsgálva arra az eredményre jutottam, hogy gesztushasználatuk a normál beszélők eredményeihez nagyon közel áll.

A gesztusok használatának mint kompenzációs stratégiának a működésére utal, hogy

- A) a gesztusok 91%-a kontextuálisan adekvát;
- B) a korlátozott produkciós mechanizmusból adódó megnyilatkozástöredékeket a szándékozott megnyilatkozást értelmezhetővé tehető gesztusok „javítják”;
- C) a gesztusok néhány századmásodperccel szinte minden esetben megelőzik a kísért megnyilatkozást;
- D) a gesztussal kísért megnyilatkozásoknak alig több mint 2%-a nem érthető;
- E) az inadekvát gesztusokhoz minden vizsgált esetben inadekvát megnyilatkozások tartoznak.

Vizsgálatom megerősíti azt az álláspontot, mely szerint a páciensek gondolatait a gesztusok viszonylagos biztonsággal képesek többé-kevésbé érthetővé tenni, ezáltal nagyban hozzájárulnak a kommunikáció sikerességéhez. A mai logopédiai gyakorlat szerint az afáziások fejlesztését nem a fő tünetük, vagyis a beszédzavar felől kell elkezdni, hanem arra kell facilitálni őket, hogy a meglévő képességeikkel megértessék magukat. Ha ez sikerül, akkor kezdődhet a célzott, a nyelvre és nyelvtanra irányuló beszédterápia. A nonverbális kommunikáció adta lehetőségek maximális kihasználása tehát az afáziaterápiának is fontos eleme.

A referenciális és nonreferenciális gesztusok szempontjából feltűnő a referenciális gesztusok túlsúlya (85%), amely szintén a gesztusok kompenzáló erejét erősíti, hiszen a betegek elsősorban nem szünetkitöltő vagy a beszéd ritmusát követő gesztusokat alkalmaznak – amelyeknek a szándékozott megnyilatkozás jelentésére és megértésére nincsen hatásuk –, hanem a megnyilatkozást támogató és erősítő referenciális gesztusokat. A nonreferenciális fordulóváltó gesztusokra pedig a vizsgált korpuszban nem találtam példát. E jelenség magyarázata lehet a figyelem összpontosításának korlátozott képessége: a betegek többnyire csak egyfelé – ebben az esetben csak saját beszédükre – tudnak koncentrálni, a beszélgetőpartner felé történő fordulóváltó jelzés így nehezen kivitelezhető. A három leggyakoribb megnyilatkozást kísérő gesztus a bólintás ('igen'), a fejrázás ('nem' vagy 'nem tudom') és a széttárt karok – esetenként fejrázással kísérve ('nem tudom'). E gesztusok konvencionizáltak, begyakorlottak és nem komplexek: többnyire globális afáziában is működnek.

A referenciális gesztusok közül a – Cicone és munkatársai felosztásában külön nem szereplő – deiktikus gesztusok igen nagy arányban vannak jelen. E jelenség elemzése különösen érdekes, és egy későbbi tanulmány tárgya lehet. A deiktikus elemek gyakori előfordulásának alapos vizsgálata során a gondolkodás és a nyelv, valamint a nyelvi tevékenység tér- és időszerkezete nonverbális kifejezőmódjának lehetőségeiről kaphatunk pontosabb képet.

8. Összefoglalás ■ A vizsgált afáziások gesztikulációs képességének elemzése arra mutat, hogy az afázia nem – vagy nem csak – az egyes hagyományos nyelvi szintek sérülését jelenti, hanem a percepció és a produkció folyamatában történik a zavar. Ezen feltételezés igazolása természetesen további vizsgálatokat igényel. További válaszokra várnak azok a kérdések is, hogy vajon ki lehet-e zárni a deficit forrásának megtalálásához a fonológiai, morfológiai, szintaktikai elemzést, vajon ezek a valódi problémától függetlenek, vagy ha nem azok, akkor milyen mértékben és hogyan kell mégis figyelembe venni ezek működését. Válaszra vár annak a kérdésnek a megoldása is, hogy a gesztusok konvencionizáltsága és egyéni begyakorlottsága milyen hatással van azok produkciójára, és milyen mértékben – és sikerességgel – járul hozzá az afáziás nyelvi sérülésének kompenzálásához.

A HIVATKOZOTT IRODALOM

- AHSLÉN, ELISABETH 2006. Introduction to neurolinguistics. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- AMSTRONG, DAVID F. – WILCOX, SHERMAN 2007. The gestural origin of language. Oxford University Press, Oxford.
- BAŃCZEROWSKI, JANUSZ 2003. A nem verbális kommunikáció mint a kognitív nyelvészeti kutatások tárgya. *Magyar Nyelvőr* 4–12.
- BEATTIE GEOFFREY 2004. Visible thought: The new psychology of body language. Routledge, Hove.
- CARLOMAGNO, S. 1994. Pragmatic approaches to aphasia. Singular, London.
- CICONE, M. – WAPNER, W. – FOLDI, N. – ZURIF, E. – GARDNER, H. 1979. The relation between gesture and language in aphasic communication. *Brain and Language* 8: 324–49.
- FEYEREISEN, P. – SERON, X. 1982. Nonverbal communication and aphasia: a review. *Brain and Language* 16: 191–236.
- FEYEREISEN, P. – DE LANNOY, J. D. 1991. Gestures and speech: psychological investigations. Cambridge University Press, Cambridge.
- GAINOTTI, GUIDO – LEMMO, MARIA ASSUNTA 1976. Comprehension of symbolic gestures in aphasia. *Brain and Language* 3. 3: 451–60.
- GLOSSER, GUILA – WIENER, MORTON – KAPLAN, EDITH 1986. Communicative gestures in aphasia. *Brain and Language* 27. 2: 345–59.
- GOODWIN, CHARLES 2000. Gesture, aphasia and interaction. In: McNEILL 2000: 84–98.
- KENDON, ADAM 2004. Gesture: visible action as utterance. Cambridge University Press, Cambridge.
- LANGACKER, RONALD W. 2008. Cognitive grammar. A basic introduction. Oxford University Press, Oxford.
- LURIJA, ALEKSZANDR R. 1975. Válogatott tanulmányok. Gondolat Kiadó, Budapest.
- MCNEILL, DAVID 1996. Hand and mind. University of Chicago Press, Chicago.
- MCNEILL, DAVID 2000. Language and gesture: window into thought and action. Cambridge University Press, Cambridge.
- MCNEILL, DAVID 2005. Gesture and thought. University of Chicago Press, Chicago.
- REINVANG, IVAR 1985. Aphasia and brain organization. Plenum Press, New York – London.
- SCHARP, V. L. – TOMPKINS, C. A. – IVERSON, J. M. 2007. Gesture and aphasia: helping hands? *Aphasiology*: 21. 6–8: 717–25.

KÉTNyelvűség: KÉTNEVűség?¹

227

BILINGUALISM: TWO NAMES? ■ The question of the Hungarian–French bilingualism has never been studied before. This research was realised among French–Hungarian bilinguals in 2007 and 2010. The paper presents 110 names given to the children of Hungarian–Hungarian or French–Hungarian families living in Paris and around (Île-de-France). We can divide this names to 5 different types: 1) Hungarian (or considered Hungarian) names, 2) French names, 3) Neutral 1. / International 1. names (These names are written almost the same way everywhere.), 4) Neutral 2. / International 2. names (Officially French names, but exist a Hungarian translation for home use.), 5) Others.

The highest number of the names is found in the Neutral 1. (e.g. *Dániel* ~ *Daniel*). The motivation of the parents is clear: the international names help the most to the children in the easy integration to both (French and Hungarian) society. The data should be analysed and divided by a historical perspective: 1) names of the children born between 1980–1995, 2) names of the children born between 1995–2010. We can see that the part 1 includes more French or Neutral 2. type names. Cause they are mostly the children of a political emigration whose assimilation (and sometimes anti-assimilation) effort was heavy. After the political change in Hungary in 1989, mainly an economic emigration came from Hungary and the parents preferred to give international names to their children borned after 1995 (2nd group). These names can symbolise also a double identity.

Bilingualism: does it mean automatically two names? Our answer is yes, in the spoken language, because every name is pronounced in a different way in different languages. Although you have a typical Hungarian name in Paris, your name has two possible way to pronounce: one in Hungarian and another in French and vice versa. Also the international names are pronounced in different ways.

The paper also deals briefly with the family names and nicknames and try to prognosticate the new generations' names. ■ szta83@gmail.com

In: *Doktoranduszok a nyelvudomány útjain. A 6. Félétan konferencia, ELTE BTK, 2010. október 7–8. Szerk. PARAPATICS ANDREA. Budapest, 2012. ELTE Eötvös Kiadó /Talentum 2./ 227–244. o.*

1. A kutatásról ■ A választott téma egy folyamatban lévő kutatás része, amely a franciaországi első és második generációs magyar–francia kétnyelvű beszélők nyelvhasználatával foglalkozik. Eddig nem készült olyan kutatás – GERGELY JÁNOS 1960-as években végzett fonetikai vizsgálatain kívül (GERGELY 1968) – amely a franciaországi magyar kisebbség nyelvi helyzetével foglalkozott volna,

.....
¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Zelliger Erzsébetnek és Farkas Tamásnak az anyaggyűjtés előkészítésében nyújtott segítségükért, és az elkészült dolgozathoz fűzött értékes észrevételeikért.

annak ellenére, hogy a nem szomszédos európai országokat tekintve, Németország után, itt élnek a legnagyobb számban magyarok: a Magyarok Világszövetségének 1999-es adatai szerint körülbelül negyvenezen. Közel egyharmaduk él a kutatás helyszínén, Párizsban és környékén, ahol az anyaggyűjtés 2006 óta folyik. A folyamatban lévő gyűjtés egy hetvenöt kérdésből álló nyelvhasználati kérdőív segítségével, irányított beszélgetések (interjúk) formájában zajlik, mely lehetőséget ad az adatközlőkkel való személyes kapcsolatfelvételre, az interjúk során elhangzó kijelentések mögött meghúzódó motivációs rendszer vizsgálatára, vizsszakérdezésre. Az interjúk feldolgozása tartalomelemzéssel történik. A húsz családdal készített interjú hetvenöt fő nyelvhasználatát mutatja be, továbbá tíz első és tizenöt második generációs egyéni adatközlővel is készült beszélgetés. (Eddig tehát összesen száz fő nyelvhasználatáról áll rendelkezésünkre adat.) A mostani előadás a magyar–francia első és másodgenerációs kétnyelvű beszélők névhasználatával, a névadás motivációival, valamint a névhasználat és az identitás összefüggéseinek vizsgálatával foglalkozik.

Dolgozatomban főként a keresztnemekre koncentrálok, a családnevek kérdését csak röviden érintem, mert az adatközlő családok között jóval több a „magyar édesanya – francia édesapa” típusú család, mint fordítva, így a családnevek nem tükröz(het)nek magyar sajátosságokat. S mivel a családnév nem választható, hanem öröklött, a keresztnemek azok, amelyek magukban hordozzák a névadó szándékát, s amelyekből valamelyest képet kaphatunk a családon belüli identitásképzés mikéntjéről is. Jelen tanulmány az első nemzedék névadási motivációit, a második nemzedék keresztnévhasználatát az interjúk és a kérdőívek anyagán keresztül mutatja be, résztvevő megfigyeléssel és elsőáldozási falitáblák névadataival kiegészítve. Összesen 111 keresztnévet és számos interjúrészletet vizsgál. A gyermekek adatait főként a szülőkkel készített interjúkból, kérdőívekből nyertük, a fiatal felnőttekkel külön beszélgetések is készültek.

1. TÁBLÁZAT *Családtípusok*

Családtípusok	Családdal készült interjúk/ kérdőívet kitöltő adatközlők: szülők (és gyermekek)	Egyéni adatközlők: másodgenerációs fiatal felnőttek
Magyar édesapa – francia édesanya	1	2
Francia édesapa – magyar édesanya	13	6
Magyar édesapa – magyar édesanya	6	7

2. Családnevek és házassági nevek ■ A franciaországi magyar családnevek helyzetéről Márai Sándor Halotti beszéd című versének klasszikus sora juthat eszünkbe. Nem véletlen, hogy ZELLIGER ERZSÉBET ausztriai magyarok névhaszná-

nálata kapcsán írt tanulmányának (1999) címe is ezt a sort idézi fel: „...a nevedről lehullik az ékezet...”. Ez Franciaországban is hasonlóan történt. Az első nemzedék nevére (erről interjúk és kérdőívek is vallanak) a hivatali útvesszőben tűnt el az ékezet, például akkor, amikor megkapták a francia állampolgárságot, a második nemzedék tagjait pedig már eszerint anyakönyvezték (pl. *Juhász* > *Juhasz*). Ennek egyik oka az író-, illetve később számítógépek magyar ékezeteket nélkülöző kialakításában rejlik, az adminisztráció megkönnyítése végett a hivatalos szervek egyszerűen „elhagyták” az ékezeteket. Másik oka, hogy a franciák nem ismerve a magyar ékezeteket, automatikusan (kézírásban is) elhagyják azokat. KOROMPAY KLÁRA (lektori véleménye) szerint „egyfajta befogadásként is felfogható ez” a jelenség. Ettől függetlenül az adatközlők nagy része ékezettel írja le vagy alá a nevét, ez a változat szerepel a névjegyen is stb. Csak olyan névváltoztatásról tudok, amelyek a keresztneveket érintették (lásd a 4. pontot).

Az adatközlő családok között nagyobb számban vannak a magyar édesanyából és francia édesapából álló családok, emiatt a családnevek között is több a francia, amely vizsgálati témánkon kívül esik. (Például a gyermekfoglalkozásokon részt vevő családok legtöbbször magyar származású a feleség, s ritka az olyan magyar férj, akinek francia felesége van.) Ebből kifolyólag viszont arra érdemes egy pillantást vetni, hogy miként alakult az asszonynévhasználat az elmúlt évtizedekben: húsz, harminc éve még szinte „kötelező” volt a férj nevének felvétele, ezzel az asszony teljesen beolvadt a francia társadalomba. Főleg, hogy sokan még ezen felül franciásan is kezdték írni a keresztnevüket is.

Franciaországban ma három hivatalos házassági névviselési lehetőség kínálkozik: 1) a leánykori név megtartása, 2) a házastárs nevének felvétele, 3) mindkét név egyidejű használata². A 2002 őszén született két törvénymódosítás alapján Magyarországon is lehetővé vált a kettős házassági nevek használata (FARKAS 2003: 137). Ma ez Magyarországon egyre divatosabb, akárcsak az eredeti születési név megtartása, de a férj nevének felvétele is növekvő tendenciát mutat, ugyanakkor a hagyományos *-né* képzővel ellátott alakokat egyre kevesebben választják, de számuk (az összlakosságot tekintve) még mindig ezeknek a névváltozatoknak a legmagasabb (FERCSIK 2005: 6).

A házassági nevek megválasztásával a feleségek a családi (férjjel, illetve a gyermekekkel való) összetartozást és/vagy az önazonosságunkat is kifejezhetik (FARKAS 2003: 133). Az elmúlt tíz évben jellemzőbb, hogy a Franciaországba férjhez menő feleségek megtartják saját, leánykori (magyar) nevüket, s nem lesznek *Madame XY*. A magyar gyakorlatban ezzel szemben a férj családnevét a feleség keresztnevéhez felvenni soha nem volt annyira elterjedt, mint Nyugat-Európában, és az elvi lehetőség (a törvényi szabályozás) is csak 1974 óta van meg erre (uo.).

² Forrás: <http://vosdroits.service-public.fr/F868.xhtml>. [Letöltve: 2010. 09. 18.]

A gyűjtött anyagban előforduló házassági nevek abban az esetben, ha a férj francia, a feleség pedig magyar, a következő megoszlást mutatják:

2. TÁBLÁZAT *Házassági nevek*

A feleség névválasztása házasságkötéskor	Névadat száma	Az adatközlők születési intervalluma
Megtartja a lánykori/ születési nevét és keresztnévét	10	1960–1975 között
Megtartja a saját családnevét, de a keresztnévét franciásítja	1	1970 k.
Felveszi a francia férj családnevét, de (eredeti formájában) megtartja a saját keresztnévét	6	1960–1970
Felveszi a francia férj családnevét és a saját keresztnévét franciásítja	6	1940–1970
A két név ötvözte (kötőjeles megoldás)	1	1973

A fenti adatok közül az adatközlők születési ideje igen fontos információval szolgál: ebből derül ki, hogy a legidősebb nemzedék (asszimilálódó típusként) nemcsak a férje családnevét vette fel, ahogy szokás volt (és nem is nagyon gondolkodott rajta, hogy másként tegyen), hanem a keresztnévét is franciásította. A középnemzedék már inkább megtartotta a saját keresztnévét a férj családneve mellett, s ez a típus verseng ma a másikkal, amelyik megőrzi a teljes, „eredeti” születési nevét.

Nem szóltam még arról az esetről, amikor mindkét fél magyar. Főként olyan első generációs házaspárok névviselési szokásait tanulmányozhattam, akik nem együtt emigráltak Franciaországba, így a házasságkötést nem (csak) a magyar törvények szerint jegyezték be. A második világháború előtt és után, illetve 1956 után a Franciaországba érkező férfiak közül sokan voltak, akik később Magyarországról nősültek (az 1970-es években). A kitelepülő feleségek azzal is igyekeztek a francia társadalomba beilleszkedni, hogy névviselési szokásaikban is alkalmazkodtak a bevett francia normákhoz. A házassági név megválasztásakor magyar férj és magyar feleség esetében is két út kínálkozott: a magyar családnevet „franciás” módon vette fel a feleség (férj családneve+feleség keresztnéve), vagy megtartotta a leánykori nevét. Az első eset gyakoribb, s ezen felül a feleség még franciásította is a keresztnévét (így lett például: *Ágnes* > *Agnès*).

3. Problémafelvetés: Kétnyelvűség: kétnévűség? ■ Társadalmi beágyazottságuk miatt a tulajdonnevek önmagukban egyszerre szocio-, pszicho- és etnolingvisztikumnak stb. is tekinthetők. Kétnyelvű környezetben a névválasztást egyúttal nyelvi kódválasztásnak kell tekintenünk, melyet a kétnyelvűség szociolingvisztikai szabályrendszerén keresztül szükséges vizsgálni (Vörös 2007a: 146–7).

Kisebbségi helyzetben a névválasztással deklaráljuk azonosulásunkat, kifejezhetjük hovatartozás-érzésünket, identitásunkat. Kétnyelvű kisebbségben a második nyelvhez való viszonyban kulturális és lélektani motiváltság fedezhető fel. A motivációk alapján három típust különböztethetünk meg: az asszimilálódó, az asszimilációellenes és a kétnyelvű, kétkultúrájú típust. Az asszimilálódó típus a befogadó ország nyelvének és kultúrájának minél gyorsabb átvételére törekszik, az asszimilációellenes a saját nyelve és kultúrája megőrzésén fáradozik, a harmadik, kétnyelvű, kétkultúrájú típus „kiegyenlített kapcsolatokra törekszik mindkét irányban” (ZELLIGER 2007: 229). A kérdés valójában az, hogy minden kétnyelvű, kisebbségben élő kétnevű-e, avagy csak az utolsó, kétkultúrájú tekinthető annak. Feltevésünkéből az következne, hogy az első típus csak francia, a második csak magyar, a harmadik pedig két nevet vagy úgynevezett semleges típusú nevet ad a gyermekének. Csak őket tekinthetjük úgynevezett „kétnevűnek”?

4. Keresztnévvizsgálat ■ Az első nemzedék keresztnéveit nem vizsgáltam és gyűjtöttem össze olyan alapossággal, mint a második nemzedéket érintő névadási motivációkat. Az ő esetükben a névváltoztatások lehetnek figyelemre méltóak. Főként az 1960-as, 1970-es években zajló névváltoztatások a keresztnévek „franciásítását” jelentették, általában az állampolgárság felvételével egy időben. Például tudok arról, hogy egy vajdasági házaspár „franciásította” a keresztnévét, s így *Veronikából Véronique* lett, *Sándorból Alexandre*, de családnévükről csak az ékezet tűnt el a francia állampolgárság felvételekor, s otthon, családi körben használt becenevük megmaradt *Vera* és *Sanyi*. Hasonló okokból (az állampolgárság felvételekor) lett *Erzsébetből Elisabeth*, *Zsuzsannából Susanne*, *Istvánból Étienne*, s még sorolhatnánk a számos példát. Mint fentebb említettem, ez a fajta asszimilációs törekvés a korábbi évtizedekre volt inkább jellemző (1950–1980 között), a Franciaországba kitelepülő vagy férjhez menő első nemzedék tagjainak körében, s ez a törekvés megmutatkozik a gyermekeiknek szánt nevek kiválasztásában is.

A) A keresztnévanyag ■ A nyelvhasználati interjúk során a nyelvhasználati kérdőívemből feltett lenti kérdésekre adott válaszok képezik ennek a dolgozatnak az anyagát. Az első nemzedék tagjainak feltett kérdések: 1. Ha vannak gyerekei, őket hogy hívják? Miért ezt a nevet kapták? 2. Becézi őket? Hogyan? 3. Ha még nincsenek gyerekei, adna a gyerekeinek magyar nevet? Miért igen/Miért nem?

Vonatkozó kérdések a második nemzedék számára: 1. Tudod-e, miért adtak/nem adtak magyar keresztnévet neked? 2. Van beceneved otthon? Mi az? 3. Használod máshol is ezt? 4. Hogy hívják a testvére(i)d? 5. Ha vannak gyerekeid, őket hogy hívják?/Adnál a gyerekeidnek magyar nevet? Miért?

A továbbiakban részletesen 59 keresztnévet vizsgállok, amiből 31 név gyermekek (0–14 évesek), 28 név pedig fiatal felnőttek (14–30 évesek) neve. További 15 névadatot (gyermekfoglalkozásokon való) résztvevő megfigyeléssel, 37-et pedig elsőáldozási

falitáblákról nyertem. Ezt az összesen 52 nevet mintegy kontrollcsoportként használok az kérdőíves vizsgálat és a nyelvhasználati interjúk során nyert és vizsgálандó 59 névadat ellenőrző vizsgálatára. Így összesen 111 adattal dolgoztam.

B) Népszerű nevek Magyarországon és Franciaországban ■ Korpuszom vizsgálatakor igyekeztem figyelembe venni a névdivatot is (J. SOLTÉSZ 1979: 136–44), azt, hogy mennyire játszhatott szerepet az a Franciaországban élő szülők-nél gyermekeik nevének kiválasztásakor, hogy milyen nevek népszerűek éppen Magyarországon vagy Franciaországban. Példaként a 2004-es évet, Magyarország uniós csatlakozásának az évét választottam, mert ez nagyjából középtájon helyezkedik el a második vizsgált időintervallumban (1995–2010), amelyben már jól kimutatható a két ország közötti élénkülő kapcsolatok hatása, az állandó mozgás, és az újonnan megjelenő tömegtájékoztatási eszköz, az internet jelentősége is. A „20 éven »belül« érkezők (és a diaszpóra második generációjába tartozó szülők) már engedékenyebbek a névválasztásban. Ők a »szabad Európa« polgárai, és sokan közülük (feltehetően többen, mint az úgynevezett »emigránsok«) vegyes házasságban élnek” (ILLÉS-MOLNÁR 2010: 60). S tegyük hozzá, több lehetőségük van az anyaországgal való kapcsolattartásra, s jobban is követik a magyarországi (illetve nemzetközi) névdivatot, mint a korábban kitelepülők.

Magyarországon a 2004-ben legnépszerűbb 10 fiú, illetve 10 lánynév közül a gyűjtött anyagban két fiú (*Dániel, Péter*) és négy lánynév (*Anna, Réka, Fanni, Eszter*) is szerepel, ami alátámasztja a névtani kutatások azon megállapítását, hogy a fiúnevek kiválasztásakor az adatközlők jóval konzervatívabbak, míg a lánynevek estében inkább követik az aktuális divathullámokat (RAÁTZ 2005). A 2004-ben született fiúgyermekek esetében a leggyakoribb nevek Magyarországon: *Bence, Máté, Balázs, Dávid, Dániel, Levente, Tamás, Ádám, Péter, Gergő*. És a leggyakoribb leánynevek: *Anna, Viktória, Réka, Vivien, Zsófia, Petra, Dorina, Fanni, Boglárka, Eszter*.³

A franciaországi legnépszerűbb nevek listáján szereplő névadatok közül csak azokat hívtam le a statisztikai rendszerből, amelyek a kutatás helyszínéül szolgáló Île-de-France területére (Párizs és környéke) vonatkoznak. Itt is a 2004-es adatokat vettem figyelembe. Ez alapján három fiú (*Alexandre, Raphael, Victor*) és három leánynév (*Sarah, Alice, Juliette*) szerepel a korpuszban, tehát itt döntetlen eredményt kapunk: mind a fiúknak, mind a lányoknak való névválasztás esetén erősnek mondható a francia/nemzetközi névdivat hatása. A 15 leggyakoribb utónév 2004-ben az Île-de-France területén, az adatgyűjtés helyszínén a következő: *Alexandre, Raphael, Paul, Thomas, Gabriel, Antoine, Louis, Victor, Maxime, Hugo, Arthur, Lucas*; illetve *Ines, Emma, Camille, Louise, Marie, Sarah, Lea, Clara, Alice, Chloé, Manon, Juliette*.⁴

³ Forrás: www.nyilvantarto.eu/kekhh/.../nepessegfuzet/2005/2005_jan_szoveg.doc. [Letöltve: 2010. 09. 18.]

⁴ Forrás: <http://www.linternaute.com/femmes/prenoms/classement/101/2004/>. [Letöltve: 2010. 09. 25.]

A fentiekből megállapítható, hogy természetesen a névdivat is szerepet játszik a névadásban, de a kérdést szükséges tovább árnyalni, hiszen azon túl, hogy divatos nevet kap-e a gyermek, vizsgálatunk szempontjából inkább az számít, hogy a szülői szándék szerint milyen „típusú” nevet adtak neki. A tipológia felállításához feltétlenül szükséges a csoportosítási lehetőségek számbavétele. (Érdeemes megfigyelni, hogy a magyar névdivat – néhány év késéssel – követi a franciát, ha például az *Emma* név utóbbi időben tapasztalható magyarországi divatjára gondolunk.)

C) Csoportosítási lehetőségek ■ A nyugat-európai magyar diaszpóra körében az ezredfordulón végzett névtani kutatásokat, szociolingvisztikai anyaggyűjtés mellett, ZELLIGER ERZSÉBET és ILLÉS-MOLNÁR MÁRTA. ZELLIGER ERZSÉBET (2007: 227–33) 665 személy 1004 nevét négy linzi és egy welsi plébánián, a linzi püspökség idegenajkúak lelki gondozását végző hivatalában és a leondingi evangélikus templomban gyűjtötte, valamint figyelembe vette az *Életünk* című lap keresztelési adatait is. Az anyakönyvi kutatás előnye, hogy nagy mintavételt tesz lehetővé, hátránya viszont, hogy nem lehet rákérdezni a motivációkra. ILLÉS-MOLNÁR MÁRTA (2009: 68–82; 2010: 59–69) németországi magyarok körében végzett kérdőíves felmérést 2008-ban és 2009-ben, melyben a névadási motivációkra is rákérdezett. 2010-es tanulmányában a németországi magyarság második és harmadik generációja 381 tagjának keresztnévét vizsgálja. Mindkét tanulmányban találunk összefoglaló táblázatot, melyben a névadatokat csoportosítják a kutatók.

ZELLIGER hat kategóriát különböztet meg: Magyar 1.: lefordíthatatlan nevek (pl. *Csilla*); Magyar 2.: magyar alakú nevek (pl. *István*); Semleges 1.: olyan nevek, melyeknek írásképeben nincs (*Anna*) vagy csak minimális a különbség, az ékezet meglétében vagy hiányában (*Ádám*), esetleg más apró (egy betűnyi) különbség van (*Silvia*); Semleges 2.: a magyar nevek német megfelelői kerültek be az anyakönyvekbe, de otthon magyaros alakban használják a nevet (pl. *Franz* > *Feri*); Német (pl. *Ingrid*); Egyéb.

ILLÉS-MOLNÁR 2009-es kategorizációja a következő: A) egy keresztnév: magyar (vagy annak tartott, magyar helyesírású); német; nemzetközi; egyéb. B) két keresztnév: az első magyar (vagy annak tartott), a második német (vagy nemzetközi); az első német (vagy nemzetközi), a második magyar (vagy annak tartott); mindkettő magyar (vagy annak tartott); mindkettő német (vagy nemzetközi); egyéb. ILLÉS-MOLNÁR 2010-ben egy egyszerűsített kategóriarendszert készített. A vizsgált neveket típusuk szerint négy csoportba osztotta: 1. magyar eredetű vagy magyaros hangzású nevek, 2. a két keresztnév közül az egyik magyar vagy magyaros hangzású, 3. Magyarországon is gyakori idegen eredetű (nemzetközi) nevek és 4. német vagy egyéb (nem magyaros hangzású) nevek.

ZELLIGER (2007) a neveket „eredetük”, közösséghez való kapcsolhatóságuk alapján csoportosította. A továbbiakban ezt a csoportosítást veszem figyelembe,

azzal a megjegyzéssel, hogy minden csoportba csak azokat a neveket veszem fel, amelyeket az adatközlők „hovatartozásérzés” (ILLÉS-MOLNÁR 2009: 70) alapján kategorizáltak. A legnehezebben körülhatárolható, definiálható kétségtelenül a Semleges 1. típus, amelyre ILLÉS-MOLNÁR 2009-ben a nemzetközi elnevezést alkalmazza. A nyelvhasználati interjú „műfaja” ugyan kevesebb adattal szolgál, ugyanakkor több lehetőséget ad arra, hogy rákérdezzünk a névadási motivációkra is, ezért fontosnak tartottam előtérbe helyezni ILLÉS-MOLNÁR zárójeles „annak tartott” megjegyzését a besoroláskor. Ez az oka annak, hogy saját csoportosítási rendszeremet a szülői szándékok, motivációk alapján állítottam fel, és ez alapján soroltam be az adatokat is egyik vagy másik kategóriába. Minden kategóriához csatoltam egy-két jellemző interjúrészletet, és a fejezet végén táblázatban foglaltam össze a korpuszban szereplő neveket.

Egy keresztnév

1. Magyar (1., 2.)/magyar (vagy annak tartott, magyar helyesírású) keresztnév

Interjúkészítő: *És a gyerekek neve...?*

FM11: *Tudatosan magyar nevek. [...] A két gyerek magyarnak tartja magát, de megvan a kettős identitás.*

2. Francia (vagy csak francia formájában használt) név

Interjúkészítő: *És azért adtak neked francia nevet, hogy könnyebb legyen itt?*

2FM11: *Igen hát, igen szerintem, mert ez volt az egyik lépés az integrálódásra.*

3. Semleges (nemzetközi) 1.: olyan nevek, melyeknek írásképeben nincs vagy csak minimális a különbség, például az ékezethasználtnál (pl. *Daniel ~ Dániel*).

FM5: *Olyan nevet akartunk, ami működik magyarul is, angolul is, nemzetközi.*

FM9: *Sara nem Sarah, mint ahogy Franciaországban kéne [...] Magyarországon Sára [...] nekem beírták, mert ki kell tölteni egy papírt, és én beírtam á-val, csak nem fogom magyarul azt írni, hogy Sara.*

Interjúkészítő: *És mind a két országban anyakönyvezve lettek a gyerekek?*

FM18: *Igen.*

Interjúkészítő: *És mind a két helyen franciásan?*

FM18: *Igen.*

4. Semleges (nemzetközi) 2.: olyan franciásan anyakönyvezett nevek tartoznak ebbe a csoportba, amelyet Magyarországon névfordítással magyarosítanak (pl. *Sophie ~ Zsófi*).

Interjúkészítő: *Otthon téged hogy hívnak?*

2FM2: *Zsófia. Magyarul úgy vagyok köröszölve.*

Interjúkészítő: *És hivatalosan? Zsófi vagy Sophie? A személyi igazolványban, az útlevelemben?*

2FM2: *Á, Sophie. Sophie vagyok. Oui, oui Sophie.*

Interjúkészítő: *De otthon Zsófinak hívnak?*

2FM2: *Ott igen, Magyarországon...enfin...attul függ...most már legtöbbször...de mikor meg lettem köröszölve, akkor Zsófiának.*

Két keresztnév

Míg ILLÉS-MOLNÁR MÁRTA adatközlőinek (a németországi magyaroknak) egyharmada adott két keresztnévet a gyermekének (a 2009-es tanulmány adatai alapján), addig a párizsiak mintegy 10%-a választotta csak ezt a megoldást. Ezek a szülők ritkán éltek csak azzal a lehetőséggel, hogy két keresztnévet adva gyermeküknek, ezzel fejezzék ki annak kettős identitását. Ehelyett a Semleges 1. vagy 2. csoport, tehát a nemzetközi nevek használata került túlsúlyba, mellyel a kettős (vagy köztös) identitást érzékeltetik. Így (vegyes kódú) kettős vagy hármas keresztnéve mindössze négy gyermeknek van. Például: *Réka Lauréline* (2002). De olyannal is találkoztam, akinek mindkét keresztnéve magyar: *Álmos Attila* (1988).

A gyűjtött anyagot a második nemzedék tagjainak születési éve alapján kétfelé osztottam: 1980–1995 és 1995–2010 között született gyermekek névadataira. Az elkülönítésre azért volt szükség, mert az 1990-es évek elején, a megváltozó magyarországi politikai helyzet a franciaországi magyar emigrációnak a Magyarországgal való kapcsolattartási lehetőségeire és formáira, valamint az emigráció összetételére is kihatással volt. Ennek következtében pedig, mint látni fogjuk, a két névanyag is jelentős eltéréseket mutat. A továbbiakban százalékos megoszlásban, születési időintervallumok szerint két oszlopban tüntetem fel a névadás motivációja alapján csoportosított neveket.

3. TÁBLÁZAT *Névtípusok százalékos megoszlása*

A névadás motivációja	1980–1995	1995–2010
Magyar (vagy annak tartott)	16%	10%
Francia	12%	7%
Semleges (nemzetközi) 1.	36%	76%
Semleges (nemzetközi) 2.	36%	3%
Egyéb	0%	3%

A névadás motivációira közvetlenül a szülőktől, illetve felnőtt adatközlők esetén, maguknál a néviselőknél kérdeztem rá. Válaszaik alapján állítottam fel azt a négy (+1 egyéb) kategóriát, amit a keresztnévek csoportosításánál alkalmaztam. Mint látható, a kizárólagosan magyar, illetve francia nevek aránya jóval

alacsonyabb, mint a kettős identitásra utaló semleges típusú neveké. A lenti összefoglaló táblázat a korpuszban előforduló neveket mutatja, névviselőik születési évével együtt. (Egy szülőtől nem kaptam engedélyt a gyermekei nevének közzétételére, így itt csak a névtípust jelzem.)

4. TÁBLÁZAT *A korpuszban előforduló nevek csoportosítása a névadás motivációja alapján*

A névadás motivációja	1980–1995	1995–2010
Magyar (vagy annak tartott)	<i>Tünde</i> (1980) <i>Jenő</i> (1980 k.) <i>Attila</i> (1983) <i>Baltazár</i> (1993)	<i>Botond</i> (2000) <i>Vince</i> (2002 k.) <i>Bendegúz</i> (2008)
Francia	<i>Cédric</i> (1971) <i>Clarie-Anne</i> (1981) <i>Nicolas</i> (1991)	<i>Jérémy</i> (2000 k.) <i>Juliette</i> (2005 k.)
Semleges (nemzetközi) 1.	<i>Dora/Dóra</i> (1970 k.) <i>Ilona</i> (1979) <i>Peter/Péter</i> (1985) <i>Nina</i> (1986) <i>Lily/Lili</i> (1987) <i>Fannie/Fanni</i> (1991) <i>Anna</i> (1993) <i>Marc/Márk</i> (1993) <i>Eric/Erik</i> (1995)	<i>Sara/Sára</i> (1997) <i>Axel</i> (1999) <i>Liza</i> (2000 k.) <i>Donat/Donát</i> (1997) <i>Est(h)er/Eszter</i> (2000, 2005) <i>Benjamin/Benjamin</i> (2001) <i>Noémie/Noémi</i> (2001) <i>Jazmin/Jázmin</i> (2001) <i>Elza</i> (2002) <i>Mathilde/Matild</i> (2002) <i>Daniel/Dániel</i> (2003, 2005) <i>Julia/Júlia</i> (2003) <i>Raphael/Rafael</i> (2004) <i>Victor/Viktor</i> (2004 és 2004 k.) <i>Gaspar/Gáspár</i> (2005) <i>Maya</i> (2005) <i>Lili</i> (2007) +2 név
Semleges (nemzetközi) 2.	<i>Anne-Marie</i> (1970 k.) <i>Christian</i> (1970 k.) <i>Dominique</i> (1970) <i>Alexandre</i> (1980 k.) <i>Christina</i> (1982) <i>Sophie</i> (1984) <i>Elisabeth</i> (1989) <i>Isabelle</i> (1987) <i>Antoinette</i> (1988)	<i>Martin</i> (2006)
Egyéb: portugál névforma		<i>Katarina</i> (2006)

D) Motivációk és generációs különbségek ■ A fenti táblázat alapján jól kirajzolódnak az elvileg egy generációnak tekintett második nemzedék eltérő névviselési szokásai. Ezt az egynek tekintett „második” generációt mindenkép-

pen érdemes kettéosztani, és két nemzedéknek tekinteni⁵: az 1970-es évek végétől az 1990-es évek közepéig tart az egyik, az 1990-es évek második felétől napjainkig a másik kategória. Megfigyelhető, hogy az 1970-es, '80-as években a franciás nevek túlsúlya az asszimilációs törekvés felé mutat, hiszen nagyrészt egy politikai emigráció gyermekeiről van szó. Azok a szülők, akik igyekeztek a Semleges (nemzetközi) 2. kategóriába tartozó neveket adni a gyermekeiknek csak „otthoni használatra” (lásd az 5. pontot is), valamint a magyar nagyszülők részére tartották fenn a név magyaros változatát (pl. *Anne-Marie* ~ *Annamária*). Természetesen ezzel ellentétes törekvések is megfigyelhetők, az asszimilációellenes típusba tartozó családoknál, ahol szándékosan lefordíthatatlan, jellegzetes magyar nevet kapott a gyermek (pl. *Attila*). Az 1990-es évek az átmenet korszaka, amikor a semleges típusú, nemzetközi nevek aránya még jobban megnő, az ezredfordulótól pedig a szülők legtöbbje a kettős anyakönyvezést választja, mivel erre adminisztratív lehetőség is nyílik: nemzetközi, mindkét országban használatos és elterjedt, lehetőleg helyesírási problémáktól mentes neveket részesítenek előnyben a kétkultúrájú, gazdasági emigráció tagjai. A kettős anyakönyvezés erősíti a kettős identitást. Mivel ma már van lehetősége a magyar szülőnek a Franciaországban született gyermekét Magyarországon is anyakönyveztetni (s ezzel élnek is a szülők), a második korcsoport tagjai (0–14 évesek) mindkét országban anyakönyveztetve vannak. (A kétféle anyakönyvezés lehetőségéből fakadó névhasználati jellegzetességeket a fenti összefoglaló táblázatban is igyekeztem érzékeltetni.) A szülők Magyarországon lehetőleg magyarosan (ékezettel), Franciaországban franciásan (ékezetek nélkül) íratják be a gyermekek nevét. A magyarországi anyakönyveztetéshez a következő dokumentumokat kell benyújtani: 1) Az eredeti születési anyakönyvi kivonatot, hivatalos fordítással („*extrait d'acte de naissance*”); 2) A kitöltött, mindkét fél által (édesapa, édesanya) aláírt „Adatlap a születés magyarországi anyakönyvezéséhez” nevű dokumentumot; 3) Ha a gyermeknek kettőnél több utónéve van, akkor mellékelni kell egy kitöltött, mindkét fél által aláírt „Névviselési nyilatkozatot” is, melyben a magyar iratokba bejegyzendő két utónévről nyilatkoznak a szülők.⁶

„Szíveskedjen az adatlapot a magyar nyelv szabályainak megfelelően (név: 1. családi név 2. utónév; dátum: év, hó, nap; ékezetek használata stb.) nyomtatott betűkkel magyarul kitölteni!” – áll az adatlapon az utasítás, amiben az ékezet-használatra való felhívás azért figyelemreméltó, mert több szülő is említette, hogy ennek ellenére nehézségei voltak a magyarországi anyakönyveztetéskor amiatt,

⁵ A generációk kategorizálásának problematikájával ZELLIGER ERZSÉBET *Generációk az emigrációban* című írása is részletesen foglalkozik (ZELLIGER 1997: 94–8).

⁶ Forrás: <http://www.mfa.gov.hu/kulkepviselet/FR/hu/Konzuliinfo/anyakonyvezes.hu>. [Letöltve: 2010. 09. 18.]

hogya a francia születési anyakönyvi kivonat ékezet nélkül tartalmazta a gyermek nevét, s így Magyarországon sem voltak hajlandóak ékezzel beírni (az egyértelmű szülői szándék ellenére sem) a gyermek utónevét. Volt olyan szülő, akinek nem sikerült elérnie, hogy a hivatalos fordításra rákerüljön az ékezet, ezért vagy beletörődött, hogy a gyermeke a magyar anyakönyvben (is) ékezet nélkül szerepeljen (pl. *Daniel*), vagy szabályos névváltoztatást kért. Olyan szülő is akadt, aki az interjúban bevallotta, hogy „rácsalta” az ékezetet az anyakönyvi kivonatra, így az útlevelet már ennek alapján, ékezzel állították ki gyermekének.

Mi lehet az oka annak, hogy ma a Semleges (nemzetközi) 1. típusú nevek a legnépszerűbbek? A gyermekek mindkét kultúrában való otthonosságérzését, beilleszkedésének megkönnyítését igyekeznek elősegíteni a szülők ennek a névtípusnak a választásával. S nem utolsósorban gyakorlati megfontolások is erősítik azt, hogy lehetőleg mindkét országban azonos vagy közel azonos írásképpű nevet adjanak. (Arra, hogy mennyiben tekinthető egyetlen névnek ez a gondosan kiválasztott „nemzetközi” utónév, illetve hogy milyen kiejtési problémák fordulhatnak elő, a nyelvi kódválasztás témakörénél még visszatérek.) A Semleges (nemzetközi) 1. típusba tartozó utónevet választó szülők legfőbb célja, hogy gyermekük mind a francia, mind a magyar kultúrában otthon érezze magát, nem akarják teljesen franciává nevelni a gyermekeket (mint a korábban inkább jellemző asszimiláló típus), de kerülnek a túlságosan „kirívó”, jellegzetesen magyar neveket is (az asszimilációellenes típus névválasztásait). Természetesen kivételek mindkét kategóriában vannak, itt is csak tendenciákról beszélhetünk, hiszen találkoztam olyan gyermekekkel, akik az elmúlt évtizedben kaptak jellegzetesen magyar, illetve magyarra lefordíthatatlan, francia nevet. (Egy édesanya úgy vélte, hogy Franciaországban annyi különböző név van, hogy senki sem lepődik meg túlságosan egy újabb olyan „egzotikus”-nak érzett néven, mint például a *Réka*, hanem előbb vagy utóbb megtanulja és használja, ámbár az eredeti, magyar hangalakot úgysem tudja reprodukálni.)

Az egyik legfontosabb szülői motiváció a névválasztáskor az, hogy a gyermeknek legyen könnyebb, egyszerűbb. Egy szülővel való rövid beszélgetésből idéznék most: „Az egyszerűség kedvéért [kapta a lányom a *Maya* nevet – Sz. T. A.] ...nem akartuk például azt, hogy *Emese*, *Émösze* vagy *Émez*, kimondhatatlan neveket, ezt nem. A gyerekeknek nehéz, nem nekem”.

Van, aki szándékosan nem franciásan írta be a gyereke (nemzetközi) nevét a francia anyakönyvbe sem. Erre példa a következő eset: „*Rafael* pedig nem *ph*-val lett beírva, ez mindenkit irritál” [itt, Franciaországban – Sz. T. A.].

E) A névválasztás mint nyelvi kódválasztás ■ A Semleges (nemzetközi) 1. csoportba tartozó nevek vegyes vagy kétkódú nevek lennének? VÖRÖS FERENC a szlovákiai magyarok keresztnévhasználata kapcsán veti fel a kérdést: „Hány keresztnév van a szlovákiai magyaroknak?”. Arra a következtetésre jut, hogy

tulajdonképpen ezek a nevek két alakváltozatban élő keresztnév, amelyek alaki keresztnévkölcsönzéssel úgynevezett „metanyelvi párokat” alkotnak. A valódi metanyelvi párok „egymáshoz képest kisebb-nagyobb alaki különbséget mutatnak. Etimológiailag általában közös forrásnyelvi alakra vezethetők vissza, amely egy harmadik nyelv nevének számít. Alaki eltéréseiket különféle hangváltozásokkal magyarázzuk, amelyek a két nyelv nagyon eltérő fonetikai, fonotaktikai szabályainak engedelmességgel következtek be a régiségben. Például szlk. *Adam* ~ m. *Ádám*” (Vörös 2007b: 196). Ezek mindkét nyelvben létező nevek, csak más-más alakban. A kettősségnek nyelvi és pragmatikai oka van. A két alakot helyzettől, beszédpartnertől, kódtól stb. függően váltogatják. A két névalak között az eltérés akár annyira minimális is lehet, hogy például csak a kiejtésben jelentkezik. A névváltogatás a beszédhelyzetek egy részében vegyeskódúságot eredményez (Vörös 2007b: 195).

Magam is minden minimális eltérést névváltogatásnak tekintek. Megállapítható, hogy kétnyelvű beszédhelyzetben minden név két hangalakban realizálódik, legyen szó például akár a *Tünde*, akár a *Juliette* névről. Francia anyanyelvű beszélő a magyar nevet is „franciásan”, a magyar beszélő a franciát is „magyarosan” ejti. Éppen ezért állítható, hogy a címben feltett kérdésre, tehát hogy a kétnyelvűség egyet jelent-e a kétnevűséggel, a válasz: igen. Hiába igyekeznek a szülők semleges nevet adni a gyermeküknek, az azonos írásképpel rendelkező nevek kiejtése a két nyelvben mégsem lesz azonos. Tehát a fenti igen válasz azzal a megkötéssel érvényes, hogy igen, a beszélt nyelvben a két név hangalakja nyelvfüggő, kódfüggő versengésben van. Több édesanya is úgy nyilatkozott, hogy szándékosan keresett olyan nevet a gyermekeinek, amelyet mindkét országban ugyanúgy írnak. Kiderült azonban, hogy nem ugyanúgy ejtik:

Interjúkészítő: ...*a kislányod pedig...*

FM17: Lili, i-vel írva... *Nálunk sokkal zártabb az i. Nekik meg ilyen feszülős az i. Hát én arra törekedtem, mert a név az ilyen ön...mert amikor háromévesen, kétévesen, egyévesen a nevét megtanulja, ne legyen neki abból problémája, hogy ő ki is valójában.*

Interjúkészítő: *Szándékosan választottál olyan neveket, amik mind a két országban...?*

FM18: *Én azt hittem igen, hogy ugyanúgy ejtik ki őket, úgyhogy szándékosan olyat kerestem, ami...nem nagy különbség van...ami nem magyaros, hogy Franciaországban ne legyen nehéz kiejteni nekik.*

5. Becenévhasználat ■ Rövid helyzetképet szeretnék adni arról, hogy van-e az adatközlők családjában becenévhasználat, és ha igen, akkor milyen jellegű beceneveket használnak. A becenevekre azért kérdeztem rá, mert Franciaországban

a becézés nem annyira van szokásban, nem annyira elterjedt, nem olyan „divatos”, mint Magyarországon.⁷ Kérdés továbbá az is, hogy, ha van is becenevük az adatközlőknek, az vajon mennyire „magyaros” (például: *-ka/-ke* kicsinyítőképzős becenevek használata, mint *Lindike, Lilike* stb.), illetve az, hogy ezek a becenevek mennyire köthetők a magyar kultúrához.

A becenévadás a családon belüli intimitás fokának az érzékeltetése, kifejezése lehet. Két kivétellel, minden megkérdezett második generációs fiatal felnőttnek, gyermeknek van beceneve otthon, s ezek közül kivétel nélkül mindenkinek volt legalább egy „magyaros” beceneve, s 90%-uk csak magyar becenévvel rendelkezik. A magyar neveket magyarosan becézni magától értetődő, de az interjúk során kiderült, hogy a semleges neveknek is magyar(os) becézőjét használják. A magyar nyelvnek a családon belül elfoglalt szerepét mutathatja az (például az érzelmek kifejezésére inkább használt nyelv, „titkos nyelv”), hogy a francia nevekből (vagy nevek mellett párhuzamosan) magyar becéző alakokat hoztak létre a szülők. (Azt azonban tudjuk, hogy ezeket a beceneveket szinte kizárólag otthon használják, az iskola és a francia baráti kör – néhány kivételtől eltekintve – nem is ismeri a családi becéző alakokat.) Íme néhány példa:

- 1) Magyar név → magyar becenév: *Tünde* > *Tündi, Botond* > *Boti* stb.
- 2) Semleges név → magyaros becenév: *Daniel* > *Danika, Ilona* > *Ilcsi, Victor* > *Vikike* stb.
- 3) Francia név → magyaros becenév: *Claire-Anne* > *Klári, Martin* > *Marci Laureline* > *Lolocska* vagy *Lolotte* (ez utóbbi az *-otte* képző használatával képzett jellegzetesen franciás becézési forma) stb.

6. Kitekintés, jövőkép: „Adnál-e a gyerekeidnek magyar nevet?” ■ A fenti kérdést a második nemzedék tizenöt fiatal felnőtt adatközlőjének tettem fel. Vajon a magyar nevek mit jelentenek számukra? Ismerik-e őket egyáltalán? Adnának-e magyar(nak tartott) nevet saját gyermekeiknek, a következő nemzedéknek? S így szándékukban áll-e ezen keresztül (is) őrizni a magyar gyökereket, kötődést, családi hagyományt? Az identitást?⁸ Hiszen a nyugati magyar diaszpórában a magyar kultúrnemzeti identitás legfőbb eleme nem egyértelműen a nyelv, mint a Kárpát-medencei magyarság körében (GEREBEN 1999), hanem a hagyományok, az ünnepek, az ételek...és akár a nevek is: a név mint identitásjelölő is ide tartozhat. Az adatközlők névválasztási stratégiáiból következő válaszadó típusok:

⁷ „Nincs. Franciaországban nincs becenév. Soha nem becézgetnek.” (2FM9)

⁸ Mint például az arab családoknak Franciaországban, akik a névhasználattal (is) kifejezik identitásukat (LAPIERRE 2006).

1) Válaszkerülők: ezek az adatközlők arra hivatkoztak, hogy A) nem ismerik eléggé a magyar neveket, vagy hogy B) még nem gondolkodtak el ezen a kérdésen: 3 fő.

2) Kompromisszumos megoldásra törekvők 1.: semleges (nemzetközi) neveket adnának a gyermekeiknek: 4 fő.

3) Kompromisszumos megoldásra törekvők 2.: két keresztnévet választanának, és második névnek adnák a magyart: 4 fő.

4) Magyar nevet választók: 2 fő. Példaként az *Attila* és az *Ilona*, illetve *Csilla* nevet említették. Az *Attila* név státusza meglehetősen érzékeny, de kétségtől ez a legnépszerűbb férfinév a magyar nevet választók körében. (Három olyan családot is megismertem, amelyekben a lánytestvérek mindannyian nemzetközi nevet kaptak, a fiúk viszont *Attilák* lettek.) Ezt a nevet semmilyen más nyelvre nem lehet lefordítani, ráadásul a francia történelmet ismerve, a hun király neve fenyegetően hangzik a francia iskolások körében (hiszen a Galliát is feldúló Attiláról már mindenki hallott)⁹. Adatközlőim mégis arról számolnak be, hogy testvéreik büszkén viselik ezt a nevet:

Interjúkészítő: *Nem volt probléma abból sosem Franciaországban, hogy ő Attila?*

2FM3: *Hú ez... Hát ööö nehéz lehetett volna, de csak Attiláról beszélünk, tesómról.*

Hát és ööö mivelhogy...hát mindig mikor mondom, hogy a tesóm Attilának... hívjuk, hát az mindig egy kicsit a franciáknak meg vannak egy kicsit lepődvé. De mindig mondom, hogy Magyarországon ez nagyon ööö [...] gyakori, igen.

Interjúkészítő: *Abból nem volt baj, hogy Attila az öcséd neve, nem néztek furcsán?*

2FM10: *De egy kicsit, de mert így megszokta mindenki. [...] Anyukámnak nagyon tetszett ez a név. [...] Nem is, nem tudom, nem kérdeztem meg, hogy miért pont Attila. Vagyis nem emlékszem, mert, hogy én akkor még csak nyolc éves voltam. Úgyhogy nem tudom nagyon...*

A női nevek közül az *Ilonát* tartják igazi magyar névnek Franciaországban. A név mostanában elég nagy népszerűségnek örvend (s nemcsak az emigráns magyarok körében), különösen azóta, amióta Johnny Holliday menyé – ki tudja, miért – ezt a nevet választotta a legidősebb lányának. Egy édesanya, akinek a legidősebb lánya *Ilona*, mesélte: „És akkor aztán hogy egy kicsit kezdett népszerűbb lenni, és akkor...most néztem meg valamelyik nap a sztatisztikát az interneten és ott azt írja, hogy az *Ilona* az 2004 vagy 2005-ben a harmadik vagy...legalább az első

⁹ Egy franciaországi internetes közösségi oldalon, ahol hajdani barátok és osztálytársak találhatják meg egymást, és aminek 12 millió regisztrált franciaországi felhasználója van, 42 *Attilát* találtam. A családnévnek viszont csak a 60%-a magyar(os), természetesen ékezet nélkül:

http://copainsdavant.linternaute.com/liste_personne/prenom/attila/1/attila/. [Letöltve: 2010. 09. 25.]

tízbe benne van, hogy a legnépszerűbb név Franciaországba, ami...nagyon csodálkoztam rajta, de tényleg ezt mondják” (FM2).

A fenti állításnak utánajárva arra ugyan nem találtam adatot, hogy az első tíz legnépszerűbb név között valaha szerepelt volna az *Ilona*, de tény, hogy 2002 és 2003 között hirtelen népszerűvé és divatosná vált. A statisztikai grafikonnál leolvasható, hogy körülbelül 1500 újszülött kapta ezt a nevet 2002–2003-ban.¹⁰

5) Nincs adat: 2 fő. Végeredményben elmondható, hogy kategorikus elutasítással nem találkoztam, olyan nem fordult elő, hogy csak francia nevet mondott volna az adatközlő, de a kompromisszumos megoldás volt a leggyakoribb (nyolc fő választotta ezt a tizenötből), ami a kettős identitás megerősítésére irányuló törekvéseket támasztja alá.

7. Összefoglalás

A) A kontrollcsoport tanulságai ■ A vizsgálat ismertetésekor ígéretet tettem arra, hogy további összevetéseket teszek az 52 informálisan nyert névadatra és az interjúk 59 névadatára vonatkozóan. Gyermekefoglalkozásokon résztvevő megfigyelőként 15 adatot gyűjtöttem az 1995–2010 között született korosztály önmegnevezésére, szolítóneveire vonatkozóan; további 37 adat származik a Párizsi Magyar Katolikus Misszióban nyilvánosan közzétett elsőáldozási falitáblákról, melyek az 1980–1995 között születettek adatait gazdagítják. A 15 adat alátámasztja a dolgozatban bemutatott nemzetközi (divat)nevek túlsúlyára vonatkozó megállapításaimat, ugyanakkor a 37 missziós névadat nagyobb arányban mutat magyar kötődést. A Missziót látogató családoknak a magyar identitás megőrzésére irányuló törekvése, a hagyományokhoz való kötődése egyértelműbb, s ezt a névválasztáson keresztül is igyekeznek érzékeltetni. Ugyanakkor érdemes figyelembe venni, hogy sok esetben a keresztelési név került ki a falitáblára, amelyről (az interjúk tanulsága alapján) magam is tudom, hogy nem mindig esik egybe a hivatalosan anyakönyvezett alakkal (példaként lásd a 4. pontban *Zsófi* ~ *Sophie* esetét). Éppen ezért ezeknek a kontrolladatoknak a vizsgálata semmiképpen nem tekinthető irányadónak, hivatalosnak; csak a vizsgálatot színesítő adalékként vehető figyelembe.

B) Összevetések ■ Összevetve eredményeimet ILLÉS-MOLNÁR MÁRTA hasonló időszakban lezajlott kutatásaival a következő megállapításokat tehetjük. Mint ILLÉS-MOLNÁR is említi, legfeljebb a betelepülő első nemzedék változtat nevet, a magyar identitás megőrzése, továbbadása nem kizárólag, és nem számottevően a neveken keresztül történik, de az 1989 előtti névadásoknál fontosabb tartják a szülők a magyar identitás megőrzését a magyar keresztneveken keresztül is. Az 1989 utáni nevek inkább nemzetköziek (ILLÉS-MOLNÁR 2010: 66–7). A franciaországi

¹⁰ Forrás: <http://www.linternaute.com/femmes/prenoms/prenom/4945/ilona/>. [Letöltve: 2010. 09. 25.]

korpusz hibája, hogy sokkal csekélyebb számú adatból kell(ene) következtetéseket levonnunk, mint ILLÉS-MOLNÁRnak, mégis úgy tűnik, a tendencia világos, és ellenkező előjelű, mint a németországi: 1989 előtt nagyobb számú a hivatalosan franciának anyakönyvezett, és csak otthon „magyarosan” használt vagy becézett név. Ez ZELLIGER ERZSÉBET (2007) ausztriai adataival mutat rokonságot, akár csak az 1989 utáni névadás egyre „nemzetköziesebbé” válása.

„Lehet és kell is összefüggést keresnünk a névadási szokások és az identitás megőrzése között. Egyenlőséglelet azonban semmiképpen nem tehetünk a magyar keresztnév (vagy családnév) és a magyar identitás közé” (ILLÉS-MOLNÁR 2010: 67). Ne feledjük azonban, hogy a nyelvi faktor identitásjelölő szerepe nem annyira jelentős, mint a Kárpát-medencében (GEREBEN 1999)! Franciaországban sokkal inkább a hagyományok, családi ünnepek, ételek, mentalitás stb. a fontosak az adatközlők számára, ahogyan ez egy másik kérdés köré szerveződő választókból előre megjósolható. Szükséges lefolytatni a továbbvezető vizsgálatokat, és elemezni az általam szintén feltett „Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?” kérdésre adott válaszokat. De ez már egy másik tanulmány feladata. Mint ahogy ZELLIGER ERZSÉBET felvetése is, miszerint érdemes volna keresztelési anyakönyvi kivonatokból vett nevek vizsgálatát is elvégezni.

C) Kétnyelvűség: kétnevűség ■ A gyűjtött anyagból világosan látható, hogy a kettős identitás a második nemzedék öröksége, s a névadási motivációkban is ez az irányadó: minél problémamentesebb, mindkét nyelv névállományába jól beilleszkedő nevet találni. A kétnyelvűség mégis minden esetben kétnevűséghez vezet, hiszen még az azonos írásképpel rendelkező nevekhez is (a beszélt nyelvben) nyelvenként egy saját hangalak társul, s ez alól nem kivételek a „legnemzetközibb” nevek sem.

A HIVATKOZOTT IRODALOM

- BÁNKI JUDIT szerk. 1997. Emlékkönyv Lőrinczy Éva 70. születésnapjára. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- BÁRCZI ZSÓFIA – VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ szerk. 2007. Nyelv – irodalom – társadalom. Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra.
- FARKAS TAMÁS 2003. A házassági névviselés új szabályozásához. Magyar Nyelvjárások 41: 133–42.
- FERCSIK ERZSÉBET 2005. A magyar asszonynevek hagyományos és új formái. In: XXII. Nemzetközi Névtudományi Kongresszus (Pisa, 2005. 08. 29. – 09. 03.) URL: <http://mnytud.arts.unideb.hu/nevtan/informaciok/pisa/fe-m.pdf>. [Letöltve: 2010. 09. 25.]
- GEREBEN FERENC 1999. Identitás, kultúra, kisebbség. Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest.
- GERGELY, JEAN 1968. Déformations subies par le hongrois parlé sous l'influence de l'usage permanent de la langue française. Kézirat. Paris.

- HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ szerk. 2007. Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. Nemzetközi Magyaraságtudományi Társaság, Debrecen–Budapest.
- ILLÉS-MOLNÁR MÁRTA 2009. A németországi szórványmagyarság névhasználatáról. *Nyelvünk és Kultúránk* 4: 68–82.
- ILLÉS-MOLNÁR MÁRTA 2010. Névadás és névhasználat a németországi magyar szórványban. *Névtani Értesítő* 32: 59–69.
- LAPIERRE, NICOLE 2006. *Changer de nom*. Éditions Gallimard, Paris.
- RAÁTZ JUDIT 2005. A magyar keresztnévek változása a 20. század második felétől. Kézirat. In: XXII. Nemzetközi Névtudományi Kongresszus (Pisa, 2005. 08. 29. – 09. 03.) URL: <http://mnytud.arts.unideb.hu/nevtan/informaciok/pisa/rj-m.pdf>. [Letöltve: 2010. 09. 24.]
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. A tulajdonnév funkciója és jelentése. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VÖRÖS FERENC 2007a. Adalékok a kétnyelvűség névtanához. In: BÁRCZI–VANČONÉ szerk. 2007: 145–57.
- VÖRÖS FERENC 2007b. Névfordítás és névváltogatás kétnyelvű környezetben. In: HOFFMANN–JUHÁSZ szerk. 2007: 185–99.
- ZELLIGER ERZSÉBET 1997. Generációk az emigrációban. (A felső-ausztriai szórványmagyarság néhány jellemzője). In: BÁNKI szerk. 1997: 94–8.
- ZELLIGER ERZSÉBET 1999. „...a nevedről lehullik az ékezet...” *Névtani Értesítő* 21: 224–9.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2007. Névadás és identitás. *Névtani Értesítő* 29: 227–33.

NÉVADÁSI SZOKÁSOK A BUDAPESTI ÁLLATKERTBEN

NAMING HABITS IN THE BUDAPEST ZOO ■ The animal names are an unfairly neglected area of research in onomastics. Present work attempts to contribute to the few studies on this subject. The research contains the name-examination of the mammals of Budapest Zoo and based on a corpus of nearly 2000 names. I examined the zoo naming traditions through this, motivations, interesting occurrences, such as expression of the naming of togetherness, the animals with more names and gender-missings, finally I made groups with the collected name material in three main categories according to the naming motivations, origins of names and semantic aspects. The study serves as a starting point for further research in other parts of the country and also abroad. ■ sztrakoseszter@gmail.com

245

1. Bevezetés ■ Az már szinte közhelynek számít, hogy az onomasztikának mennyire elhanyagolt területe az állatnevek kutatása. Az e tárgyban keletkezett munkák jó része is csak a házi- és ház körüli állatok névadásával foglalkozik, ami nem véletlen, hiszen annak, hogy egy állat nevet kapjon, előfeltétele az, hogy közeli kapcsolatban álljon az emberrel, és egyfajta személyes viszony alakuljon ki közöttük. Ez a háziállatoknál, haszonállatoknál könnyen megvalósul, mivel napi kapcsolatban állnak gazdáikkal. A vadállatok közül viszont inkább azok kapnak nevet, amelyek mesterséges módon kerültek az emberek közelébe, ahogy az állatkertek, vadaskertek esetében történt, azon belül is elsősorban az emlősállatok, melyek neveivel a kutatást végeztem.

A tanulmányban szót ejtek a kutatás előzményeiről, forrásairól, a névadás motivációiról, az állatnévadásban felfedezhető rendszertani összefüggésekről; ezen belül kitérek az összetartozás kifejeződésére, a több névvel rendelkező állatokra és a nemtévesztésekre. Vizsgálom az állatneveket nyelvi eredetük szerint is, végül csoportosítom a névanyagot tulajdonnévi és közszói eredetű nevekre bontva, ezen belül pedig szófajtani és jelentéstani kategóriákat különítek el.

2. A kutatás előzményei és forrásai ■ „A magyar nyelven megjelent tanulmányok száma a százat sem éri el” – írja LACZKÓ KRISZTINA „Macskanevek – miért ne?” című írásában (LACZKÓ 2003: 224–5). Ezek áttekintését célozza meg

J. SOLTÉSZ KATALIN három tanulmánya (J. SOLTÉSZ 1970, 1981, 1986), valamint HAJDÚ MIHÁLY névtani gyűjtésekkel foglalkozó írása (HAJDÚ 1989). LACZKÓ KRISZTINA próbál okokat keresni az állatnévi kutatások elhanyagoltságára, szerinte az állatnevek nem rendelkeznek olyan szintű „művelődés- és kultúrtörténeti vonatkozásokkal”, mint a személynévek és a földrajzi nevek, melyeknek jóval kiterjedtebb a kutatása, és ezáltal a szakirodalma is (LACZKÓ 2003: 225). Ezenkívül megemlíti az állatnevek kutatásának nehézségeit is, hiszen ezek jóval nehezebben adatolhatók visszamenőleg, mint a másik két tulajdonnévtípus. T. SOMOGYI MAGDA Gondolatok az állatnévadásról című munkáját is érdemes kézbe venni a témával való ismerkedéskor (T. SOMOGYI 2003). Még ha viszonylag kevés számú tanulmány született is e tárgyban, mégis többször megfogalmazódott az igény, hogy egységesüljenek az állatnevek gyűjtésének és csoportosításának szempontjai, hiszen így lehetne érdemi összehasonlításokat végezni a témában.

A HAJDÚ MIHÁLY által szerkesztett Magyar Névtani Dolgozatok sorozatban jelent meg két kötet, amely az állatkerti állatok névadásával kapcsolatos: az egyik LOVAS LAJOS munkája Vadállatnevek a budapesti állatkertben (1900–1990) címmel (LOVAS 1993), a másik esetben pedig LENGYEL BOGLÁRKA írt A dunántúli állatkertek állatelnévezéseinek vizsgálata (LENGYEL 2005) kapcsán, amelyben Veszprém, Győr és Pécs állatkerti neveiből válogatott.

Ezek után fölmerül a kérdés: miért foglalkozom én is a Budapesti Állatkerttel, mikor a cím alapján már született ilyen tárgyú munka? Több okból is pótlásra szorult az említett dolgozat, ugyanis ez csak az 1900 és 1990 közötti időszakot fogja át, ezt kibővítettem mind az ezt megelőző, mind az ezt követő évek névanyagával, a vizsgált állatfajok számát is jóval megnőveltem, valamint – ahol lehetett – a névadás hátterét is vizsgáltam. A magyar személynévek állatnévadásban betöltött szerepével LOVAS LAJOS dolgozata igen részletesen foglalkozik, sorba veszi közel száz év névdivatának változásait, táblázataiból tájékozódhatunk a legkedveltebb magyar személynévekről, amiket az állatoknak adtak (lásd LOVAS 1993). Az anyaggyűjtés után többféle szempont alapján rendszereztem, elemeztem is a névanyagot, amire elődeimnél nem láttam példát.

Az anyaggyűjtésben nélkülözhetetlen segítségemre volt az egyik állatkerti gondozó, Kövér Árpád által vezetett számítógépes gyűjteménykezelési rendszer: az ARKS (Animal Records Keeping System), amiben az állatkert szinte összes állatának adatai fellelhetők időrendi sorrendben, a legkorábbi – 19. század végi – adatoktól kezdve napjainkig. Természetesen nem minden listán szereplő állatnak volt neve, de még így is kb. 2000 nevet gyűjthettem az emlősök köréből. Arról azonban csak becslésünk lehet, hogy pontosan hány állat kerülhetett 1866-os megalapítása óta a Fővárosi Állat- és Növénykert tulajdonába. Ez az adatbázis adott lehetőséget arra, hogy érdemi adatokkal egészíthessem ki, tegyem teljesebbé az eddigi gyűjtést. A névadás hátterét illetően csak személyes konzultáció alapján tudtam

információt szerezni, de sajnos – néhány emlékezetes eseten kívül – általában nem emlékeznek az ápolók sem a névadások miéértjére.

3. A névadás motivációi ■ A Budapesti Állatkert három fontos névadási hagyománya emelhető ki (az állatfajták helyesírásával kapcsolatosan GOZMÁNY LÁSZLÓ 1994-es tanulmányát vettem alapul):

1. Az állat valamilyen külső vagy belső tulajdonságára utalnak a nevével, például *Szörös* (házi jak), *Duhaj* (magyar szürke marha), *Kicsi* (láma).
2. Az állat az anyja nevének kezdőbetűjével kezdődő nevet kap (főként személynéveket), például a *Lulu* nevű víziló kölyke *Layla*.
3. Az állat származási helyére utaló nevet kap, tehát földrajzi nevet, vagy a származási helynek megfelelő idegen eredetű elnevezést, bennszülött nyelvekből átvett szavakat is, például a *Szimba* oroszlánnév jelentése szuahéliül 'oroszlán'. Bevett szokásnak számít távoli tájról származó állatnak egzotikus nevet adni.

Természetesen vannak ettől eltérő esetek a névadásban, amikor nem a hagyományt követik, hanem pályázatot írnak ki, ahogy például a *Gorka* nevű gorilla esetében történt; itt a látogatók szavazták meg a *gorilla* és a *Dorka* szó keveredéséből a nevet. Pályázati névadás történt a *Dango* név esetében is, amely az állatot megvásárló *Danone* cég nevének és szintén a *gorilla* szónak az összevonásából keletkezett. Az *Ethosa* nevű zsiráf kicsinyének, *Elmolónak* nevét sorsolással választották ki a több mint 2500 látogatói névajánlatból. A közelmúltban is hirdettek meg ilyen pályázatot a *Lulu* nevű orrszarvú kölykének névválasztására, ahol öt – az állatkert által megadott – bennszülött név közül lehetett kiválasztani és megszavazni a legszimpatikusabb nevet: *Layla* – 'este született', *Lina* – 'gyengéd', *Liwaza* – 'vigasz', *Liziuzayani* – 'fiatal' és *Lyabo* – 'visszatért'.

A hetvenes években elindult egy olyan tendencia, hogy az adott évben születő állatoknak ugyanazzal a kezdőbetűvel adnak nevet, így lett az összes 1970-ben született állat neve *A* betűvel kezdődő, 1971-ben *B*-vel, 1972-ben *C*-vel, de ezután nem folytatódott a sor, utána már nem lehetett ilyen rendszert felállítani a nevek között.

Általánosan megfigyelhető jelenséggé említhető, hogy a magyar névvel rendelkező állatok általában itt születtek, és itt is kapták a nevüket, míg az idegen eredetű nevet viselő példányok többnyire abban a külföldi állatkertben, ahonnan később Budapestre kerültek. Ennek következtében a névadás indítékai kapcsán nem lehet teljes körű felmérést végezni a gyűjtött anyagnál, ráadásul közel száznegyven évre visszamenőleg nehezen felderíthető a névadás eredete, néha még maguk a nevek is nehezen hozzáférhetők. A jelenleg az Állatkertben élő állatok neveinél pedig az okoz nehézséget, hogy sokszor már nem dolgozik náluk az az ápoló, akitől az állat hajdanán nevet kapott; sok a fiatal, újonnan odakerült gondozó. Az elmondott információk alapján mégis kaphatunk némi rálátást a névadás – sokszor csak feltételezhető – indítékaira.

Elsősorban azokat a névadási háttér-információkat szedtem össze, amelyekről az állatkerti dolgozók beszámolóí alapján tudok, de sok esetben maga a név is elárulja a motivációs hátteret, elsősorban azok a nevek, amelyek az állat valamelyik külső vagy belső tulajdonságára utalnak. Például *Sötét*: együtt érkezett két rókakuzu nőtény, a név megkülönböztetésükre szolgált; *Hógolyó*: a lámát világos színe miatt nevezték el így. Egyéb példákat is találhatunk a motivációkra: a *Taksony* nevű csimpánz november 29-én született, Taksony napján, innen ered a neve; a *Boxi* nevű kétszínű kenguru egy terem közepére belógatott zsákban kapta az eleséget, amit állandóan zsákként püfölt, valamint az ápolókat is ütötte; vagy *Beethoven*, a láma, amely éppoly nagyothalló volt, mint Beethoven élete végén.

4. Rendszertani összefüggések az állatnévadásban

A) Az összetartozás kifejezése ■ A nevek előfordulásának gyakoriságával kapcsolatban egyértelmű, hogy igyekeznek minél kevésbé ismétlődő nevet választani az állatoknak, hiszen így könnyebben meg tudják őket különböztetni. Általában akkor ismétlődik egy név egy fajon belül, ha rokoni viszonyra utal, például az újszülött kölyköt az anyjáról nevezik el. Olyan esettel is találkozhatunk, hogy egy új állat ugyanazzal a névvel veszi át a régi helyét, mert az elődje elpusztult. A vízi lovaknál viszont ellenkező tendencia figyelhető meg, mivel öt *Tyutyu*, nyolc *Kincsem* és nyolc *Jónás* szerepel közöttük: ilyen esetekben általában sorszámot írnak a nevek mellé, amit – természetesen – az állat megszólításánál nem használnak. Ezt nevezik névöröklésnek, névörökítésnek (vö. HAJDÚ 2003: 107).

Előfordulhat, hogy két állat egyszerre kerül az állatkertbe, és erre nevükkel is utalnak, például a gyűrűsfarkú makik állatpárját egyszerűen *Papi* és *Mami* névre keresztelték, illetve az egy alomból származó kölyköket szokták összetartozó nevekkel illetni, akik legtöbbször az anyjuk nevének kezdőbetűjével induló nevet kapnak. Érdekes esetekre is van példa: a kis mókusmajmoknak a magyarok hét vezérének nevét adták, és a mesebeli hét törpe névsora is ötletesnek bizonyult.

Összefüggő földrajzi nevekkal is kifejezhető az összetartozás, ahogy ez *Addisz* és *Abeba* nevű zsiráfok, *Ascania* és *Nova* csíkos gnúk, *Ulan* és *Bátor* kétpúpú tevék, illetve *Tanga* és *Nyika* Böhm-zebrák esetében látható, az utóbbi két állatpár ráadásul egy szó kettébontásából kapta a nevét. Arra is találunk példát, amikor ugyanez egy konkrét személy nevének felosztásával történik, így lett *Putnoki* és *Gáspár* lámák (állatkerti gondozó), *Debrő* és *Virág* (magyar színésznő), illetve *Bertold* és *Brecht* nevű lámapár. Megfigyelhető az összefüggés a megkülönböztető jelzővel ellátott, azonos tulajdonneveknél is: *Nagyzsuzsa* és *Kiszsuzsa* galléros páviánok, vagy *Ancsa* és *Kis Ancsa* nevű mandrillok egyszerre érkeztek az Állatkertbe, és általában rokoni kapcsolatban állnak egymással.

Mazsola és *Tádé* közönséges jávorantilop, *Lolka* és *Bolka* szőrös tatu, *Ádám* és *Éva* csimpánz, *Csongor* és *Tünde* Livingstone jávorantilop, *Rómeó* és *Júlia* orosz-

lán, mókusmajom, jegesmedve, *Tarzan* és *Jane* bolíviai éji majom, *Jancsi* és *Juliska* kétujjú lajhár párosok pedig már a névvonatkozás körébe tartoznak, mellyel szintén egyértelművé tehető az összetartozás.

B) Több névvel rendelkező állatok ■ Olyan eset is előfordul, mikor a külföldről ideérkező, névvel rendelkező állat másik nevet kapott az itteni ápolóktól, vagy olyan kort élt meg, hogy több gondozó is foglalkozott vele, és mindegyiktől más-más nevet kapott, például *Adél* ~ *Teri* ~ *Kati* (gímszarvas), *Csonka* ~ *Mami* (bundermajom), *Hornitschna* ~ *Manci* (európai bölény), *Mami* ~ *Kitty* (gyűrűsfarkú maki).

C) Nemtévesztések az állatnévadásban ■ Megmosolyogtató esetet képeznek a nemtévesztések a névadásban, amelynek következtében találkozhatunk *Ferenc Jóska* nevű nőstény makakóval, *Zolika* nevű nőstény mandrillal, vagy *Tünde* névre keresztelt hím oroszlánnal. A tévedések hátterében általában egyszerű figyelmetlenség áll, nem bizonyosodtak meg megfelelőképpen az állat neméről, mielőtt nevet kapott volna, később pedig már nem változtattak rajta.

5. Az állatnevek nyelvi eredete ■ Az idegen nyelvű adatokkal kapcsolatban fontos megemlíteni, hogy sokszor csak hallás után rögzítették a neveket, így a név írásképe több esetben nem egyezik meg az elvárható leírással, de nyelvi adatként én is ebben a formában közlöm.

Az idegen eredetű nevek hátterében több körülmény is állhat: 1) az állat külföldi állatkertből került át Budapestre az adott névvel; 2) a származási helyére utaltak vele; 3) a névadási divatot követik. A külföldi állatkertekből átkerült állatoknál a német nyelvterületről érkezők vannak a legtöbben, így viszonylag sok germán hangzású névvel találkozunk, ezen kívül még a cseh, a lengyel és az orosz állatkertekkel tartott kapcsolat volt még számottevő. A francia, olasz, spanyol, távol-keleti, valamint főleg az angol eredetű nevek eredete egyszerűen az akkori névadási divatnak volt betudható, illetve a tévésorozatok, filmek, irodalmi művek szereplői voltak az ihletők.

A) Európa ■ Az angol eredetű nevek bizonyultak itt a leggyakoribbnak, azon belül is a *Bobby* (csimpánz, oroszlán, két nílusi víziló), a *Lord* (gepárd és három shetlandi póni) és a *Tarzan/Tarsan* (bolíviai éji majom, csimpánz, két oroszlán) név, melyek mindegyike négyszer fordul elő a gyűjtött anyagban, ezeken kívül említést érdemel még a *Dolly* (kafferbivaly, Dybowsky-szarvas, rénszarvas), a *Lady* (amerikai bölény, jegesmedve, puma), a *Lilly* (két vörös óriáskenguru, örvös medve) és a *Susi/Susy/Szuzi* (három csimpánz).

A német eredetűek szintén számottevő csoportot képeznek, annak ellenére, hogy itt általában nincs ismétlődés, kivéve az *Ida* (egypúpú teve, orangután)

nevet, de szerepel még például *Fritz* (Dél-amerikai tapír), *Gretl* (grévi zebra), *Heidi* (csimpánz), *Liesel* (nyugati síkvidéki gorilla) is az anyagban. Ezek mellett sok ismert személy nevével is találkozhatunk: *Beethoven* (láma), *Brecht* (láma), *Einstein* (mókusmajom) és *Rotschild* (shetlandi póni).

Az *Igor* (aranyhasú mangábe, iszubraszarvas), a *Sonja/Szonja* (jegesmedve, aranyhasú mangábe) és a *Tánya* (maral, közönséges jávorantilop) nevek szláv eredetűek (főleg orosz), többségben itt is személynevekről van szó, de például a *Csorny* (fekete párduc) jelentése oroszul 'fekete'. Olasz eredetű nevet kapott például a *Mario* nevű mókusmajom, *Peppino* shetlandi póni, *Rafaello* nevű házi jak, franciát a *Bijou* nevű bundermajom, *Cocotte* nevű zsiráf, *Etienne* nevű mókusmajom, *Pierre* nevű láma. A spanyol nevek közül a *Carmen* név bizonyult a legkedveltebbnek, két fekete párducnak is adták, de szerepel még *Donna* nevű Dybowsky-szarvas, *Dolores* alpaka, *Chico* nevű huszármajom és *Sancho* aranyhasú mangábe is.

B) Ázsia ■ A távol-keleti eredetű neveket elsősorban nagymacskáknak adták, például *Chiang* (leopárd), *Liu* (fekete párduc), *Cso-cso-szán* (fekete párduc). *Mao* nevet két leopárd is kapott, melyeknek ragadozó mivoltuk miatt adhatták a diktátor nevét. Az angol után a közel-keleti nevek csoportja a legszámottevőbb. A kategória leggyakoribb neve a *Szultán*, amivel összesen nyolcszor találkozunk orosz-lánok, elefántok, nagymacskák neveként, aztán gyakoriság szerint az *Ali* következik hat előfordulással (teve, oroszlán, elefánt, shetlandi póni és onager neveként), ezt követi a *Pasa*, ami ötször szerepel, főként oroszlánnévként, négyszer a *Fatime* (két tigris, teve, maral), a *Mirsa/Mirza* (két oroszlán, passzán és szika szarvas) és a *Hasszán* (két oroszlán, tigris, teve), végül többször az *Almira* (két oroszlán, fekete párduc) és a *Musztafa* (két oroszlán, shetlandi póni) nevek. A felsorolt példákban is látható, hogy elsősorban oroszlánoknak adtak közel-keleti nevet.

C) Afrika ■ Fentebb már említettem a bennszülött nyelvekből átvett szavak fontosságát, ahol leginkább szuahéli nevek fordulnak elő: *Ebobo* 'gorilla' (nyugati síkvidéki gorilla), *Erevu* 'okos, tehetséges' (közönséges jávorantilop), *Eshe* 'élet' (közönséges jávorantilop), *Szimba* 'oroszlán' (oroszlán), *Waweru* 'a síkság szülőlté' (Böhm-zebra), *Wepesi* 'gyors, sebes' (Böhm-zebra). Itt az adott nyelv forrása egyben utal az állat származási-, illetve élőhelyére is, ami a szuahéli esetben Kelet-Afrika.

6. Tulajdonnévi eredetű állatnevek ■ Sok állat kapott nevet ismert személyekről, állatokról, helyekről. Követve KÁLMÁN BÉLA felosztását (KÁLMÁN 1989), típusaik szerint csoportosítva alkottam kategóriákat személynevekből, ezen belül helyt adva az irodalmi művekből, filmekből, operákból átvett neveknek,

a bibliai, történelmi, mitológiai eredetű neveknek, valamint földrajzi nevek-ből, melyek jóval kisebb számban fordulnak elő a névanyagban. Az állatnevek keletkezését illetően kikerülhetetlen a névátvitel, más néven tulajdonnévi metonímia jelensége, mellyel nyelvtörténeti szempontból PAIS DEZSŐ foglalkozott (vö. PAIS 1960), jelentéstan kapcsán PUSZTAI FERENC (vö. PUSZTAI 2003), alapvetően névtani értelmezése pedig HAJDÚ MIHÁLY nevéhez köthető (vö. HAJDÚ 2003). Ezenkívül pedig érdemes megemlíteni, hogy az állatoknak adott neveknél milyen meghatározó szerephez juthat a nyelvi játékoság is.

A) A személyneveken belül állatnévadási szempontból az irodalmi művek kategóriája a legkiemelkedőbb, elsősorban Shakespeare Rómeó és Júliája, mivel három *Romeo/Rómeót* (oroszlán, mókusmajom, jegesmedve) és három *Julia/Júliát* (oroszlán, mókusmajom, jegesmedve) találhatunk a nevek között. Ezenkívül főleg a mesék és a regények dominálnak ihletőként (pl. *Bagira* nevű fekete párduc, *Bambi* nevű gímszarvas, *Vidor* nevű mókusmajom, *Süsü* nevű nilusi víziló). A magyar szerzők közül Arany János (*Toldi* nevű gímszarvas), Vörösmarty Mihály (*Csongor és Tünde* nevű Livingstone jávorantilop), Széchenyi Zsigmond (*Csui* barna medve és fekete párduc) és Rejtő Jenő (*Wagner úr* nevű láma) művei szolgálták a névadás alapjául, de a világirodalom hatása is jelentős: Victor Hugo (*Quasimodo* csikos gnú), Antoine de Saint-Exupéry (*Kisherceg* gyűrűsfarkú maki) és Felix Salten (*Bambi* nevű gímszarvasok) regénye is ihletője volt néhány állatnévnek. A gyűjtésben szereplő filmek nagy része mesefilm, de vannak közöttük kalandfilmek is. Legkedveltebbnek a Tarzan című film bizonyult, mely alapján összesen öt állatot neveztek el: így lett négy *Tarzan* (két oroszlán, egy csimpánz és egy bolíviai éji majom) és egy *Jane* (bolíviai éji majom), bár érdekes, hogy épp *Chita* hiányzik, a filmbeli majom. A mesefilmek közül Az oroszlánkirály vezet, így a főszereplő alapján három oroszlán kapott *Simba* nevet (ahol nem közvetlenül a fentebb említett szuahéli 'oroszlán' jelentés a névadás oka). Az operákban szereplő nevek között találhatunk egy *Figaro* nevű shetlandi pónit (Mozart), egy *Cso-cso-szán* nevű fekete párducot (Puccini), és két *Carmen* nevű fekete párducot (Bizet) is.

A bibliai neveknél első látásra szembetűnő a *Luciferek* gyakori előfordulása: az ebbe a kategóriába sorolható tizenkét állatból öt ezt a nevet kapta, ami viselkedésükre, vagy sötét színükre is utalhat (fekete párduc, maral, gímszarvas, csikos gnú, kapucinus majom). *Ádám* és *Éva* nevet jellemzően csak csimpánzpárok kaptak, valószínűleg az emberhez való hasonlóságuk miatt. A mitológiai alakok közül *Achilles* (oroszlán), *Didó* (leopárd) és *Orpheus* (oroszlán) mellett *Hercules* neve volt a legkedveltebb, ezt kivétel nélkül oroszlánok kapták, emberfeletti erejükre utalva, továbbá *Luna* (szibériai tigris) és *Freya* (gyűrűsfarkú maki) istennőkről is neveztek el állatokat. A történelmi nevek közé sorolható például

a magyarok hét vezérének neve, amit mókusmajmok kaptak, ezenkívül gyakoriak az ókori történelemből vett nevek, valamint megfigyelhető a nagymacsákánál az uralkodók, vezérek neveinek jellemző használata: két-két *Caesar* (fekete párduc, bengáli tigris), *Maóval* (két leopárd) és *Neróval* (két oroszlán) találkozhatunk. Más ismert személynevek is ihletői lettek a névadóknak, pl. *Amudsen* nevű jegesmedvék, *Catullus* mókusmajom, *Einstein* mókusmajom, *Jávor Pál* közönséges jávorantilop vagy *Rothschild* shetlandi póni.

B) A földrajzi nevekkal általában az állatok származási helyére utalnak, pl. *Bombay* (bengál tigris), *Kilimanjaro* (nilusi víziló), *Laosz* (indokínai leopárd), *Mátra* (gímszarvas), *Szíria* (egypúpú teve), *Zambia* (oroszlán). A gyűjtésből kiemelkedik a zsiráfoknak és Böhm-zebraíknak adott *Meru* név, amivel összesen ötször találkozunk, a *Perut* pedig három lámafélének is adták.

7. Közszoói eredetű állatnevek, szófajtani és jelentéstani csoportosításban ■ A tulajdonneveknél jóval kisebb számban találkozhatunk közszoói eredetű állatnevekkel, mégis van lehetőség a csoportosításukra; így szófajtanilag három kategóriát különítettem el: főnévi, melléknévi és melléknévi igenévi csoportot.

A) Főnevek ■ Mivel elég sokszínű a gyűjtött névanyag, igyekeztem újabb kategóriákat alkotni benne, hogy átláthatóbbá váljon.

1. Élőlények ■ Az emberre utaló nevek közül a *Szultán* a legkedveltebb, összesen nyolcszor fordul elő, és oroszlánok, elefántok, nagymacsák kapták. Ezt követi számban a *Baba* és a *Pasa* név, öt-öt előfordulással, melyeket jórészt oroszlánoknak és tevéknek adtak. Az egyszerű Öcsivel négy alkalommal találkozhatunk (csíkos gnú, láma, fekete párduc, hucul ló), illetve említést érdemel még a *Lord* (shetlandi pónik) és a *Cigány* (fekete párduc, shetlandi póni, magyar szürke marha) is, három-három eset erejéig. Az emberszerű lények nevei között találhatunk például *Banya* (kétujjú lajhár), *Boszi* (kapucinus majom és bundermajom), *Sellő* (nilgau antilop és nilusi víziló), *Szirén* (házi jak), *Törpe* (bundermajom és jávorantilop) vagy *Ördög* (házi jak és kapucinus majom) nevű állatokat. Az állatokra utaló nevek kategóriája különösen érdekes, hiszen egy másik fajjal nevezik meg az állatokat (például *Birka* nevű láma, *Tücsök* nevű teve, *Varjú* nevű házi jak). Kivételt csak a *Maci* és a *Mackó* nevű barna medvék jelentenek, mivel ők saját fajuk nevének becézett változatát kapták meg.

2. Élettelen dolgok ■ A főnevek közt helyet kaptak még testrészek nevei (például *Cimpa* bundermajom, *Pocak* kapucinus majom, *Popsi* bundermajom), ruhá-
neműk nevei (például *Kabát* bundermajom, *Sapka* kapucinus majom, *Zakó* bundermajom), tárgynevek (például *Cigi* bundermajom, *Pipa* bundermajom, *Sámli*

shetlandi póni) és élelmiszernevek (például *Citrom* bundermajom, *Cukor* házi zebu, *Tojás* kapucinus majom) is.

3. Elvont fogalmak ■ A csoportosításból kimaradt pár főnév, amit nem lehetett a fenti kategóriák egyikébe sem besorolni, ilyen például *Rege* magyar szürke marha, *Maszat* nyugati szürke óriáskenguru, *Derű* Dybowsky-szarvas, a természetre utaló nevek közül például *Bimbó* csimpánz, *Tuskó* barna medve, *Villám* Damara-zebra, vagy éppen a valamilyen játékkal kapcsolatos nevek: *Csocsó* (fekete párduc), *Joker* (shetlandi póni), *Poker* (shetlandi póni).

B) Melléknevek ■ A főnevek mellett sokszor fordul elő az állat valamilyen külső vagy belső tulajdonságára utaló melléknév is, amely egyben magyarázat is a névadás okára. Több esetben problematikus a főnevek és a melléknevek elkülönítése, mivel sok melléknév érthető főnévi értelemben is, mint például *Szőrmók*, *Derék*, *Árva*, *Bunkó* stb. Ezeken kívül mindössze egyetlen mennyiségre utaló melléknévre (számnévre) találhatunk példát: a *Százegy* nevű Böhm-zebra esetében.

A belső tulajdonság alapján keletkezett nevek közül legtöbbször a *Duhaj* (két magyar szürke marha és Dybowsky-szarvas) és a *Bunkó* (barna medve, magyar szürke marha, szibériai tigris) fordulnak elő, így mennyiségileg a negatív tulajdonságok dominálnak, de ellenpontként van *Büszke* nevű gímszarvasunk, *Bátor* nevű magyar szürke marhánk, *Kecses* nevű shetlandi pónink is a gyűjtésben. A külső tulajdonságok listáját – messze kiemelkedve a többitől – a *Kicsi* név vezeti (tízszor fordul elő, tíz különböző fajnál), amit valószínűleg kedveskedésből, vagy egyszerű méret-megkülönböztető szereppel adhattak az állatoknak, de találkozhatunk például *Csini* nevű shetlandi pónival, *Dagi* nevű csimpánzzal, *Szőrös* nevű házi jakkkal vagy éppen *Szőke* nevű dámszarvassal is.

C) Melléknévi igenevek ■ A melléknévi igenevek három típusa (folyamatos, befejezett, beálló) közül csak a folyamatosra található példa az anyagban: *Csipogó* (kapucinus majom), *Rezgő* (gímszarvas), *Dörgő* (Dybowsky-szarvas), *Morgó* (örvös medve és fekete párduc).

8. Összegzés ■ Remélem, dolgozatommal sikerült felhívnom a figyelmet a névtan egy kevésbé közkedvelt, de annál érdekesebb területére. A tanulmány kiindulópontul szolgálhat a gyűjtött névanyag folyamatos bővítésére, az állatkerti nevek kutatásának kiterjesztésére az ország más részeire és külföldre egyaránt; ezek érdekes összevetések alapjául szolgálhatnának. Mindemellett az állatnévkutatásnak önmagunk megismerésében is jelentős szerepe van, hiszen a névadás az emberről árul el a legtöbbet.

A HIVATKOZOTT IRODALOM

- BALOGH LAJOS – ÖRDÖG FERENC szerk. 1989. Névtudomány és művelődéstörténet. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 183. Budapest.
- FERCSIK ÉRZSÉBET szerk. 2003. A nevekről. Krónika Nova Kiadó, Budapest.
- GOZMÁNY LÁSZLÓ 1994. A magyar állatnevek helyesírási szabályai. *Folia Entomologica Hungarica* – Rovartani Közlemények 55: 429–55.
- HAJDÚ MIHÁLY 1989. A személynevek és az egyéb tulajdonnevek gyűjtése, kutatása (1980–1986). In: BALOGH–ÖRDÖG szerk. 1989: 47–62.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. Általános és magyar névtan. Osiris Kiadó, Budapest.
- HAJDÚ MIHÁLY – RÁCZ ENDRE szerk. 1981. Név és társadalom. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 160. Budapest.
- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. 2003. Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest.
- KÁLMÁN BÉLA 1989. A nevek világa. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- KÁZMÉR MIKLÓS – VÉGH JÓZSEF szerk. 1970. Névtudományi előadások. Nyelvtudományi Értekezések 70. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LACZKÓ KRISZTINA 2003. „Macskanevek – miért ne?” Gondolatok egy körvonalazódó kutatás kapcsán. *Névtani Értesítő* 25: 224–33.
- LENGYEL BOGLÁRKA 2005. A dunántúli állatkertek állatnevezéseinek vizsgálata. Magyar Névtani Dolgozatok 197. ELTE Magyar Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- LOVAS LAJOS 1993. Vadállatnevek a budapesti állatkertben (1900–1990). Magyar Névtani Dolgozatok 120. ELTE Magyar Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- MIKESY SÁNDOR – PAIS DEZSŐ szerk. 1960. Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája 1958. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1970. Állatnevek és tárgynevek. In: KÁZMÉR–VÉGH szerk. 1970: 320–4.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1981. Az egyéb tulajdonnévfajták kutatásának helyzete és feladatai. In: HAJDÚ–RÁCZ szerk. 1981: 213–25.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1986. Újabb állatnévvizsgálatok. *Magyar Nyelvőr* 129–37.
- PAIS DEZSŐ 1960. Szempontok Árpád-kori személyneveink vizsgálatához. In: MIKESY–PAIS szerk. 1960: 93–105.
- PUSZTAI FERENC 2003. Szójelentéstörténet. In: KISS–PUSZTAI szerk. 2003: 851–93.
- T. SOMOGYI MAGDA 2003. Gondolatok az állatnévvizsgálatokról. In: FERCSIK szerk. 2003: 278–87.

TÜKÖRJELENSÉGEK AZ
ANATÓMIAI NEVEKBEN

255

CALQUES IN THE ANATOMICAL NAMES ■ This article deals with a special kind of linguistic borrowing, the calques. After a brief bibliographic overview we offer a possible classification applied to anatomical names. Unfortunately, there is no fixed terminology in Hungarian for calque types. We will argue that calques can be divided into two main categories, the semantic and the lexical ones. The first one is originated from pre-existing word obtaining new meaning under the influence of a foreign pattern, the second one is a word or phrase borrowed from another language by literal translation. We have to differentiate the process of calque creation from the new lexemes thus obtained. As it can be seen, it is unnecessary to distinguish phraseological calques from lexical ones for purely formal reasons. In the second part of this paper we demonstrate some examples of anatomical names resulted in calques. The corpus of our analysis is the chapter Ossa of Terminologia anatomica, the international anatomical nomenclature. Finally, we show a sample entry for a possible dictionary of calques in the future. ■ vekati@gmail.com

1. Új dolgok, fogalmak megnevezésére a nyelvnek két alapvető eszköze van: a belső szóalkotási módszerek egyike vagy idegen szavak átvétele. A szaknyelvekben is ugyanezekkel az eszközökkel történik a terminusalkotás. Például a rovarok átmeneti fejlődési állapotának szakszavai a magyarban *pete*, *lárva* és *báb*. Mindháromnak van latin előzménye, a LINNÉ alkotta *ovum*, *larva* és *pupa* (LINNÉ: 353). A *lárva* a tudományos latin *larva* átvétele. A 'baba, bábu' jelentésű *báb* jelentésköre a tudományos latin *pupa* 'báb' hatására bővült a rovarozás jelentéssel. A *pete* pedig belső szóalkotás eredménye, a Péter személynév becéző formájának köznevesülése, zoológiai és orvosi jelentésében BUGÁT PÁL terjesztette el; ez is a latin mintát másolja, ugyanis eredeti jelentése a székely népnyelvben is dokumentált 'tojás' (TESz., NyŰSz., MTsz. *pete*).

A szókölcsonzásnak ez utóbbi két különleges módja a kalk. A jelenségre a 19. század végén figyelt fel a nyelvtudomány, ekkor született az elnevezése is. A francia *calque* eredetileg művészeti szakszó volt, az olasz *calco* '(másolópapírral valaminek a felületén létrehozott) másolat' jelentésű, – a magyar *kopíroz* '<rajzot, ábrát> másolópapírral vagy hártypapírra átrajzolva másol' (ÉrtSz.) ige jelentés-tartalmának megfelelő – *calcare* igéből képzett főnév átvétele. Az olasz ige a latin

calcare 'lábbal nyom, tapos' ige folytatása, végső soron a *calx*, *calcis* 'sarok' jelentésű főnév folytatása (vö. REY: *calquer*). UNBEGAUN a belső forma, a kifejezőmód átvételeként határozta meg: „Le calque est un emprunt de la forme interne” („A kalk a belső forma kölcsönzése”; fordítás tölem, V. É. K.) (UNBEGAUN 1932: 19). HAUGENNél a nyelvi kölcsönzés két fő típusának az egyike – a loanword (átvétel helyettesítés nélkül) mellett – a loanshift (helyettesítés átvétel nélkül); ide tartozik a loan translation és a semantic loan (HAUGEN 1950: 214–5), melyek a német Lehnübersetzung, illetve Lehnbedeutung fogalmának felelnek meg. A kalkok osztályozásának kritériumait RÁDULY ZSUZSANNA részletesen ismerteti (RÁDULY 2001: 13–37). A német nyelvészek saját terminológiát alakítottak ki, melyet több magyar nyelvész is használ a magyar nyelv német mintára képzett kalkjaival foglalkozó tanulmányában (vö. RÁDULY 2001, CSIZMAZIA 1980). A szláv nyelvek többsége a kalk terminust vette át, az orosz is, АРАПОВÁnál a словообразовательные кальки (szóképzési kalkok) és a семантические кальки (szemantikai kalkok) csoportokat találjuk (Арапова 2000).

A magyar terminus más szemlélet alapján nevezi meg a jelenséget. A francia *calque* születésével szinte egy időben írja ASBÓTH OSZKÁR: „a *szent háromság* kifejezésre [...] nincs az az éles tudomány, mely vagy szláv vagy német vagy latin befolyást rá tudná bizonyítani [...]. De vannak szók, melyek [...] a szláv szót tükrözik” (ASBÓTH 1884: 394; kiemelés tölem, V. É. K.). A tükröszó elnevezés ECKHARDT SÁNDOR alkotása (TESz. *tükröszó*). A terminust az egyes szerzők különbözőképpen értelmezik és nincs egységes osztályozásuk sem. KISS LAJOS meghatározása szerint tükröszó az, amikor „valamely elemezhető idegen nyelvi szó alkotó elemeinek [sic!] lefordítása, utánzása útján új szó keletkezik” (KISS 1976: 3; kiemelés tölem, V. É. K.). Megkülönbözteti ettől a tükröjelenést, amikor „valamely már meglevő szó kap idegen minta hatására új jelentést” (uo.; kiemelés tölem, V. É. K.). Szokás a tükröszó alatt a kalkok mindkét formáját érteni, így például BENKŐ LORÁND egy csoportba sorolja az egy tömorfémából álló (= tükröjelenés!) és a több tömorfémából álló tükröszókat (BENKŐ 1988: 210–1). LIGETI LAJOS a *nyelvet fogni* kifejezés kapcsán a tükröszó terminust 'tükröjelenés' értelemben használja: „a *nyelv* és a vele kapcsolatos kifejezések hódoltsági tükröszavaink, illetőleg tükrökifejezéseink (*calque*) közé sorolandók” (LIGETI 1936: 45). NYOMÁRKAY ISTVÁN az összefoglaló tükrörfordítás kifejezést használja a német összetett szavakat helyettesítő horvát képzett szavak, összetételek, melléknévi jelzős szerkezetek, elöljárós szerkezetek és birtokos szerkezetek megnevezésére (NYOMÁRKAY 1980: 437). Az is megfontolandó szempont, hogy mind a tükrörfordítás, mind a tükröjelenés terminus egyaránt jelentheti a kalk létrejöttének a folyamatát és a folyamat eredményeként létrejött lexikai egységet. Ez különösen a tükröjelenés esetében lehet zavaró, amit KISS LAJOS definíciója nyomán a legtöbb nyelvész tisztán szemantikai kategóriának tekint. LANSTYÁK ezért javasolja

a tükörjelentés eredményének a megnevezésére a jelentésbeli kölcsönszó kifejezést (LANSTYÁK 2006: 24).

2. Az anatómiai nevek egyidősek az orvostudománnyal, történetük meghatározó tényezője a hagyomány, a minták követése gyakran kalkok segítségével. Az európai orvostudomány és az orvosi terminológia gyökerei a Hippokratész és tanítványai tanait összegyűjtő Corpus Hippocraticumig nyúlnak vissza. Galénosz (Kr. u. 2. század) az anatómiai nevek megalkotásában az egyértelműséget és a szerv funkciójának a kifejezését tartotta fontosnak. A latin természettudományos terminológia megalkotásában Lucretius görög mintát követett, néhány elnevezése, például *nervus* (< gör. *νεῦρον* 'ideg'), ma is részét képezi az anatómiai nomenklatúrának. Az ókori latin mégsem hathatott jelentősen az orvosi lexicára: az egyetlen fennmaradt római orvosi mű, Celsus *De medicinája* csak 1443-ban került elő egy kolostori könyvtárból. Az ókor orvosi tudását az arab orvosok görög fordításokon keresztül őrizték meg számunkra. Az orvosi nyelv az arab nyelv szemléletét tükröző elnevezéseken kívül az arab nyelv nem kielégítő ismeretéből fakadó fordítási hibákkal is gazdagodott. A 16. századra felhalmozódott görög, latin, arab elnevezések és szerzői nevek káoszában Vesalius egységes latin nevek bevezetésével próbált rendet teremteni, ám újításait nem vették át és így nem terjedtek el. A 19. század végére használatban levő több mint 50 000 különböző anatómiai nevet német anatómusok egy csoportja a tizedére csökkentette a bázeli *Nomina Anatomica* (BNA 1895) kiadásával. Az így létrejött latin nomenklatúra őrzi az elődök évszázadok során egyre pontosabbá váló anatómiai ismereteit és nominációs szemléletét. A BNA többszöri módosítása után jelent meg a ma használatos nomenklatúra alapja, a párizsi *Nomina Anatomica* (PNA 1955, 1965-től NA). Napjainkban egy nemzetközi bizottság, a Federative Committee on Anatomical Terminology (FCAT) veszi rendszeresen revízió alá a nevezéktant. 1998-ban adták ki a *Terminologia Anatomica* (TA – mivel a TA nemzetközi rövidítés, annak ellenére is meg kell tartanom, hogy egybeesik a Tihanyi alapítólevél magyar nyelvészeti irodalomban szokásos rövidítésével) című, körülbelül 7600 latin nevet tartalmazó latin–angol anatómiai szójegyzéket, azzal a céllal, hogy mintául szolgáljon az egyes nemzeti nyelvek nevezéktanának megalkotásához.

Dolgozatomban azt vizsgálom, hogy a magyar anatómiai nevek milyen eszközökkel követik a latin mintát. A TA *Ossa; Systema sceletale* fejezete alatt található mintegy 1000 latin elnevezés alkotja elemzésem korpuszát. A TA-nak megfelelő magyar anatómiai szójegyzék nem áll rendelkezésemre, így a magyar megfelelőket az *Anatómiai nevek* (DONÁTH 2005) és *Lexicon anatomiae* (DONÁTH 1999) című anatómiai (értelmező) szótáraiból gyűjtöttem ki, majd BRENCsÁN Orvosi szótárából egészítettem ki (BRENCsÁN–BENJÁMIN 2006). A vizsgált anyagnak alig több mint fele rendelkezik magyar megfelelővel, a többinek csak a latin nevét

használják. A nemzetközi nómenklatúra angol neveinek esetében is a latin alakok hasonló arányát tapasztalhatjuk. Az orvosi szótárak is a magyar név helyett sokszor definíciószerű meghatározásokat adnak meg, például *hamulus lacrimalis* – a könnycsont kampó alakú nyúlványa (DONÁTH 2005: 158), *septum sinuum sphenoidalium* – az ékcsonti üreget kettéosztó csontsövény (i. m. 282). A magyar anatómiai nevek közül csak azokkal foglalkozom, amelyekben a latin névnek valamilyen tükrözését fedezhetjük fel. A vizsgált anyagnak ez mintegy a fele, körülbelül 500 anatómiai név.

Célom a későbbiekben egy anatómiai tükörszótár összeállítása, ezért elengedhetetlen a munka megkezdése előtt a tükörjelenségeknek egy, az anatómiai nevekre praktikusán alkalmazható osztályozási rendszerének kialakítása. A terminológiai egyértelműség hiánya miatt célszerűnek tartom a kalk terminus használatát. Szemantikai és lexikológiai szempontból két nagy csoportba sorolom a kalkokat, KISS LAJOS meghatározására támaszkodva a szemantikai és a lexikai kalkok típusát különböztetem meg. A két főcsoportot bőséges példaanyaggal szemléltetem. Végül bemutatom, hogy egy leendő tükörszótár szócikkeinek véleményem szerint milyen információkat kell tartalmazniuk. Számolni kell azzal, hogy a csontrendszer nevei között nem találkozunk minden kalk-típussal, ezért a lexikai kalkok altípusainak megállapítása és az osztályozás finomítása csak később történhet meg.

3. Egyelemű anatómiai neveink egy része szemantikai kalk. Ugyanis nem minden egyelemű anatómiai név kalk, például a *csigolya* vagy az *izom* sem. A kalkok közül sok metafora útján keletkezett, használati tárgyakhoz való tényleges alaki hasonlóság alapján vagy funkcióbeli egyezésből származó azonosítással. A metaforikus jelentések bármely nyelvben, így a magyarban is létrejöhetnek volna. Az anatómiai nevek esetében azonban többségük a latinban (vagy gyakran a görögben) keletkezett, a magyar nevek csak másolják, tükrözik a minta összefüggéseit. Ezért az elnevezések motivációjának feltárásához a latin elnevezéseket is meg kell vizsgálnunk.

Szemantikai kalk szláv eredetű *medence* szavunk, a latin *pelvis* mintájára, ami maga is a görög *πελλίς* '(mosdó)tál' átvétele. A szláv *medenica* / *medenica* (< *medь* 'réz') szó tulajdonképpeni jelentése 'rézből készült tárgy', annak megfelelően, hogy mit készítettek a rézből, így lehetett 'réztál', 'kolomp', 'rézpenz' is (TESz., HADROVICS 1992: 127). A magyarban első jelentése 'tálszerű edény', már nem feltétlenül rézből (TESz.), ahogy az *aranymedence*, *aranymelence* 'aranytál' összetételek is mutatják (ÚMTsz.). Ezt a jelentést folytatja a tájszótári adatok többsége is, például 'fatörzsből egy darabban kivágott kisméretű ovális vagy kerek teknő', 'kisebb cserépedény' vagy 'zsirosbödön' (ÚMTsz.).

A használati tárgyakkal való kapcsolat nem mindig transzparens, ami megnehezíti a kalkok felismerését. Ennek oka a tárgy használatból való kiszorulása

és ebből következően a szó jelentésváltozása lehet. Szintén szláv eredetű *lapocka* szavunk, amely régi 'lapát vagy más, hozzá hasonló, különféle célokra használt, hosszú nyelű, téglalap alakú fejben végződő eszköz' jelentésében csak tájszóként él (vö. CzF. *lapiczka*, ÉrtSz., ÚMTsz. *lapocka*). Csak ennek alapján ismerhetjük fel a latin *scapula* mintájára képzett szemantikai kalkot. A *scapula* görög eredetű szó a latinban, az 'ás' jelentésű *σκάπτω* ige származéka, a csont ásóhoz való hasonlósága lehetett az elnevezés alapja (SKINNER 1949: 314).

A csontok magyar nevei között van néhány, amely egyelemű latin nevet tükröz, azonban a szemantikai kalk mellett tartalmazza a *-csont* utótagot is, például *sípcsont* (< lat. *tibia* 'síp(csont)'), *kulcscsont* (< lat. *clavicula* 'kulcs(csont)'). Oka lehet német hatás, amit természetesen nem zárhatunk ki (vö. TESz. *kulcscsont*). Az első tudományos nomenklatúrát német anatómusok állították össze, ezért valószínűleg kimutatható a német nyelv interferenciája az anatómiai nevekben. Munkájuk azonban nem új nevek alkotása miatt volt jelentős, hanem a már meglevő anatómiai nevek egységesítése és rendszerezése, a szinonimák kiküszöbölése miatt. Ezért, ha a latin névben megvan az a szemantikai mozzanat, ami a magyarban és a németben, a latint tekintem a tükrözés elsődleges forrásának. Legtöbbször a csontok latin nevében is szerepel az *os* 'csont' szó. Mivel a magyar nevek rendszerint hűségesen tükrözik a latin mintát, természetes, hogy az *os* megfelelőjét is tartalmazzák. Így a *-csont* utótag nem feltétlenül német hatásról tanúskodik, sokkal inkább tekinthetjük analógia eredményének. Mint magyarzó utótag, az egyértelműsítést is szolgálhatja. Az elmondottak alapján helyesebbnek tartom a kalkoknak ezt a csoportját a szemantikai kalkok közé sorolni.

A görög *κλείς* már Homérosznál szerepel 'kulcscsont' jelentésben (LSJ). Az elnevezés motivációjaként azonban nem a mai kulcsra kell gondolnunk, hanem olyan egyszerű reteszre, zárószerkezetre, amelyre a csont alakja emlékeztet. Maga a latin *clavicula* szemantikai kalk, az első ezredforduló tájékán Avicenna latin fordításában szerepel először (SKINNER 1949: 96). A magyarban BUGÁT PÁL 1828-ban kísérletet tett a terminusalkotásra *kulcs* alakban, tökéletes szemantikai kalk útján (TESz. *kulcs*), ám feltehetően a jelentéskör szűkítésének a céljából mégis a *-csont* utótaggal bővült alak terjedt el. A *tibia* (< lat. *tibia* 'síp') neve esetében nemcsak az alaki hasonlóság, hanem funkcióbeli egyezés is közrejátszhatott, hiszen állatcsontból gyakran készítettek sípot. Az elnevezést már Celsus is használta. Az egyértelműsítés megvalósulhat birtokos szó szerkezettel, illetve az abból kialakult birtokos szóösszetétellel. A magyarban a *tibia* tökéletes szemantikai kalkjának a nyomát fedezhetjük fel a 'lábszár' jelentésű nyelvjárási *síp* és *lábasípja* alakokban (ÚMTsz.). A *szárkapocscsont* (*szár* = 'lábszár') is szemantikai kalk a latin *fibula* 'csat, kapocs, tű' mintájára. Ebben az esetben a *-csont* magyarzó utótagon kívül birtokos szóösszetétel is segíti az egyértelműsítést. A testrészek neveként is használt többjelentésű főnevek a hétköznapi életben félreértésre adhatnak okot,

ezért indokolt a pontosítás, mint például az *ujjperc* (< *ujja perce*) vagy a *térdkalács* (< *térde kalácsa*) összetételekben. Kontextusból kiragadva nem egyértelmű *eltört a kulcsom / sípom* állítás, ahogy a *fáznak a perceim* (UMTsz. *perc*) mondatot is legalábbis meghökkentőnek találjuk. A *tibia* és a *fibula* együtt kapocsra emlékeztet, amelynek a *fibula* alkotja a tujét (SKINNER 1949: 145). A latin *fibula* is szemantikai kalk a görög *περόνη* 'tű' mintájára. A görög elnevezés is továbbél néhány anatómiai névben, például *musculus peroneus longus* – *hosszú szárkapocsizom*. Itt nincs szükség a *-csont* elemmel való pontosításra, ezért az el is marad.

Lexikai kalkok részeként is találkozhatunk szemantikai kalkokkal. Az átvitelék közül a legismertebbek az emberi, illetve állati testrészek, esetleg növényi részek neveinek a használata tárgyak elnevezésére (HADROVICS 1992: 130–2). Az anatómiai nevekben különösen gyakori az emberi testrészek metaforikus használata, például a csontok részeinek megnevezésére. Nemcsak az alaki hasonlóság, hanem az elhelyezkedés is alátámasztja az antropomorf szemléletet (fej – nyak – test): *caput* 'fej', *caput femoris* – *combcsontfej*, *caput fibulae* – *szárkapocsfej*, *caput ossis metacarpi* – *kézközépcsontfej*, *caput humeri* – *felkarcsont feje*, *caput ulnae* – *síngcsont feje*; *collum* 'nyak', *collum costae* – *bordanyak*, *collum femoris* – *combcsontnyak*, *collum scapulae* – *lapockanyak*, *collum radii* – *orsócsontnyak*; *corpus* 'test', *corpus costae* – *bordatest*, *corpus fibulae* – *szárkapocstest*, *corpus vertebrae* – *csigolyatest*, *corpus humeri* – *felkarcsont teste*.

Az állati testrészek és a növényi részek neveinek metaforikus átvitelét is az alaki hasonlóság alapozza meg: *ala* 'szárny', *ala vomeris* – *ekecsontszárny*; *cornu* 'szarv', *cornu coccygeum* – *farkcsontszarv*, *cornu sacrale* – *keresztcsontszarv*; *crista* 'taraj', *crista iliaca* – *csípőtaraj*; *ramus* 'ág, szár', *ramus mandibulae* – *állkapocság*, *ramus ossis pubis* – *szeméremcsont szára*; *spina* 'tövis', *spina ischiadica* – *ülőcsont-tövis*, *spina scapulae* – *lapockatövis*; *squama* 'pikkely', *squama frontalis* – *homlok-pikkely*, *squama occipitalis* – *nyakszirtpikkely*; *tuber* 'gumó', *tuber calcanei* – *sarokgumó*, *tuber ischiadicum* – *ülőgumó*, *tuber maxillae* – *felső állcsonti gumó*.

Szép számmal akadnak használati tárgyak és emberi alkotások nevéből keletkezett szemantikai kalkok is a lexikai kalkokba ágyazva: *canalis* 'csatorna', *canalis condylaris* – *ízületfeji csatorna*, *canalis infraorbitalis* – *szemüreg alatti csatorna*, *canalis mandibulae* – *állkapocscsatorna*, *canalis opticus* – *látóideg-csatorna*; *fossa* 'árok', *fossa iliaca* – *csípőárok*, *fossa sacci lacrimalis* – *könnymirigyárok*, *fossa scaphoidea* – *sajkaárok*; *lamina* 'lemez', *lamina cribrosa* – *szitalemez*, *lamina orbitalis* – *szemüregi lemez*, *lamina perpendicularis* – *függőleges lemez*; *cingulum* 'öv', *cingulum pectorale* – *vállöv*, *cingulum pelvicum* – *medenceöv*; *manubrium* 'markolat', *manubrium sterni* – *szegycsont markolata*; *arcus* 'ív < íj' (a magyar *ív* az *íj* főnév régi változatából keletkezett szóhasadással, ahogy a latin *arcus* is), *arcus alveolaris* – *fogmederív*, *arcus pubicus* – *szeméremív*, *arcus vertebrae* – *csigolyaív*.

Mint a bevezetőben említettem, a csontrendszer latin nevei közül mintegy felének nincs magyar megfelelője. Az anatómiai leírásokban a hiányzó magyar nevek körülírásként, helyettesítéseként lépten-nyomon szemantikai kalkokba botlunk: „A szeméremcsont (os pubis) teste (corpus ossis pubis) az acetabulum területének alsó sectorát alkotja: ebből előrefelé és lefelé indul el a csont V alakú szára (ramus ossis pubis)” (SZENTÁGOTHAJ–RÉTHELYI 1989: I. 355; kiemelések tőlem, V. É. K.).

4. A tükröjelenségek másik gyakori formái a lexikai kalkok. Kiindulási alakjuk a latin névben lehet melléknévi jelzős szerkezet, ritkábban birtokos jelzős szerkezet, illetve képzett szó. Eredményük a magyarban leggyakrabban összetett szó, ritkábban jelzős vagy birtokos szerkezet, névutó melléknéves szerkezet, illetve képzett szó. Mivel minden nyelv a saját eszközeivel képezi le a mintát, indokolatlannak tartom a latin jelzős vagy birtokos szerkezetekből létrejött magyar összetett szavakat nem pontos lexikai kalkoknak tekinteni. Hasonló megfontolásból a lexikai kalkoknak azt a típusát, amely több szóelemből áll és a magyar helyesírás szabályai szerint külön kell írni, nem sorolom frazeológiai kalkként külön csoportba (vö. ORSZÁGH 1977: 149).

A melléknévi jelzők jelentésük alapján két fő csoportba sorolhatók: kifejezhetnek embert körülvevő tárgyakhoz, dolgokhoz, természeti jelenségekhez való tényleges alaki hasonlóságot, vagy utalhatnak térbeli elhelyezkedésre. Lehetnek latin vagy görög eredetűek is, illetve állhatnak görög és latin elemekből. Például: „A proximális sor [kéztő]csontjai radial felől (a hüvelykujj felől), a sajkacsont (os scaphoideum [*< gör. σκαφη*]) radiális irányban álló csónakhoz hasonló; a holdas csont (os lunatum [*< lat. luna* 'hold']) dorsovaris görbületű, félholdra emlékeztető alakú, domborulata proximal felé, homorulata distal felé néz; az os triquetrum [háromszögcsont, *< lat. triquetrus* 'háromszögű'] csonka piramis alakú; végül nevének megfelelő alakú az os pisiforme [*< gör. πῖσος* 'borsó'] (borsócsont)” (SZENTÁGOTHAJ–RÉTHELYI 1989: I. 344; kiemelések és szögletes zárójelben található kiegészítések tőlem, V.É.K.); „Az os hamatum vagy horgas csont; tenyéri oldalán ulnar felől horogszerű nyúlvány (hamulus ossis hamati) emelkedik ki belőle” (uo.; kiemelések tőlem, V. É. K.).

Az *-ideus* (*< gör. εἶδος*), illetve a *-formis* (*< lat. forma*) 'valamilyen alakú' jelentésű szóelem gyakran járul mind a görög, mind a latin tövekhez. A magyar nevek közül ez rendszerint kimarad: *processus styloideus* (*< gör. στῦλος* 'íróvessző') – *íróvesszőnyúlvány*, *processus xiphoideus* (*< gör. ξίφος* 'kard') – *kardnyúlvány*; *ossa sesamoidea* (*< gör. σήσαμον* 'szezámm') – *lencsecsonatok*, *szezámcsonatok*; *os pisiforme* (*< gör. πῖσος* 'borsó'); *os cuneiforme* (*< lat. cuneus* 'ék').

A latin anatómiai nevekben szolgálhat a homonima kiküszöbölésére az azonos jelentésű görög és latin eredetű nevek használata. Például, a *sajkacsont* esetében

a kéz csontjának *os scaphoideum* (< gör. σκάφη 'csónak'), a lábának *os naviculare* (< lat. *navis* 'hajó') a neve. A görög és a latin eredetű név szinonimikus használatú is lehet. Az *os ethmoidale* (< gör. ἠθμός 'szita') – *rostacsont* a rajta található sok apró lyukról kapta görög eredetű nevét; a hasonló motivációjú *lamina cribrosa* (< lat. *cribrum* 'rosta, szita') – *szitalemez* neve latin eredetű.

A melléknévi jelző sokszor azt fejezi ki, hogy az anatómiai képlet valaminek a közelében helyezkedik el, annak ellenére, hogy a jelző jelentése alaki hasonlóságra utal. Ezt figyelhetjük meg a *mastoideus* 'emlő alakú' melléknévvvel alkotott anatómiai nevekben: a *fonticulus mastoideus* – *csecsnyúlványi kutacs* és a *foramen mastoideum* – *csecsnyúlványlyuk* esetében nem a kutacs vagy a lyuk emlő alakú, hanem a *processus mastoideus* – *csecsnyúlvány* (< gör. μαστός 'mellbimbó, csecst'), amelynek a közelében találhatók.

Tehát a melléknévi jelző kifejezheti a valamihez való tartozást, valaminek a felszínén, belsejében vagy közelében való elhelyezkedést is. Ez történhet főnévből képzett melléknévvvel, például *os frontale* (< lat. *frons* – 'homlok') – *homlokcsont*, *os occipitale* (< lat. *occiput* – 'nyakszirt') – *nyakszirtcsont*. A latin nevekben gyakori a két főnévből összetett melléknévi jelző: *recessus sphenoethmoidalis* – *ékcsontrostacsonti tasak*. A magyar nevek sokszor nem fordítják le elemről elemre az ilyen típusú latin neveket, csak részben, az egyik főnévből képzett melléknevet felhasználva, például *canalis nasolacrimalis* – *könnycsatorna*, *fossa pterygopalatina* – *szájpadárok*. Legtöbbször az ilyen típusú latin neveknek egyáltalán nincs magyar megfelelőjük. Ritkán találkozhatunk birtokos jelzős szerkezettel is a valamihez való tartozás, valaminek a felszínén, belsejében vagy közelében való elhelyezkedés kifejezésére. Ezek magyar megfelelői között találunk összetett szavakat, birtokos szerkezeteket és *-i* képzős melléknévi jelzőket, például: *arcus vertebrae* – *csigolyaív*, *caput humeri* – *felkarcsont feje*, *angulus sterni* – *szegyricsonti szöglet*.

A minőségjelzős szerkezetek másik csoportjában a melléknév az anatómiai képletnek a test síkjaihoz és irányaihoz viszonyított térbeli elhelyezkedését fejezi ki. Rendszerint párokba vagy hármas csoportokba rendeződve fordulnak elő: *condylus lateralis / medialis* – *külső / belső sípcsontbüttyök*, *meatus acusticus externus / internus* – *külső / belső hallójárat*, *phalanx distalis / media / proximalis* – *alsó / középső / felső ujjperccsont*, *lamina externa / interna* – *külső / belső lemez*. Az egymáshoz való viszonyítást, illetve szembeállítást a latin közép fokú melléknevekkel fejezi ki. A magyar nevekben alapfokú melléknevek a megfelelőik: *concha nasalis inferior / superior* – *alsó / felső orrkagyló*, *cornu maius / minus* – [*a nyelvcsont*] *nagy / kis szarv[a]*. Valaminek a pontosabb helyét *infra-*, *supra-*, *inter-* stb. határozói előtagú összetett melléknevekkel is meghatározhatjuk. Az ilyen típusú mellékneveket a magyar névutó melléknevek segítségével fordítja: *canalis infraorbitalis* – *szemüreg alatti csatorna*, *fossa supraspinata* [*scapulae*] – *lapocka tövis feletti árka*, *foramen intervertebrale* – *csigolyák közötti lyuk*.

A képzett szavak közül a kicsinyítő képzős szavakat kell kiemelni az általam vizsgált korpuszban: *ossicula auditus* (< lat. *os* 'csont') – *hallócsontocskák*. A magyar nevekben gyakori a nyelvújítás korában felelevenített *-cs* kicsinyítő képző: *fonticulus* (< lat. *fons* 'forrás, kút') – *kutacs*, *capitulum humeri* (< lat. *caput* 'fej') – *felkarfejecsk*. A latin név kicsinyítő képzője a magyarban gyakran nem jelenik meg: *clavicula* (< lat. *clavis* 'kulcs') – *kulcscsont*, *geniculum canalis nervi facialis* (< lat. *genu* 'térd') – *arcidegcsatorna térde*; másrészt, a magyar nevek között vannak olyan kicsinyítő képzős alakok, amelyeknek latin mintája nem tartalmazott ilyet: *caput costae* – *bordafejecsk*, *bordafejecske*, *caput radii* – *orsócsontfejecsk*. Ennek az az oka, hogy a PNA-ban minden *capitulum caputra* módosult, kivétel a fent idézett *capitulum humeri*, a *caput humeri* névtől való megkülönböztetésre, a magyar nevek pedig a régies alakot őrzik (DONÁTH 2005: 68).

A lexikai kalkok között előfordulnak hibrid kalkok (például: *szakrális csatorna* < *canalis sacralis*; *timpanikus gyűrű* < *anulus tympanicus*) és nem pontos kalkok (például: *csípővápa* < *fossa acetabuli*) is, de az eddig feldolgozott anyagban számuk elenyésző. Külön csoportba kell majd sorolni a görög nevek hatására alkotott, a fogalmat globálisan leképező magyar neveket (például *csonthártya* < *periosteum*), sajnos a csontrendszer nevei között ehhez a csoporthoz is kevés anyagot találtam.

5. A teljes korpusz feldolgozása után az anatómiai nevekben tapasztalható tükröjelenségeket szótár formájában szeretném összesíteni. A címszavak a latin nevek lesznek, külön a főnevek és külön a melléknevek. A szócikkfejben – definíció helyett, ami nagyon alapos anatómiai ismereteket igényelne és egy nyelvészeti munkában nem is tartom szükségesnek – a szervrendszer és a testtáj latin nevének rövidítésével jelezném az anatómiai képlet helyét (a példában O = *Ossa* 'csontok'; T = *Truncus* 'törzs'). Ezután a latin név eredete, jelentése, majd itt szerepelne – ha ismerjük – a név alkotója és az elnevezés születésének az ideje. A szócikk második részében következik majd a magyar név, a kalk típusa (Sem = szemantikai; Lex = lexikai), a magyar név eredete, jelentése; ha kideríthető, hogy ki és mikor alkotta meg a nevet, a forrással együtt feltüntettem. Végül, utalok az esetleges szinonimákra, illetve, hogy az adott szó mely anatómiai nevekben fordul még elő.

Következzen egy példa: *pelvis* OT < gr. *πελλίς* '(mosdó)tál', Vesalius (Skinner 270); *medence* Sem < szl. *medbnica* (< *medb* 'réz') 'rézből készült tárgy'; 'mosdótál', Rác 1782 (TESz.).

A HIVATKOZOTT IRODALOM

- Арапова, Наталья Сергеевна 2000. Кальки в русском языке послепетровского периода. Опыт словаря. Издательство Московского Университета, Москва.
- ASBÓTH OSZKÁR 1884. Szlávság a magyar keresztény terminológiában. Nyelvtudományi Közlemények 321–427.
- BENKŐ LORÁND 1988. A történeti nyelvtudomány alapjai. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BRENCsÁN JÁNOS – BENJÁMIN KATALIN 2006. Orvosi szótár. Negyedik, átdolgozott, bővített kiadás. Medicina Könyvkiadó Rt., Budapest.
- CSIZMAZIA ZSUZSANNA 1980. Német mintára létrejött magyar összetett főnevek. Magyar Nyelv 447–58.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS 1862–1874. A magyar nyelv szótára I–VI. [I–IV.] Emich Gusztáv, [V–VI.] Athenaeum, [I–V.] Pest, [VI.] Budapest.
- DONÁTH TIBOR szerk. 1999. Lexicon anatomiae. Négy nyelvű anatómiai szótár. Semmelweis Egyetem Képzéskutató, Oktatástechnológiai és Dokumentációs Központ, Budapest.
- DONÁTH TIBOR 2005. Anatómiai nevek. Anatómiai, szövet- és fejlődéstani terminológia. Medicina Könyvkiadó Rt., Budapest.
- ÉrtSz. = BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ szerk. 1959–1962. A magyar nyelv értelmező szótára I–VII. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FCAT = Federative Committee on Anatomical Terminology 1998. Terminologia Anatomica. International Anatomical Terminology. Thieme, Stuttgart.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1992. Magyar történeti jelentéstan. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HAUGEN, EINAR 1950. The Analysis of Linguistic Borrowing. Language 210–31.
- KISS LAJOS 1976. Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2006. A kölcsönszavak rendszerezéséről. In: LANSTYÁK 2006: 15–56. URL: http://ht.nytud.hu/download/LI_A_kolcsszavak_rszerezeserol_15-56.pdf [Letöltve: 2010. 12. 14.]
- LANSTYÁK ISTVÁN 2006. Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcsonzésről, kódváltásról és fordításról. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
- LIGETI LAJOS 1936. Nyelvet fogni. Magyar Nyelv 45–6.
- LINNÉ = Caroli Linnaei Systema naturale. Regnum animale 1758. Editio X. Cura Societatis Zoologicae Germanicae iterum edita 1894. Sumptibus Guiliemi Engelmann. Lipsiae. URL: <http://www.archive.org/stream/carolilinnaeisyoigeseoog#page/n219/mode/1up> [Letöltve: 2010. 12. 10.]
- LSJ = LIDDEL, HENRY GEORGE – SCOTT, ROBERT 1940. A Greek–English Lexicon. Revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones with the assistance of Roderick McKenzie. Clarendon Press, Oxford.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF szerk. 1897–1901. Magyar tájszótár 2. Hornyánszky Viktor, Budapest. URL: <http://mek.niif.hu/07000/07025/djvu/tajszotar2.djvu> [Letöltve: 2011. 02. 22.]
- NYOMÁRKAY ISTVÁN 1980. Német tükörfordítások a horvátban és a magyarban. Magyar Nyelv 436–47.
- NyŰSz. = SZILY KÁLMÁN szerk. 1902–1908. A magyar nyelvújítás szótára. Hornyánszky Viktor, Budapest. [Hasonmás kiadás: Nap Kiadó, Budapest, 1999.]

- ORSZÁGH LÁSZLÓ 1977. Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. Nyelvtudományi Értekezések 93. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RÁDULY ZSUZSANNA 2001. Német tükörszavak a magyarban és a lengyelben. PhD értekezés. Kézirat.
- REY, ALAIN 2006. Dictionnaire historique de la langue française. Le Robert, Paris.
- SKINNER, H. A. 1949. The Origine of Medical Terms. The Williams and Wilkins Company, Baltimore.
- SZENTÁGOTHAJ JÁNOS – RÉTHELYI MIKLÓS 1989. Funkcionális anatómia. Az ember anatómiája, fejlődéstana, szövettana és tájanatómiája I–III. Medicina Könyvkiadó, Budapest.
- TESz. = BENKŐ LORÁND szerk. 1967–1976. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA – HOSSZÚ FERENC szerk. 1979–2010. Új magyar tájszótár I–V. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- UNBEGAUN, BORIS 1932. Le calque dans les langues slaves littéraires. Revue des Études Slaves 12: 19–48.

A
TÁLENTUM SOROZAT
KORÁBBAN
MEGJELENT
KÖTETEI
ISSN 2063-3718

1. KUTASI ZSUZSANNA: *A ló a középkori arab irodalomban*. Budapest, 2012,
ELTE Eötvös Kiadó, 210 oldal. ISBN 978 963 312 088 0